

RENAN ERNŐ

A KERESZTÉNYSÉG EREDETÉNEK
TÖRTÉNETE

II.

AZ APOSTOLOK

BUDAPEST, DICK MANÓ KIADÁSA

RENAN ERNŐ

AZ APOSTOLOK

Fordította

SALGÓ ERNŐ

BUDAPEST, DICK MANÓ KIADÁSA

*A Calman-Lévy párizsi könyvkiadó cégtől egyedül jogosított
maouar fordítás.*

Budapesti Hírlap nyomdáj;

BEVEZETÉS.

Az eredeti okmányok kritikája.

A kereszténység eredetének történeté. A tárgyazó munkánk első kötete Jézus haláláig és eltemetéséig kísérté az eseményeket. A továbbiak előadását ott kell kezdeni, ahol elhagytuk, vagyis a 33-ik év április 4-ének szombatján. Egy darabig még mintegy folytatása lesz ez Jézus életének. Az örvendező mámor hónapjai, után, melyek alatt a nagy megalkotó lerakta az emberiség új rendjének alapjait, ezek az évek voltak a legdöntőbbek a világ történelmében. Ezúttal is még Jézus az, ki a szent tűz folytán, melynek szikráját beültette néhány barát szívébe, intézményeket teremt, melyek a legnagyobb fokban eredetiek, felkavarja, átalakítja a lelkeket, mindenre reá nyomja isteni bélyegét. A mi dolgunk: megmutatni, hogy e folytonható és a halálon győzedelmeskedő befolyás alatt máként alakul ki a hit a feltámadásban, a Szent Lélek befolyásában, a nyelvek adományában, az Egyház hatalmában. Le fogjuk írni a jeruzsalemi Egyház szervezetét, első megpróbáltatásait, első hódításait, a legrégebb missiókat, melyek kebeléből kiindultak. Követni fogjuk a kereszténységet gyors haladásában Syriában Antiochiáig, hol egy második székváros alakul, mely bizonyos tekintetben jelentékenyebb, mint Jeruzsálem és amelynek rendeltetése, hogy majdan ennek a helyébe lépjen. Ez új központban, hol a megtért pogányok teszik a többséget, látni fogjuk, a kereszténység mint válik el végkép a zsidóságtól és kapja

meg a nevét, főként pedig látni fogjuk, mint születik meg nagy eszméje azoknak a távoli misszióknak, melyek rendeltetése, hogy elvigyék Jézus nevét a pogányok világába. Megállásunk az az ünnepélyes pillanat lesz, amikor Pál, Barnabás és Márk-János útra kelnek e nagy feladat véghezvitelére. Ekkor félbeszakítjuk az elbeszélést, hogy egy pillantást vessünk a világra, melyet e bátor misszionáriusok meg akarnak téríteni. Meg fogjuk kísérelni, hogy számot adjunk magunknak az értelmi, politikai, erkölcsi, vallási, társadalmi helyzetről, melyben a római birodalom a 45-ik év táján volt, ami is valószínű időpontja Szent Pál elindulásának első térítő útjára.

Ez a tárgya a második kötetnek, melynek *Az apostolok* címet adtuk, mert a közös cselekvésnek azt az időszakát adja elő, mikor a Jézustól megalakított kis család összhangban cselekszik és lelkiileg egyetlen pont: Jeruzsálem körül csoportosul. Legközelebbi kötetünk, a harmadik, kivezet e coenaculumból és a színtéren majdnem egymagában szemlélteti velünk azt az embert, ki mindenki másnál jobban képviseli a hódító és vándorló kereszténységet, — Szent Pált. Jóllehet bizonyos időszaktól fogva apostolnak nevezte magát, Pál nem volt ugyanoly jogcímen az, mint a Tizenkettő;¹ utóbb jött munkás volt és majdnem betolakodott valaki. Az állapot, melyben a történelmi dokumentumok reánk jutottak, e részben bizonyos illúziót kelt bennünk. Minthogy Pálról végtelenül többet tudunk, mint a Tizenkettőről, minthogy hiteles iratai maradtak reánk és életének egynéhány időszakáról pontos emlékirataink vannak: elsőrangú majdnem Jézusénál is nagyobb jelentőséget tulajdonítunk neki. Ez tévedés. Pál igen nagy ember és a kereszténység alapításában szerepe egyike a legfőbbeknek. Azonban, nem hasonlítható össze Jézussal, sőt még annak közvetlen tanítványaival sem. Pál nem látta Jézust; nem

¹ Az *Apostolok cselekedetei*-nek szerzője Szent Pálnak nem adja meg egyenesen az apostol címet. E címet általában a jerm zsalemi központi testület tagjainak tartogatja. ¹

ízlelte a galilei igehirdetés ambróziáját. Már pedig a legközépszerűbb ember is, kinek része volt az égi mannában, éppen emiatt magasabban állott, mint aki csak az utóízét érezte annak. Semmi se hamisabb, mint az a napjainkban divatosná vált vélemény, hogy a kereszténységnek Pál volt az igazi alapítója. A kereszténység igazi alapítója Jézus. Utána az első helyek Jézusnak azokat a nagy és igénytelen társait, azokat a lelkesült és hűséges barátnöket illetik, kik a halál ellenére is hittek benne. Pál az első században mintegy elszigetelt jelenség volt. Nem maradt utána szervezett iskola, ellenben maradtak tüzes ellenfelei, kik halála után mintegy ki akarták közösíteni az Egyházból és olybá tekinteni, mint Simon mágust.² Elvitatták tőle, amit mi legsajátosabb művének tekintünk, a pogányok megtérítését.³ A corinthusi egyház, melyet ő egyedül alapított,⁴ azt hirdette, hogy eredetét neki és Szent Péternek köszönheti.⁵ A II. században Papias és Szent Justin nem említik a nevét. Csak később, mikor a szájhagyomány már nem szerepelt, mikor az írás volt minden, következett el, hogy Pál kiváló helyhez jutott a keresztény teológiában. Mert Pálnak csakugyan volt teológiája. Péternek, Magdálai Máriának nem volt. Pál tekintélyes munkákat hagyott; a többi apostol írásai se jelentőségben, se hitelességben nem versenyezhetnek az övéivel.

Első pillantásra az irományok, melyek az e kötetben felölelt korszakra tartoznak, gyér számúaknak és merőben elégteleneknek tűnnek fel. A közvetlen tanúskodások az *Apostolok cselekedeteknek* első fejezeteire korlátozódnak, melyek történelmi értéke ellen komoly kifogások támaszthatók. Azonban a világosság,

² Pseudo-clementinus homeliák, XVII, 13—19.

³ Justin., *Apol.*, I, 39. A *Cselekedetek-ben* is az az eszme uralkodik, hogy Péter volt a pogányok apostola. L. főleg a X. fej. V. ö. I Petri, 1, 1.

⁴ I Cor., III, 6, 10; IV, 14, 15; IX, 1, 2; II Cor., XI, 2, stb.

⁵ Corinthusi Dionysos levele Eusebjus-nál, *Hist. eccZ.*, II, 25, 1

mely az evangéliumok utolsó fejezeteiből, főként pedig Szent Pál leveleiből árad e homályos időközre, valamelyest eloszlatja a sötétséget. A régi írásműveken megismerszik először is az időszak, melyből származnak, másodsor pedig az az időszak, mely keletkezésüket megelőzte. Minden írásmű ugyanis visszatekintő inductiókat sugalmaz arra a társadalmi állapotra, melyben megszületett. Szent Pál levelei, melyeket körülbelül 53 éig 62 között mondott tóiba, telvék felvilágosításokkal a kereszténység első éveiről. Egyébiránt minthogy itt pontos dátumok nélküli nagy alapításokról van szó, a lényeges az, hogy megmutassuk a körülményeket, melyek között kialakultak. Erre nézve egyszersmindkorra meg kell jegyezni, hogy az évszám, mely a lapok homlokzatán olvasható, mindig csak megközelítőleg értendő. Ez első évek chrpnológiája csak nagyon kis számú meghatározott időponttal szolgál. Mindazonáltal hála a gondosságának, mellyel a *Cselekedetek* szerzője ügyelt, hogy össze ne keverje az események sorrendjét, hála a Galatiabeliekhez írt levélnek, melyben van néhány nagyértékű szám-adat és Josephusnak, ki közli a profán történelem egynémely, az apostolokra vonatkozó tényekkel kapcsolatos eseményének időpontját: módunkban van igen valószínűen felvázolni történetük alapvonalait, melyek keretében a tévedés lehetőségei meglehetősen szűk keretek között ingadoznak.

E könyv bevezetésében újból mondom, amit már *Jézus életé-nek* elején hangoztattam. Az efajta történelmi munkákban, ahol csak az egész bizonyos, a részletek azonban, az okmányok legendás jellege miatt, majdnem mind többé-kevésbé teret adnak a kétségnek, a feltevés nélkülözhetetlen. Oly korszakokra nézve, melyekről mit sem tudunk, nincs értelme a feltevésnek. A próbálkozás, hogy rekonstruáljunk valamely ókori szoborcsoportozatot, mely bizonytalannal megvolt, de amelynek mi töredéke se maradt reánk, merőben önkényes eljárás. De újra megkomponálni a Pantheon homlokdíszét, abból, ami reánkmaradt be-

lőle, segítségül véve a régi leírásokat, a XVII. századból való rajzokat, az összes útbaigazításokat, szóval ez utánozhatatlan töredékek stylusától vezéreltetve igyekezni, hogy megragadjuk a lelket és életet, mely bennök lakozik, mi van ennél jogosabb? Utána persze nem való azt mondani, hogy helyreállítottuk az ókori szobrász művét; de megtettük, amit lehet, hogy megközelítsük azt. Történelemben az ilyen eljárás annál jogosabb, mert a nyelv megengedi a kételkedő formákat, melyeket a márvány nem enged meg. Sőt mi sem tiltja, hogy az olvasót választásra hívjuk fel különböző feltevések között. Az író lelkiismerete nyugodt lehet, ha bizonyosnak tüntette fel, ami bizonyos, valószínűnek, ami valószínű, lehetségesnek, ami lehetséges. Oly utakon, hol a láb megcsúszik a történelem és a legenda között, egyedül 'Ez általános benyomás az, melyét szem előtt kell tartani. Harmadik kötetünk, melyre nézve feltétlenül történelmi okmányaink vannak, melyben élénken kidomborodó jellemeket kell majd festenünk, szabatosan tagozott eseményeket elbeszelnünk, határozottabb előadással fog szolgálni. Mindazonáltal ki fog tűnni, hogy végeredményben ennek a korszaknak a képét se ismerjük nagyobb határozottsággal. A bevégzett tények minden életrajzi részletnél hangosabban beszélnek. Vajmi keveset tudunk a hasonlíthatatlan művészekről, kik a görög művészet remekeit alkották. De e remekművek többet mondanak alkotóik személyéről és a közönségről, mely értékelte azokat, semmint ahogy akár a legkörülményesebb elbeszélések, a leghitelesebb feljegyzések is tehetnék.

A döntő tényekre nézve, melyek Jézus halála, után az első napokban történtek, az okmányok az evangéliumok végső fejezetei, melyek a feltámadt Krisztus megjelenéseinek előadását tartalmazzák. Szükségtelen e helyen ismételnem, amit *Jézus élete* bevezetésében az ilyenféle okmányok értékéről mondtam. E részben szerencsére birtokában vagyunk egy ellenőrző előadásnak, melynek *Jézus életé-ben* nagyon

is hiányával voltunk; érteni ezzel Szent Pál egy nagyfontosságú passzusát (I. Cor., XV? 5—8), mely megállapítja: 1. a megjelenések megvoltát; 2. a megjelenések hosszú időtartamát, szemben a synoptikus evangéliumok előadásával; 3. a helyek különbözőségét, ahol e megjelenések lejátszódtak, szemben Márkkal és Lukácsal. Ez alapvető szöveg tanulmányozása, sok más érveléssel együtt megerősít bennünket a felfogásban, melyet a synoptikusok és a negyedik evangélium egymáshoz való viszonya tekintetében nyilvánítottunk. A feltámadás és a megjelenések előadását illetően a negyedik evangélium megtartja azt a felsőbbiséget, mely Jézus életének egész folyamatára nézve jellemzi. Ha összefüggő, logikus előadást akarunk, mely valószínű hozzátételeket enged annak a kiderítésére, hogy mi rejtőzött az illúziók mögött, azt itt kell keresnünk. A kereszténység eredetére vonatkozó kérdések között a legnehezebbiket érintem ezzel: »Mi a negyedik evangélium történelmi értéke?« A tájékozott kritikusok részéről a legtöbb ellenvetést éppen az támasztotta, hogy *Jézus életében* merítettem belőle. Majdnem az összes tudósok, kik a theologia történelmében a racionális módszert alkalmazzák, olybá veszik a negyedik evangéliumot, hogy az minden tekintetben apokryph. Újból sokat gondolkoztam e problémán és nem tudtam lényegesen változtatni első véleményemen. Csakhogy azonban, mert e részben távol állok az általános felfogástól, kötelességemnek tekintetem, hogy részletesen kifejtsem emlékezőm okait. Egy függelékben fogom ezt tenni, melyet *Jézus életének* legközelebb megjelenendő átnézett és kijavított kiadásához fogok csatolni.

A korszak szempontjából, melynek történetét elő kell adnunk, az *Apostolok cselekedetei* a legfontosabb dokumentum. Nyilatkoznom kell itt e mű jellegéről, történelmi értékéről és arról, hogy miként használtam fel.

Kétségtelen, hogy a *Cselekedetek* szerzője ugyanaz, mint a harmadik evangéliumé és hogy a mű foly-

tatása ez evangéliumnak. Felesleges, hogy bizonyítgassuk e tételt, melyet komolyan sohasem vontak kétségbe.⁶ Mindkét írás előszava, az, hogy az egyik is meg a másik is Theophilnek van ajánlva, a stylus és az eszmék teljes hasonlatossága bőséges bizonyítékkal szolgálnak erre.

Egy második állítás, mely nem ennyire bizonyos, de amelyet mégis igen valószínűnek tekinthetünk, az, hogy a *Cselekedetek* szerzője Pál egyik tanítványa, ki utazásai jó részében kísérője volt. Első tekintetre ez az állítás kétségbevonhatatlannak tűnik fel. A XVI. fejezet 10-ik versétől fogva a *Cselekedetek* szerzője számos helyen a »mi« névmást használja, okként jelezve, hogy akkoriban hozzá tartozott az apostoli csoporthoz, mely Pált környezte. Ez döntőnek látszik. Aminthogy tényleg csak egy kiút van ez érv erejével szemben: a feltevés, hogy azokat a helyeket, melyekben a »mi« névmás szerepel, a *Cselekedetek* utolsó szerkesztője valamely régebbi munkából másolta, Pál valamelyik tanítványának, például Timotheusnak eredeti feljegyzéseiből és figyelmetlenség okán elfelejtette a »mi« névmást az elbeszélő névével helyettesíteni. Ez a magyarázat vajmi kevésbé fogadható el. Az ily hanyagságot legfeljebb valami durva compilatióban lehetne megérteni. Csakhogy a harmadik evangélium és a *Cselekedetek* igen jól megszerkesztett művek, meggondolt, sőt művészi szerkezetűek, melyek megírása egy kézre és következetes tervre vall.⁷ A két könyv együtt teljesen azonos stylusú egészlet alkot, ugyanazokat a szólásformákat kedveli és merőben egyformán idézi az írást. Az oly felöltő hanyagság, mint amelyről szó van, megmagyarázhatatlan volna. Ellenállhatatlanul arra kell tehát következtetnünk, hogy aki a mű végét írta, az írta az

⁶ Az Egyház már korán nyilvánvalónak fogadta el. L. Muratori canonját. (*Antiqu. Ital.*, III, 854), Wieseler összevetése és Laurent reslituálása (*Neuteslamentliche Studien*, Gotha, 1866) 33 s köv. sorok.

⁷ Lukács, I, 1—4; *Cseleked.*, I, 1. -

elejét is és hogy az egészet az beszéli el, ki az idézett helyeken a többes szám első személyének formáját használja. *

Még csattanósabban kiviláglik ez, ha tekintetbe vesszük, hogy az elbeszélő mely körülmények között tünteti fel magát ekként Pál társaságában. A »mi« használata akkor kezdődik, amikor Pál először jelenik meg Macedóniában (XVI, 10). Megszűnik, amikor Pál távozik Philippiből. Újból megkezdődik, amikor Pál utoljára járva Macedóniában, ismét Philippibe ér (XX, 5, 6). Ettől fogva az elbeszélő egész végig nem válik el többé Páltól. Ha még tekintetbe veszi az ember, hogy a fejezetek, melyekben az elbeszélő kíséri az apostolt, különösen szabatos jelleget tüntetnek fel, nem kételkedhet, hogy az elbeszélő macedóniai vagy inkább philippibeli volt,⁸ ki, a második missió idejében, Pálnak elébe jött Troasba, az apostol távoztakor ott maradt Philippiben, amikor pedig az apostol utolszor járt e városban (harmadik missió), hozzája csatlakozott, hogy többé ne hagyja el. Hihető-e, hogy valaki, aki jóval később írja meg művét, ennyire! uralma alatt legyen egy más valaki emlékeinek? Ez emlékek kiütközésének az egészéből. Az elbeszélőnek, ki úgy mondja, hogy »mi«, meg lenne a maga stylusa, a sajátos szólása;⁹ paulinianusabb volna, mint aki a művet összeállította. Már pedig nincs így, a mű teljes egyneműséget tüntet fel.

Talán csodálkozni fognak, hogy egy látszólag ennyire nyilvánvaló tétel ellentmondásra talált. Azonban az Új Szövetség iratainak kritikája sok cféle nyilvánvalósággal szolgál, mely a közelebbi szemügyrevételnél tele van bizonytalansággal. Stylus, eszmék, tantételek tekintetében a *Cselekedetek* éppen nem az, amit Pál valamely tanítványától várna az

⁸ L. főleg *Cseleked.*, XVI, 12.

⁹ Tudvalevő, hogy az Új Szövetség íróinak nagyon szegény a szóbősége, annyira, hogy mindegyiknek meg van a maga kis szótára. Innen a becses szabály, mely lehetővé teszi még az igei rövid iratok szerzőinek is a megállapítását,

ember. Ebből a szempontból semmi hasonlatosság Pál leveleivel. Semmi nyoma azoknak a büszke tanoknak, melyek a pogányok apostolának eredetiségét teszik. Pál vérmérséklete a nyakas és egyéni protestáns vérmérséklete; a *Cselekedetek* szerzője a jó katolikus benyomását teszi, engedelmes, optimista, kinek minden pap »szent pap«, kinek minden püspök »nagy püspök« és aki kész elfogadni minden képzelt, semmint megengedje, hogy e szent papok, e nagy püspökök nem értenek egyet és néha kemény harcban állanak egymással. A *Cselekedetek* szerzője, bár nagy csodálattal viseltetik Pál iránt, kerüli, hogy az apostol nevével ruházza fel őt¹⁰ és úgy akarja feltüntetni a dolgokat, hogy a pogányok megtérítésének Péter volt a kezdeményezője. Szinte azt mondaná az ember, hogy inkább Péternek, semmint Pálnak a tanítványa. Rövidesen ki fogjuk mutatni, hogy összebékítő elvei két-három esetben súlyos inásításra vitték Pál életrajzában; pontatlanságokat,¹¹ főként pedig kihagyásokat találunk nála, melyek igazán különösek olyan valakinél, aki Pálnak a tanítványa.¹² Egyetlen levélről sem tesz említést; a legmeglepőbb módon összevon főfontosságú fejtegetéseket.¹³ Sőt abban a részben is, amikor Pál útítársának kellett lennie, néha sajátosságosán száraz, kevésbé tájékozott, kevésbé érdeklődő.¹⁴ Végül bizonyos szakaszok lágy és elmosódó volta, a bennök felismerhető conventional elem azt hitethetné az emberrel, hogy az író se közvetve, se közvetlen mi kapcsolatban se volt az apostolokkal és 100 vagy 120 körül írt.

¹⁰ E szónak a *Cseleked.*, XIV, 4, 14, való alkalmazása mérőben közvetett.

¹¹ V. ö. például *Cseleked.*, XVII, 14—16, XVIII, 5, az I ThessaL, III, 1-2-vel.

¹² I Cor., XV, 32; II Cor., 1, 8; XI, 23 és köv.; Róm., XV, 19; XVI, 3 és köv. '.

¹³ *Cseleked.*, XVI, 6; XVIII, 22—23 a Galatiabeliekhez írt levélhez viszonyítva.

¹⁴ A Caesareában való időzés például homályban marad.

Fenn kell akadnunk ez ellenvetéseken? Nem gondolom és megmaradok abban a hitemben, hogy a *Cselekedetek* végső összeállítója csakugyan Pálnak az a tanítványa, ki a végső fejezetekben többes szám első személyben beszél. Az összes nehézségek, tűnjenek bár még oly megoldhatatlannak, ha nem is mellőzendők, de legalább függőben tartandók az oly döntő érveléssel szemben, amilyennel ez a »mi« szolgál. Tegyük hozzá, hogy a *Cselekedetek* Pál útítársának tulajdonítva, magyarázatot kapunk két fontos különösségre: egyrészt arra az aránytalanságra, hogy a műnek több, mint háromötödrésze Pálnak van szentélyé, másrészt arra, amely magának Pálnak az életrajzában észlelhető, amennyiben az első missiót nagyon röviden adja elő, míg a második és harmadik missió bizonyos részei, főként pedig a végső utazások aprólékos részletességgel vannak elmondva. Olyan ember, ki teljesen idegen volt az apostoli történelemtől, nem követett volna el ilyen egyenetlenségeket. Művét jobban tervezte volna meg. Az okmányok alapján megkomponált történetet a teljesen vagy részben eredetien írt történelemtől éppen az aránytalanság különbözteti meg: a szoba-történetíró magukat az eseményeket állítja össze elbeszélése keretéül, az emlékiratok szerzője pedig emlékeihez vagy legalább is személyes összeköttetéseihez igazodik. Egy egyházi történetíró, valami Eusebius-féle, ha 120 táján ír vala, olyan művet hagy reánk, mely a XIII. fejezettől fogva egész másként lett volna beosztva. A felöltő változást, ahogy a *Cselekedetek* előadása e pillanattól fogva kilép a körből, melyben eddig forgott, szerintem nem magyarázhatja más, mint a szerző különleges helyzete és Pálhoz való viszonya. E megállapítás természetesen még nyomatékosabb lesz, ha Pál ismert munkatársai között megtaláljuk a szerző nevét, kinek a hagyomány ez iratot tulajdonítja.

És meg is találjuk. A kéziratok és a hagyomány szerint a harmadik evangéliumnak egy bizonyos

*Lacanus*¹⁶ vagy Lukács a szerzője. A fentebb mondotakból következik, hogy ha a harmadik evangéliumnak csakugyan Lukács a szerzője, ő a szerzője a *Cselekedetek-nek* is. Már pedig ezt a Lukács nevet megtaláljuk éppen mint Pál egyik utitársát a Colossebeliekhez írt levélben, IV, 14; a Philemonhoz szólóban, 24 és a Timotheushoz szóló második levélben, IV, 11. Ez utóbbi levélnek vajmi kétséges a hitelessége. A Colossebeliekhez és Philemonhoz írt levelek, bár nagyon valószínű, hogy hitelesek, szintén nem a legkétségbevonhatatlanabb levelei Szent Pálnak. Mindenesetre azonban ez írások az első századból valók és ez elég, hogy megdönthetetlenül bizonyítsa: Pál tanítványai között volt egy Lukács nevezetű. A Timotheushoz szóló levelek gyártója bizonyára nem ugyanaz, mint aki a Colossebeliekhez és Philemonhoz szóló leveleket írta (feltéve, hogy ez utóbbiak, amit nem gondolunk, apokryphok). Elfogadni, hogy egy hamisító egy képzeltbeli utitársát adott Pálnak, már ez is kevésbé valószínű. De két különböző hamisító bizonyára nem találta volna ki ugyanazt a nevet. Két dolog még különösen is megerősíti e következtetést. Az egyik, hogy a Lukács vagy Lucanus név ritka az első keresztények között és nem alkalmas a hasonló hangzásunkkal való összetévesztésre, a másik, hogy a levelekben szereplő Lukácsnak nem volt semmiféle hírneve. Valamely híres nevet biggyeszteni egy irat élére, ahogy Péter második levelével és nagyon valószínűen Pálnak Titushoz és Timotheushoz írt leveleivel történt, cseppet se ellenkezett az akkori idők szokásaival. De, hogy egy olyan nevet hamisítsanak valamely irat élére, amely ismeretlen volt, ezt nem lehetne megérteni. A hamisítót az vezette, hogy Pál tekintélyével fedezze a könyvet. Miért nem választotta akkor magának Pálnak vagy legalább Timotheusnak, vagy Titusnak, a pogányok apostola ismertebb tanítványainak nevét? Lukács mi helyet se foglalt el se a hagyományban, se a legendában, se a történelemben. A levelek imént

¹⁶ Mabillon, *Museum Ilalicum*, I, 1. rész, 109 1. ¹

idézett három passzusa nem lehetett elegendő, hogy mindenek szemében kezességgel ruházza fel. A Timotheushoz szóló levelek alkalmasint későbbi keletkezésűek, mint a *Cselekedetek*. Lukácsnak a Colossebeliekhez és Philemonhoz szóló levelekben való megemlézése egynek számít, mert e két irat összetartozik egymással. Azt hisszük tehát, hogy a harmadik evangélium és a *Cselekedetek* szerzője valóban Lukács, Pál tanítványa.

Már maga a Lukács vagy Lucanus név is és az, hogy Pál e nevű tanítványa foglalkozására nézve orvos volt,¹⁶ egyezik a tanúságokkal, melyeket a két könyv. szolgáltató szerzője felől. Láttuk, hogy a harmadik evangélium és a *Cselekedetek* szerzője alkalmasint Philippibeli volt,¹⁷ ebből a római eredetű coloniából származott, hol a latin nyelv uralkodott.¹⁸ Azután pedig a harmadik evangélium és a *Cselekedetek* szerzője rosszul ismeri a zsidóságot¹⁹ és a palesztinai dolgokat,²⁰ egyáltalában nem tud héberül;²¹ ott hon van a pogányvilág eszméiben²² és meglehetősen szabályosan ír görögül. A munka távol Judeától készült, oly embereknek, kik rosszul ismerik annak földrajzi viszonyait²³ és nem törődnek se a rabbinikus

¹⁶ Col., IV, 14. '

¹⁷ L. fentebb XII. lap.

¹⁸ Majdnem az összes oltani feliratok latin nyelvűek, ugyanúgy, mint Neapolis-ban (Cavala), Philippi kikötőjében. L. Heuzey, *Mission de Macedoine*, 11 s köv. lap. A *Cselekedetek* szerzőjének nagy jártassága a tengerészeiben (l. főleg XXVII—XXVIII. fej.) még azt sejtetné, hogy Neapolisból való.

¹⁹ Például *Cseleked.*, X, 28.

²⁰ *Cseleked.*, V, 36—37.

²¹ Stylusának hebraismusai az Ó-Szövetség görög fordítása, sainak és palesztinai hitsorsosai iratainak, melyeket gyakran szóról-szóra lemásol, buzgó olvasásból eredhetnek. Az Ó-Szövetségből az eredeti szöveg minden ismerete nélkül idéz (pl. XV, 16 és köv.).

²² *Cseleked.*, XVII, 12 és köv.

²³ Lukács, I, 26; IV, 31; XXIV, 13. V. Ö. alább 12. 1., jegyzet.

tudás alaposságával, se a héber nevekkal.²⁴ A szerző uralkodó gondolata az, hogy a nép, ha követhette volna hajlandóságát, csatlakozott volna Jézushoz és csak a zsidó arisztokrácia akadályozta meg ebben.²⁵ A *zsidó* szó nála mindig rossz értelemben szerepel és synonymaja a keresztények ellenségének.²⁶ Az eretnek szamaritánusok iránt ellenben nagy jóindulatot tanúsít.²⁷

Mely időpontra lehet tenni e nagyfonlosságú irat keletkezését? Lukács elsőiben Pál első macedóniai útjában jelenik meg az apostol társaságában, az 52-ik év táján. Vegyük, hogy akkor huszonöt éves volt; semmi sincs benne a természet ellen, ha feltesszük, hogy a 100-ik évig élt. A *Cselekedetek* előadása a 63-ik évnél szakad meg.²⁸ Minthogy azonban a *Cselekedetek** megírása nyilvánvalóan később következett, mint a harmadik evangéliumé és minthogy a harmadik evangélium keletkezésének időpontját meglehetősen biztosan a Jeruzsálem pusztulását (70-ik év) közelről követő esztendőkre lehet tenni,²⁹ a *Cselekedetek* megírása nem eshet a 71 vagy 72 évnél korábbra.

Ha biztos volna, hogy a *Cselekedetek* nyomában az evangélium után keletkezett, itt meg kellene állani. E felől azonban szabad a kételkedés. Vannak tények, melyek azt a hitet keltik, hogy a harmadik evangélium és a *Cselekedetek* megírása között bizonyos idő-

²⁴ Lukács, I, -31, v. ö. Máíé, I, 21. A *Johanna* név, melyet egyedül Lukács ismer, vajmi gyanús. Nem valószínű, hogy a János névnek akkoriban volt megfelelő női változata. Mindazonáltal l. Bab. Tahn., *Sota*, 8, 22 a.

²⁵ *Cseleked.*, II, 47; IV, 33; V, 13, 26.

²⁶ *Cseleked.*, IX, 22, 23; XII, 3, 11; XIII, 45, 50 és sok más hely. Ugyanígy van a negyedik evangéliumban is, mert ez szintén Syria határain kívül íródott.

²⁷ Lukács, X, 33 és köv.; XVII, 16; *Cseleked.*, VIII, 5 és köv. Hasonlóképp a negyedik evangéliumban: János, IV, 5 és köv. Ezzel szemben Máté, X, 5—6.

²⁸ *Cseleked.*, XXVIII, 30.

²⁹ L. *Jézus élete*, XVII. 1.

köz telt el; a harmadik evangélium végső fejezetei és a *Cselekedetek* első fejezete között ugyanis sajátos ellentmondás észlelhető. Az evangélium utolsó fejezete szerint, úgy látszik, a mennybemenetel mindjárt a feltámadás napján történt.³⁰ A *Cselekedetek* első fejezete szerint³¹ a mennybemenetel csak negyven nap múlva következett. Világos, hogy ez az utóbbi változat a legenda fejlettebb formáját adja, melyet akkor főtadtak el, mikor szükségét érezték, hogy helyet teremtsenek a különböző megjelenéseknek és teljes és logikus keretbe foglalják Jézus sírontúli életét. Az ember tehát hajlandó lenne feltételezni, hogy a dolgok ez újabb felfogása csak a két munka megírása között eltelt időben jutott tudomására vagy jutott eszébe a szerzőnek. Mindenesetre igen figyelemre-méltó, hogy a szerző, alighogy megírta, kötelesnek hiszi magát, hogy új körülményeket csatoljon első elő-adásához és kibővítsen azt. Ha első könyve még kezében volt, miért nem pótolta ahhoz e részleteket, melyek előadása úgy, ahogy van, bizonyos ügyetlenség benyomását teszi? Mindez azonban nem valami döntő és egy fontos körülmény amellet szól, hogy Lukács ugyanegy időben állapította meg az egész mű tervezetét. Már mint az evangélium előszava, mely úgy látszik, közösen vonatkozik mind a két könyvre.³² Az ellentmondást, melyre reámutattunk, talán az magyarázza, hogy nem sokat törődtek a pontos időmeghatározásokkal. Ez okozza, hogy Jézus feltámadás utáni életének előadásában nagy a zűrzavar ez élet tartamának tekintetében. A történelmi pontosságot oly kevésbé tartották fontosnak, hogy ugyanaz a szerző nyugodtan terjeszt elő két változatot, mely semmiképp se egyezik egymással. Pál megtérésének háromszoros

³⁰ Lukács, XXIV, 50. Márk, XVI, 19, hasonlóképp tünteti fel.

³¹ *Cseleked.*, I, 3, 9.

³² Figyelembe veendő különösen Lukács I, 1, a kifejezés *ὄντι πί-π. ἡ-νηνοοοοσημῶν ἡμῖν πραγμάτων.*

előadása a *Cselekedetek-ben*³³ szintén tartalmaz kis eltéréseket, melyek egyszerűen arról tanúskodnak, hogy a szerző vajmi kevésbé törődik a részletek pontosságával.

Úgy látszik tehát, a feltevés, hogy a *Cselekedetek* a 80-ik év körül keletkezett, igen közel járna a valósághoz. Aminthogy a könyv szelleme csakugyan meg is felel az első Flaviusok korának. A szerző olybá tűnik fel, hogy kerül mindent, ami a rómaiakat bántathatná. Szereti láttatni, hogy a római tisztviselők mennyire voltak jóindulattal az új szekta iránt, hogy néha csatlakoztak is hozzá³⁴ vagy legalább pártját fogták a zsidókkal szemben és hogy a császári igazságszolgáltatás mennyire méltányos és mennyire különbb a helyi hatóságokénál.³⁵ Különösen hangsúlyozza az előnyöket, melyeket Pál annak köszönhetett, hogy római polgár volt.³⁶ Az előadást egész hirtelen ott fejezi be, mikor Pál Rómába érkezik, talán azért, hogy ne legyen kénytelen elmondani a kegyetlenségeket, melyeket Nero a keresztényekkel szemben elkövetett.³⁷ Az ellentét közte és az Apokalypsis között szembeötlő. Az Apokalypsis, mely a 68-ik évből származik, telve van Nero gyalázatosságainak emlékeivel; túlárad a Róma ellen való gyűlöletől. A *Cselekedetek* mögött egy szelíd embert sejtünk, ki csendes korszakban él. Körülbelül a 70-ik évtől az első század végéig a keresztények meglehetősen jó helyzetben voltak. A flaviusi családnak voltak tagjai, kik a kereszténységhez tartoztak. Ki tudja, hogy Lukács nem ismerte-e Flavius Clemens-t, nem tartozott-e *familiaja*-jához, a *Cselekedetek-et* nem ennek a főrangú embernek írta-e, kinek hivatalos állása előgyázatosságot követelt? Némely

³³ X, XXII, XXVI fej.

³⁴ Cornelius centurio, Sergius Paulus proconsul.

³⁵ *Cseleked.*, XIII, 7 és köv.; XVIII, 12 és köv.; 'XIX, 35 és köv.; XXIV, 7, 17; XXV, 9, 16, 25; XXVII, 2; XXVIII, 17—18.

³⁶ U. o., XVI, 37 és köv.; XXII, 26 és köv.

³⁷ Az efajta óvatosság nem volt ritka. Az Apokalypsis és Péter levele csak álcázva említik Rómát.

jel arra engedett következtetni, hogy a könyv Rómában készült. Szinte azt mondaná az ember, hogy a római Egyház elvei nyomták a szerzőt. Ennek az Egyháznak már az első századoktól fogva megvolt az a politikus és hierarchikus jellege, mely mindig megkülönböztette a többitől. A jó Lukács beleilleszkedhetett e szellembe. Az egyházi hatóságról való felfogása nagyon fejlett; már csírázik benne a püspökség magva. Azon az eltökélt apologista hangon írt történelmet, mely a római udvar hivatalos történetíróit jellemzi. Úgy tett, ahogy XIV, Kelemen valamely ultramontan történetírója tenne, ki egyaránt dicséri a pápát is meg a jezsuitákat is és kezetességgel tele el akarja hitetni velünk, hogy egymással való háborúskodásukban kölcsönösen szem előtt tartották a felebaráti szeretet szabályait. Ugyanily módon kétszáz év múlva ki fogják sütni, hogy Antonelli bibornok és De Méródé úr testvérként szerették egymást. A *Cselekedetek* szerzője, oly naivitással azonban, mely többé meg nem ismétlődött, volt az első azoknak az elnéző, boldogan megelégedett mesélőknek a sorában, kik el vannak szánva úgy találni, hogy az Egyházban minden, ami történik, evangéliumi szellemben megy végbe. Nagyon is loyális lévén, semhogy kárhoztassa mesterét, Pált és nagyon is orthodox, semhogy ne csatlakozzon az uralmon levő hivatalos véleményhez, eltünteti a tanításbeli eltéréseket, hogy csak a közös célt láttassa, mely felé e nagy alapítók oly ellentétes utakon és oly heves versengéssel igyekeztek. '

Érthető, hogy az az ember, ki elvből ilyen lelkiállapotba ringatja magát, a világon a legkevésbé alkalmas, hogy úgy tüntesse fel a dolgokat, amiként azok történtek. A történelmi hűség mit sem számít előtte; az épülés a fontos. Lukács alig is leplezi ezt; azért ír, hogy Theophil »megtudhassa azoknak a dolgoknak valóságos igazságokat, melyeket hallott.³⁸ Tehát már volt megállapított rendszerű egyháztörté-

³⁸ Lukács, I, I.

net, melyet hivatalosan tanítottak és amelynek kerete, ugyanúgy, mint magának az evangéliumi történetnek,³⁹ alkalmasint már meg volt szabva. A *Cselekedetek* uralkodó jellemvonása, ugyanúgy, mint a harmadik evangéliumé,⁴⁰ valami gyengéd részvét, élénk rokonszenv a pogányok iránt,⁴¹ békülékeny szellem, roppant fogékonyság a természetfeletti iránt, a kicsinyek és alázatosak szerctete, nagy demokratikus érzés vagy inkább az a meggyőződés, hogy a nép természettől fogva keresztény, csak az előkelők gátolják, hogy kövesse jó ösztöneit,⁴² túlszorongó felfogás az Egyház hatalma és vezetői felől, igen észrevehető pártolása a közösségben való életnek.⁴³ A szerkesztési mód is azonos mind a két könyvben, annyira, hogy az apostolok történetét illetően ugyanaz lenne a helyzetünk, mint ami lenne az evangéliumi történetet illetően, ha ez utóbbinak vázolására csak egy szövegünk volna, Lukács evangéliuma.

Könnyű elképzelni az ily helyzet hátrányait. Jézus életrajza, ha csak a harmadik evangéliumon alapulna, nagyon téves és hiányos lenne. Tudjuk ezt, mert Jézus életére nézve lehetséges az összehasonlítás. Lukács mellett (a negyedik evangéliumról nem is szólva) itt van Máté és Márk, akik Lukácshoz viszonyítva⁴, legalább részben, eredeti kútfők. Reámutathatunk az erőszakos eljárásra, mellyel Lukács szétszakítja vagy összekeveri az anekdotákat, a módra, ahogy céljai szerint elmásítja bizonyos dolgok színezetét, a hegyes legendákra, melyeket hozzátold a hitelesebb hagyományokhoz. Nem nyilvánvaló-e, hogy ha a *Cselekedetek* is tehetnénk ilyen összehasonlítást, hasonló természetű hibákat találnánk itt is? Sőt a *Cselekedetek* első fejezetei bizonyára még csekélyebb értékűeknek

³⁹ *Cseleked.*, I, 22.

⁴⁰ L. *Jézus élete*, XXXIX s köv. 1.

⁴¹ Ez főleg Cornelius cenlurio történetében érezhető.

⁴² *Cseleked.* II, 47; IV, 33; V, 13, 26. V. ö. Lukács. XXIV, 19—20.

⁴³ *Cseleked.*, II, 44—45; IV, 31 s köv.; V, 1 s köv.

tünnének fel, mint a harmadik evangélium, mert a fejezetek alkalmasint kisebb számú és kevésbé általánosan elismert okmányok felhasználásával készültek.

Aminthogy szükséges is, hogy itt alapvető megkülönböztetést tegyünk. Történelmi érték szempontjából a *Cselekedetek* könyve két részre oszlik: az egyik az első tizenkét fejezetből áll és a kezdeti Egyház történelmének fő adatait tartalmazza; a másik a további tizenhat fejezet, mely mind Szent Pál misszióinak van szentelve. E második rész ismét kétféle elbeszéléseket foglal magában: olyanokat, amelyekben az elbeszélő szemtanú gyanánt szerepel és olyanokat, melyekben csak elmondja, amit hallott. Világos, hogy még ez utóbbi esetekben is nagy a hitelessége. Gyakran Pál közlései szolgáltatták neki az értesüléseket. Különösen a vége felé előadása csodálatosan szabatos jellegű. A *Cselekedetek* végső lapjai az egyedül teljesen történelmi lapok, melyek a kereszténység kezdetéről reánk maradtak. Az elsők viszont, ellenkezőleg, a legmegtámadhatóbbak az egész Uj-Szövetségben. A szerzőt főként az első évekre nézve vezetik olyanféle előítéletek, mint aminők evangéliumjának megírásakor befolyásolták és amelyek itt még inkább megtevesztők. Negyvennapos rendszere, a mennybemenetel előadása, mely mintegy valami végső megdicsőüléssel és színpadi látványossággal fejezi be Jézus képzeletbeli életét, a mód, ahogy a Szent Lélek eljövételét és a csodás igehirdetéseket elbeszéli, a nyelvek adóhiányáról való felfogása, mely annyira más, mint Szent Pálé,⁴⁴ mind egy későbbi korra vall, amikor a legenda már megérett, összes részeiben mintegy kikerekítődött. Nála minden sok hűhóval és a csodás elem nagy igénybevételével történik. Nem szabad feledni, hogy a szerző egy félszázaddal az események után ír, távol az országtól, hol azok történtek, oly dolgokról, melyeket nem látott, nemkülönben a mes-

⁴⁴ I. Cor., XII—XIV. V. ö. Már, XVI, 17. sőt *Cseleked.*, II, 4, 13; X, 46; XI, 15; XIX, 6.

tere se és részben mesés vagy átformált hagyományok nyomán ír. Lukács nemcsak más nemzedék tagja, mint a kereszténység első alapítói, de más világbeli is; hellenista, nagyon kevésbé zsidó, majdnem idegen Jeruzsálemtől és a zsidó élet titkaitól; nem érintkezett a kezdeti keresztény községgel; alig ismerte, ennek végső képviselőit is. A csodákon, melyeket elbeszél, inkább az *a priori* kitalálás érzik, semmint hogy tényeket formál át. Péter és Pál csodái két egymásnak felelkező sorozatot alkotnak.⁴⁵ Személyei hasonlók egymáshoz; Péter miben se különbözik Páltól, se Pál Pétertől. A beszédek, melyeket hősei ajakára ad, jóllehet ügyesen alkalmazták a körülményekhez, mind ugyanegy stylusuk és inkább a szerzőtől valók, semmint azoktól, akiknek tulajdonítja azokat. Még lehetetlenségek is találhatók bennök.⁴⁶ Szóval a *Cselekedetek* könyve dogmatikus történelem, úgy szerkesztve, hogy alátámassza a korszak orthodox tantételeit vagy utat csináljon az eszméknek, melyek leginkább voltak kedvére a szerző jámborságának. Tegyük hozzá, hogy nem is lehetett másként. Minden vallásnak csak a hívők elbeszéléseiből tudjuk az eredetét. Csak a skeptikus írja a történetet *ad narrandam*.

Mindez nem csak egyszerű gyanakvás, a végletekig bizalmatlan kritika hozzávetése. Alapos induciók ezek: valahányszor módunkban áll ellenőrizni p *Cselekedetek* elbeszélését, hamisnak és rendszerhez simulónak találjuk azt. Az ellenőrzést ugyanis, melyre nem használhatunk fel synoptikus szövegeket, lehet-

⁴⁵ V. ö. *Cseleked.*, III, 2 és köv. XIV, 8 és köv., IX, 36 és jköv., XX, <9 és köv.; V, 1 és köv.; XIII, 9 és köv.; V, 16—16; XIX, 12; XII, 7 és köv.; XVI, 26 és köv.; X, 44; XV, 6.

⁴⁶ Egy dologban, melyet a szerző Gamalielnek tulajdonít, olyan dologban, mely a 36-ik évre vagy ennek közelébe esik, említés történik Teudasról, kinek felkelése határozottan korábbiaként van feltüntetve, mint Goloniti Judásé (*Cseleked.*, V, 36—37). Már pedig Teudas lázadása 44-ben volt (*Jós.*, *Ant.*, XX, V, 1) és mindenesetre jóval utóbb, mint Judásé (*Jos.*, *Ant.*, XVIII, I, 1; B. J. II, VIII, 1.1).

ségessé lesznek Szent Pál levelei, főleg a Galialiabeliekhez írt levél. Világos, hogy amikor a *Cselekedetek* és a levelek eltérnek egymástól, mindig a leveleket kell előnyben részesíteni, mint amelyek feltétlenül hiteles, régebbi, teljes őszinteségűek, legendák nélkül való szövegek. Történelemben az okmányok annál nyomosabbak, minél kevésbé van történelmformájuk. Az őszcs krónikák hitele hátrálni kénytelen egy felirat, érem, okirat, hiteles levél súlya elől. Ebből a szempontból biztosan tudott szerzőktől származó vagy határozott időpontból való levelek teszik az alapját a kereszténység eredetéről szóló minden történetírásnak. El lehet mondani, nélkülök a kétség ostromolná és fenekestül kiforgatná még magának Jézusnak az életét is. Nos hát, két igen jelentős alkalommal a levelek élesen rávilágítanak a *Cselekedetek* szerzőjének sajátos irányzatára és törekvésére, hogy eltüntesse az ellenkezések nyomát, melyek Pál és a jeruzsálemi apostolok között fenforogtak.⁴⁷

Először is a *Cselekedetek* szerzője úgy tünteti fel, hogy Pál a damaszkusi eset után (IX, 19 és köv.; XXII, 17 és köv.) megjelent Jeruzsálemben, már akkor, amikor még alig tudlak megtéréséről; megismerkedett az apostolokkal; a legszivélyesebb viszonyban élt együtt velők és a hívekkel, nyilvánosan vitázott a hellenista zsidók ellen és ez utóbbiak összeesküvése és egy égi jel bírta reá Jeruzsálem elhagyására. Holott pedig Páltól azt halljuk, hogy a dolgok nagyon

⁴⁷ Akik mindezek tárgyában nem olvashatják . Baur, Schneckenburger, de Wette, Schwegler, Zeller német nyelvű munkáit, melyek a *Cselekedetek-re* vonatkozó kritikai kérdéseket körülbelül véglegesen dűlőre juttatják, haszonnal fordulhatnak a következőkhez: A. Stap, *Éludes historiques et critiques sur les origines du christianisme* (Paris, Lacroix, 1864), 116 iés köv. L; Michel Nicolas, *Études critiques sur la Bible. Nouveau Testament* (Paris, Lévy, 1864) 223 és köv. 1.; Reuss, *Historic de la théologie chrétienne, au siècle apostolique*, VI. k., V. fej.; Kayser, Scherer, Reuss különböző dolgozatai a strassburgi *Revue de théologie-ban*, I. sor., II. és III. köt.; 2. sor., II. és III. köt.

másként történtek. Bebizonyítandó, hogy semmivel se tartozik a Tizenkettőnek és magától Jézustól kapta tanítását és küldetését, kijelenti (Gal., I, 11 és köv.), hogy megtérése után senkivel se tanácskozott⁴⁸ és nem ment Jeruzsálembe azokhoz, kik már előtte apostolok voltak; önszántából és bárkinek a megbízása nélkül Arábiába ment téríteni; három évvel utóbb, igaz, fenl járt Jeruzsálemben, hogy megismerkedjen Kephaszal; kél hétig vele maradt, de nem találkozott egy más apostollal se, hanem csak Jakabbal, az Úr testvérével, annyira; hogy arca ismeretlen volt a judeai egyházakban. A törekvés, mely odairányul, hogy enyhítse a nyers apostol ridegségéi, úgy tüntesse fel, hogy munkatársa a Tizenkettőnek, akikkel egyetértésben dolgozik Jeruzsálemben, itt teljes világossággal látszik. Jeruzsálem úgy szerepelt, mint székvárosa és kiindulási helye; tanításának annyira azonosnak kell lennie az apostolokéval, hogy mintegy helyettesítse őket a hit hirdetésében; első apostoloskodása a damaszkusi zsinagógákra szorítkozik; a *Cselekedetek* szerzője úgy tünteti fel, mintha tanítvány és hallgató lett volna, ami pedig sohasem volt;⁴⁹ megrövidíti a megtérése és első jcruzsálcmi útja között eltelt időt; meghosszabbítja a Jeruzsálemben való tartózkodást; általános megalégedésre szónokoltalja c városban; azt állítja, hogy benső viszonyban volt az összes apostolokkal, holott Pál maga mondja, hogy csak kettőt ismert közülök; a jcruzsálcmi testvéreket olybá tünteti fel, mintha örkdtek volna felette, holott Pál kijelenti, hogy az arca ismeretlen előttük.

A törekvés, hogy Pált kitaró vendéggé tegye Jeruzsálemben, ami miatt szerzőnk korábbivá telte és meghosszabbította a megtérés után való első látogatását e városban, úgy látszik, azzal a következménnyel járt, hogy egy utazással többet tulajdonít-

⁴⁸ Az *ον προσανε&ημΓ-ν 'σαρκί και α'ίματι* árnyalatra nézve v. ö. Máté, XVI, 17.

⁴⁹ *Ő maga esküvel állítja. L. főleg a Galatiabeliekhez írt levél I. és II. fejezetét.*

son az apostolnak. Szerinte Pál az ínséges 44-ik évben Barnabással együtt hozta Jeruzsálembe a hívek adományát. (*Cselekedetek*, XI, 30, XII, 25.) Már pedig Pál határozottan kijelenti, hogy a megtérése után három évvel történt utazás és a körülmetélés dolgában való utazás között nem járt Jeruzsálemben. (*Gal.*, I. és II.) Más szóval, Pál formálisan elhárít magától minden utazást a *Cselekedetek*, IX, 26 és *Cselekedetek*, XV. 2 között. Már most, ha szemben minden észszerűséggel, tagadnók, hogy a *Gal.*, II. í és köv.-ben elbeszélte utazás azonos a *Cselekedetek* XV. 2 és köv.-ben elbeszélte utazással, szintén nem kisebb ellentmondásba jutnánk. »Három évvel megtérésem után, mondja Szent Pál, felmentem Jeruzsálembe, hogy megismerkedjem Kephas-szal. Tizennégy év múlva ismét felmennék Jeruzsálembe ...« Lehetett kételkedni, hogy e tizennégy év a megtéréssel kezdődik-e, vagy pedig az utazással, mely azt három év múlva követte? Vegyük az első feltevést, mely kedvezőbb a *Cselekedetek* elbeszélésének álláspontjára nézve. Ilyenformán tehát, Szent Pál szerint legalább is tizenkét év telt el első és második jeruzsálemi útja között; már pedig a között, amit *Cselekedetek*, IX, 26. és köv. mond el és a között, amit *Cselekedetek*, XI, 30 mond, nincs tizenkét évnyi időköz. És ha mégis, minden valószínűség ellenére, elfogadnók, hogy igenis van, egy másik lehetetlenség előtt kellene megállanunk. Amiről ugyanis *Cselekedetek*, XI, 30 szól, az egyidejű Jakabnak, Zebedeus fiának a halálával;⁵⁰ ami az egyetlen határozott időpont az *Apostolok cselekedetei*-ben, amennyiben csak kevésel előzte meg I. Herodes Agrippa halálát, mely a 44-ik évben következett be.⁵¹ Miután Pál utazása megtérése után legalább tizennégy évvel történt, ha Pál ez utat csakugyan 44-ben tette meg, megtérésének 30-ban kellett volna történnie, ami képtelenség. A *Cselekedetek*, XI,

⁵⁰ *Cseleked.*, XII, 1.

⁵¹ *Jos.*, *Ant.*, XIX, VIII, 2; B. J., II, XII. 6.

30 és XII, 35-ben elmondott utazásnak tehát lehetetlen bárminemű valóságot tulajdonítani.

E jövés-menéseket szerzőnk, úgy látszik, nagyon pontatlanul adja elő. A *Cselekedetek*, XVII, 14—16; XVIII, 5 összehasonlítása I. Thess., III, 1—2-vel egy másik eltérést derít ki. Miután azonban ez nem dogmatikus okokból ered, e helyen nem kell vele foglalkoznunk.

Ami tárgyunkra nézve döntő fontosságú, ami a *Cselekedetek* történelmi értékének nehéz kérdésében világot gyűjt a kritikának, az a körülmételésre vonatkozó megfelelő részek összehasonlítása a *Cselekedetekben* (XV. fej.) és a Galatiabeliekhez írt levélben (II. fej.) A *Cselekedetek* szerint, miután Judeából atyafiak jöttek Antiochiába és a körülmétélést szükségesnek mondták a megtért pogányokra nézve, Pálból, Barnabásból és több másból álló küldöttséget menesztettek Antiochiából Jeruzsálembé, hogy kérje ki az apostolok és öregek véleményét e dologról. A küldöttséget mindenek örvendezve fogadták és nagy összejövotelt tartottak. A véleménykülönbség alig nyilvánul, annyira elnyomja a kölcsönös szeretet áradozása és az öröm, hogy együtt lehetnek. Péter azt a véleményt nyilvánítja, melyet Pál ajkáról várt volna az ember, nevezetesen, hogy a megtért pogányok nincsenek alávetve Mózes törvényeinek. Jakab csak csekély megszorítást fűz e véleményhez.⁵² Pál nem beszél, amint-hogy nem is szükséges beszélnie, miután Péternek az ő tanítása van a szájába adva. A judeai testvérek véleményének nem akad szószólója. Ünnepestes határozatot hoznak, mely egyezik Jakab véleményével és e határozatot külön e célra választott küldöttek útján közük az Egyházakkal.

Hasonlítsuk össze most ezzel Pál előadását a Galatiabeliekhez írt levélben. Pál úgy tünteti fel,

⁵² Az Amosból vett idézet (XV, 16—17), 'melyre Jakab hivatkozik és amely egyezik a görög fordítással, de nem a héber szöveggel, egyébként is jól mutatja, hogy e beszéd a szerző kitalálása.

hogy e jeruzsálemi út önkéntes elhatározásának, sőt égi kinyilatkoztatásának volt a műve. Miután megérkezett Jeruzsálembe, azzal közli evangéliumát, akit illet; tekintélyes személyekkel vannak külön összefüvetelei. Semmiféle kritikában nem részesítik; nem közölnek vele semmit; nem kérnek tőle mást, mint csak hogy emlékezzék meg a jeruzsálemi szegényekről. Hogy Titus, aki elkísérte, beleegyezik a körülmeteltetésbe,⁵³ ez csak »a betolakodott hamis testvéreké miatt történik. Pál megteszi nekik e futólagos engedményt; de nem veti alá magát nekik. Ami a befolyásos embereket illeti (Pál csak bizonyos keserű és gúnyos árnyalattal beszél róluk), azok mi újat se mondtak neki. Sőt mikor Kephás utóbb Antiochiába jött, Pál >szemtől-szembe ellene állott, mivelhogy méltó volt a feddésre«. Aminthogy csakugyan Kephás eleinte különbség nélkül együtt étkezett valamennyivel. Megérkeznek Jakab küldöttei; Péter elrejtőzik, kerüli a körüiméLéletleneket. «Látván, hogy nem jár az evangélium igazságának egyenes útján», Pál nyilvánosan felelősségre vonja Kephast és keserűen szemére veti viselkedését.

A különbség nyilvánvaló. Egyfelől ünnepélyes összhang; másfelől rosszul palástolt harag, nagyfokú sértődékenység. Egyfelől bizonyos zsinatféle; másfelől semmi ehhez hasonló. Egyfelől formális határozat, melyet elismert hatóság hirdet ki; másfelől eltérő vélemények, melyek megmaradnak és nem hátrálnak egymás elől, ha csak nem a forma kedvéért. Felesleges mondani, hogy melyik versio érdemel több hitelt. A *Cselekedetek* előadása alig valószínű, amennyiben ez előadás szerint a zsinatnak egy vita az oka, melyről mihelyt a zsinat összeült, nem esik egy szó se» A két szónok oly beszédekert mond, melyek ellenkeznek azzal, amit egyebűnzen tudunk a szerepűkről.

⁵³ Majd később ki fogjuk mulatni, hogy ez az igazi értelem. Mindenesetre annak a vitatása, hogy Titust körülmetelték-e vagy sem, az itt vázoltak szempontjából nem sokat jelenti.'

A határozat, melyet állítólag a zsinat kimondott, biztos, hogy koholmány. Ha e határozat, melynek állítólag Jakab állapította meg a szövegezését, valóban kihirdetésre került volna, mi magyarázza a jó és félénk Péter rettegését Jakab küldötteitől? Miért rejtőzik el? () is, meg az antiochiai keresztények is teljes összhangzásban cselekedtek a határozattal, melynek szövegét állítólag maga Jakab állapította meg. A körülmetélés ügye 51 tájára esik. Néhány évvel később, 56 körül, a vita, melyet a határozatnak el kellett volt intéznie, hevesebb, mint valaha. A galatai Egyházat a jeruzsalemi zsidó párt új küldöttjei kavarják fel.⁵⁴ Pál ellenségeinek ez új támadására megsemmisítő levelével felel. Ha a *Cselekedetek*, XV-ben említett határozat valamelyest valóság lett volna, Pál igen egyszerűen véget vethet vala a vitának: csak hivatkozni kellett volna rá. Úgy de mindaz, amit mond, arra vall, hogy nem volt ily határozat. Az 57-ik évben, Pál, mikor a Corinthusiaknak ír, mit sem tud e határozatról, sőt vét a benne foglaltak ellen. A határozat tiltja a bálványoknak áldozott állatok' húsát. Pálnak, ellenkezőleg, az a véleménye, hogy nyugodtan lehet enni az ilyen húst, ha nem botránkoztatnak meg vele senkit, de tartózkodni kell tőle, ha botránkoztatás támasztana.⁵⁵ Végül, 58-ban, mikor Pál utolszor járt Jeruzsálemben, Jakab még makacsabb, mint valaha.⁵⁶ A *Cselekedetek* egyik jellemző vonása, mely ugyancsak bizonyítja, hogy a szerző sokkal kevésbé törődött a történelmi igazsággal, sőt még a logikával is, hanem inkább a jámbor olvasók épülése volt célja, az, hogy a körülmételetlenek befogadásának kérdését folyton megoldják a könyvben, anélkül, hogy az valaha is megoldásra jutna. A megoldások sora kezdődik Kandakes eunuchjának, továbbá Cornelius centurionak megkeresztelésével, ami mindkettő csodás parancsra történik, folytatódik aztán az antiochiai

⁵⁴ V. ö. *Cseleked.*, XV, 1; Gal., I, 7; II. 12.

⁵⁵ I. Cor., VIII, 4, 9; X, 25—29.

⁵⁶ *Cseleked.*, XXI. 20 és köv.

Egyház alapításával (XI, 19 és köv.), majd az állítólagos jeruzsalemi zsinattal, ami mind nem akadályozza, hogy a könyv végső lapjain (XXI, 20—21) a kérdés még mindig függőben van. Az igazat megvallva, mindig is annyiban maradt. A kibontakozó kereszténység két fractiója sohasem olvadt össze. Csak éppen az egyik, az, amelyik kitartott a zsidó szokások mellett, terméketlen maradt és az észrevétlenségben halt el. Pál annyira messze volt az általános elismeretéstől, hogy halála után a kereszténység egy része kiátkozta⁰⁷ és rágalmakkal halmozta el.

Részletesen majd harmadik könyvünkben tárgyaljuk a kérdést, mely körül e különös dolgok forognak. Itt csak néhány példát akartunk bemutatni arra nézve, hogy a *Cselekedetek* szerzője miként nézi a történelmet, mennyire az összebékítés a célja és milyen előre megformált eszmék vezérlik. Azt kell-e következtetni ebből, hogy, amiként híres kritikusok vélik, a *Cselekedetek* első fejezetei hiányával vannak a hitelességnek, a kieszelés annyira megy, hogy képzeletbeli személyeket szerepeltet, aminő Kandakes eunuch ja, Cornelius centurio, sőt István diakónus meg a kegyes Tabitha is? Semmikép se gondolom. Valószínű, hogy a *Cselekedetek* szerzője nem költött személyeket;⁵⁸ azonban ügyvéd, ki azért ír, hogy meggyőzzön és igyekszik hasznot húzni a dolgokból, melyekről hallott, hogy bizonyítsa kedvenc tételeit, aminők a pogányok hivatottságának legitimitása és a hierarchia isteni megszabása. Az ily írást nagy óvatossággal kell kezelni; de feltétlenül elutasítani épp oly kevésbé kritikai eljárás, mint vakon hitelt adni neki. Egyébiránt még ebben az első részben is van néhány szakasz, melyeknek általánosan elismerik az értékes voltát és amelyek hiteles, a könyv végső össze-

⁵⁷ Főként az ebionisták. L. a pseudo-clemensi homiliákal: Irenaeus, *Adv. haer.*, I, XXVI, 2; Epiphanes, *Adv. haer.*, *haer.* XXX; Szent Jeromos, *In Matth.*, XII, bevez.

⁵⁸ Mindazonáltal Ananias-t és Saphira-t készséggel feláldoznám.

állilójától kivonatolt emlékiratokra vallanak. így ki-váltképpen a XII. fejezet nagyon jól fest és úgy lát-szik, hogy Márk-Jánostól származik.

Látnivaló, milyen szorultságban lennénk, ha e dologban nem volna más dokumentumunk, mint egy ilyen legendás könyv. Szerencsére vannak más okmá-nyok is, melyek; igaz, közvetlenül csak arra a korszakra vonatkoznak, amely majd harmadik könyvünknek teszi a tárgyát, de már erre is igen élénken rávilági-tanak. Ezek pedig Szent Pál levelei. Különösen a Gala-tiabeliekhez írt levél valóságos kincs, alapja az egész korszak chronológiájának, kulcs, mely mindent nyit, tanúbizonyosság, mely megnyugtatja a leghitlenebbe-ket is a dolgok felől, melyeket esetleg kétségbe lehetne vonni. Kérem a komoly olvasókat, kik netalán nagyon is merésznek vagy nagyon is hiszékenynek gondol-nak, olvassák el e sajtáságos írás első két fejezetét. Bizonyos, hogy ez a két legfontosabb lap a kezdődő kereszténység tanulmányozására. Szent Pál leveleinek e dologban páratlan az előnyük: már mint a feltét-^{*} len hitelesség. A komoly kritika soha semmikép se vont a kétségbe a Galatiabeliekhez írt levélnek, a Co-rinthusiakhoz írt két levélnek, a rómaiakhoz írt levél-nek a hitelességét. Az érvek, melyekkel a Thessaio-nikabeliekhez írt két levelet és a Philippiiekhez szólót támadni akarták, nyomaték nélküliek. Harmadik könyvünk élén majd sorra vesszük a jelentősebb, bár épp ily kevésbé döntő, kifogásokat, melyeket a Colos-sebeliekhez írt levél és a Philemon-nak szóló üzenet ellen támasztottak; a különös problémát, melyet az Ephesusiakhoz írt levél szolgáltat és végül a súlyos bizonyítékokat, melyek a Timotheusnak írt két levél és a Titusnak írt levél elvetésére visznek. A levelek, melyeket e kötetben fel fogunk használni, két-ségbevonhatatlanul hitelesek vagy pedig, legalább, a következtetések, melyeket a többiből vonni fogunk, függetlenek a kérdéstől, hogy Szent Pál tollbamondá-sából származnak-e vagy sem.

Szükségtelen itt újból kifejteni a kritikai sza-

bályokat, melyek e munka megírásában érvényesülnek; ez már megtörtént *Jézus életé*-nek előszavában. A *Cselekedetek* első tizenkét fejezete analog a synoptikus evangéliumokkal és ugyanoly elbánást igényel, mint azok. Az ilyenfajta félig történelmi, félig legendás dokumentumok nem vehetők se legendának, se történelemnek. A részletekben majdnem minden hamis bennük és mégis becses igazságok vonhatók ki belőlük. Tisztára és egyszerűen lefordítani ez elbeszéléseket: nem történetírás. Ez elbeszéléseknek ugyanis más hitelesebb szövegek gyakran ellentmondanak. Következésképpen még akkor is, ha csak egy szövegünk van, mindig megokolt a félelem, hogy ha más szövegek is lennének, az ellentmondás is meglenne. Jézus életére nézve Lukács előadását folyton ellenőrzi és kiigazítja a második két synoptikus és a negyedik evangélium. Nem valószínű-e, ismétlem, hogy ha a *Cselekedetek*-hez meglenne a synoptikus evangéliumok és a negyedik evangélium analogonja, a *Cselekedetek* könyve egy csomó pontra nézve, melyről most csak ebből értesülünk, hamisnak bizonyulna? Egész más szabályokat fogunk követni harmadik könyvünkben, amikor majd a pozitív történelem talaján fogunk járni és eredeti, néha önéletrajzi feljegyzések lesznek a kezünkben. Amikor Szent Pál maga mondja el életének valamely epizódját, melyet nem volt érdekében ilyen vagy olyan mezbe öltöztetni, világos, hogy nincs más dolgunk, mint közlését szóról-szóra beiktatni előadásunkba, ahogy Tillcmont szokta tenni. De amikor oly íróval van dolgunk, aki valamely rendszertől vezérelteti magát, csak azért ír, hogy bizonyos eszméknek szolgáljon és akinél megismerszik az a gyermekes eljárás, a határozatlan és lágy körvonal, az egyoldalú és riktó színezés, mely a legenda tulajdonsága, a kritikusnak nem az a kötelessége, hogy a szöveghez tartsa magát, hanem, hogy igyekezzék megtalálni, ami igazság a szöveg alatt lappanghat, anélkül azonban, hogy biztosra venné a reátalálást. Megtiltani a kritikának az ily tolmácsolást, ugyanoly kevésbé lenne ész-

szerű, mint a csillagászt arra ítélni, hogy csak az égbolt látszólagos képével foglalkozzon. Ellenkezőleg, a csillagászatnak nem az-e a feladata, hogy megállapítsa a parallaxist, mely a megfigyelő helyzetéből származott és a megtévesztő látszatos képből valóságos ps igaz viszonyokat határozzon meg.

De egyébként is, ki követelheti, hogy az ember betűről-betűrc ragaszkodjon okmányokhoz, melyek lehetlenségeket foglalnak magukban? A *Cselekedetek* első tizenkét fejezete csodák szövedéke. Már pedig a kritika egyik feltétlen szabálya, hogy történelmi előadásban nem szabad helyet adni csodás dolgoknak. Ez nem metaphysikai rendszer kifolyása. Ez egyszerűen megfigyelésen alapul. Ilyen dolgokat sohasem állapítottak meg. Az összes állítólagos csodák, melyeket közlelről lehet tanulmányozni, képzelődésnek vagy csalásnak bizonyulnak. Ha csak egyetlen csoda is beigazolódott volna, az ember nem utasíthatná vissza egy csapással a hajdan történelmének valamennyi csodáját; mert elvégre tartjuk bár ezek igen nagy számát hamisnak, néhányat mégis igaznak lehetne hinni. Csakhogy nem így van. Az összes megvizsgálható csodák szétfoszlanak. Nem jogos-e ennél fogva a következtetés, hogy a csodák, melyektől századok választanak el bennünket és amelyeket nincs mód tüzetes megvitatás alá vonni, szintén hiányával vannak a valódiságnak? Más szóval, csoda csak ott van, ahol hisznek benne; a természetfeletti a hitnek az alkotása. A katholicismus, mely azt állítja, hogy a csodatevő erő még nem múlt el belőle, maga is e törvény uralma alatt áll. A csodák, melyek megcselekedésével büszkélkedik, nem ott történnek, ahol kellene. Ha valakinek ily egyszerűen módjában van a bizonyítás, miért nem él vele mindenek szemeláttára? Egy csoda, mely Párisban, illetékes tudósok előtt történne, oly sok kétségnek vetne véget! De, sajnos, az ilyesmire soha sincs eset. Sohasem fordult elő, hogy oly közönség előtt történt csoda, melyet meg kellene téríteni, vagyis hitetlenek előtt. A csodának a szemtanú hiszékenysége

a feltétele. Egyetlen csoda se történt olyanok előtt, kik azt boncolás és kritika alá vonhatták volna. Ez alól nincs egyetlen kivétel se. Cicero szokott jőzanságával és agyasságával adott kifejezést ennek. »Mióta szűnt meg ez a titkos erő? Nem-e azóta talán, amióta az emberek kevésbé hiszékenyek?«⁵⁹

»De hát, mondják, ha lehetetlen bebizonyítani, hogy valaha történt valami természetfeletti dolog, azt is lehetetlen bebizonyítani, hogy nem történt. A pozitív tudós, ki tagadja a természetfelettit, tehát épp úgy csak állít, mint a hívő, ki feltételezi annak a valóságát. « Semmikép se. A tételt annak kell bizonyítani, aki előáll vele. Annak, aki előtt kijelentik, csak egy a dolga: várni a bizonyítékot és meghajolni ez előtt, ha kielégítő. Ha Buffon-t felszólítják vala, hogy *Természetrajz*-ában adjon helyet a kentauroknak és sziréneknek, Buffon ezt felelte volna: »Mutassanak egy példányt belőlük és én helyet adok nekik; addig azonban nem léteznek előttem. — De bizonyítsa be, hogy nem léteznek. — Önöknek kell bizonyítaniok, hogy léteznek.« A tudományban a bizonyítás kötelesség mindig azokat terheli, akik állítanak valamit. Miért nem hisznek már az emberek az angyalokban, démonokban, noha számtalan történelmi szöveg beszél róluk? Mert soha angyalnak vagy démonnak be nem bizonyult a létezése.

A csoda meglétének bizonyítása végett hivatkoznak oly jelenségekre, melyekről azt mondják, hogy nem történhetek a természet törvényeinek rendes menete szerint, például az ember teremtése. »Az ember teremtése, mondják, csak az Istenség közvetlen beavatkozásával történhetett; miért ne fordulhatna elő ez a beavatkozás a világegyetem fejlődésének más döntő pillanataiban is?« Nem akarok kitérni a furcsa filozófiára és az Istenség felől való alantas eszmére, mely az ilyen okoskodásban foglaltatik, mert a történetírásnak megvan a maga módszere, melynek füg-

¹ *De Divinatione*. II. 57.

getlennek kell lennie minden filosofiától. Anélkül, hogy a legkevésbé is belebocsátkoznánk a theodicea problémáiba, könnyű kimutatni, mennyire hibás az ily érvelés. Egyértelmű annak a kijelentésével, hogy minden, ami a világ mai állapotában már nem fordul elő, minden, amit a tudomány mai állapotában nem tudunk megmagyarázni, csodás dolog. De hát akkor a nap is csoda, mert a tudomány távol áll a nap megmagyarázásától; csoda minden ember fogantatása, mert az élettan még hallgat e tárgyról; csoda az öntudat, mert hát abszolút rejtelem; minden állat mennyi csoda, mert az élet eredete oly probléma, melyről még jóformán mi adatunk sincs. Ha erre az a felelet, hogy minden élet, minden lélek csakugyan a természetfeletti dolgok rendjébe tartozik, ez játék a szavakkal. Ilyen értelemben szívesen elfogadjuk; de jövőnk tisztába a csoda szó jelentésével. Miféle csoda az, mely mindennap és bármely percben előfordul? A csoda nem a megmagyarázatlan; a csoda formális és külön akarat nevében bekövetkező eltérés az ismert törvényektől. Amit tagadunk, az a kivételként való csoda, az olyan külön beavatkozás, amilyen lenne az órásé, ki elkészített egy órát, mely nagyon szép ugyan, de amelyet időnként mégis meg kell igazítania, hogy pótolja a szerkezet elégtelenségét. Hogy Isten permanens módon benne van mindenben, főként mindenben, ami él, ez éppen a mi elméletünk is; csak csupán azt mondjuk, sohaseiü állapították meg, hogy valamely természetfeletti erő külön beavatkozott a dolgok menetébe. Tagadjuk a külön természetfelettinnek valóságát, amíg csak be nem bizonyítanak egy ilyen-fajta tényt. Aki e tényt az ember teremtése előtti időben keresi; aki a történelmi csodák konstataciója elől azzal akar kitérni, hogy a történelem előtti időkbé menekül, oly korszakokba, amelyekben minden konstatació lehetetlen: az a sötétségben keresi a védelmet, a homályos dolgot még homályosabbal akarja bizonyítani, ismert törvénynek ismeretlen tényt szegez ellenébe. Oly csodákra hivatkozik, melyek akkor

történtek, mikor még nem volt tanú a földön, merít egyetlen egy olyat se mondhat, melynek volnának megfelelő tanúi.

Kétségtelen, hogy a világegyetemben, őshajdani időkben történtek dolgok, melyek a mai korban, legalább ugyanabban a fokozatban már nem fordulnak elő. E jelenségeknek azonban akkor, amikor nyilvánultak, megvolt a maguk oka. A geológiai formációkban nagy számban található ásványok és drágakövek, melyek, úgy látszik, ma már nem keletkeznek a természetben. És mégis Mitscherlich, Ebeimén, de Sénarmont, Daubrée mesterségesen előállították az ásványok és drágakövek legtöbbszörét. Ha kétséges, hogy valaha is sikerüljön mesterségesen előállítani az életet, ez onnan van, hogy a körülményeknek, melyek között az élet kezdődött (ha ugyan kezdődött) a csoportosítása talán mindig felette marad az emberi eszközöknek. Hogy lehetne visszaidézni a bolygó oly állapotát, mely évezredek óta megszűnt? Hogy lehessen oly kísérletet tenni, mely századokon át tart? A körünyezet különbözősége és a lassú fejlődés századai: íme, amiről megfélekedeznek, mikor csodáknak mondják a dolgokat, melyek egykor megtörténtek és ma már nem fordulnak elő. Ezen vagy azon az égitesten talán éppen most történnek dolgok, melyek nálunk végtelen idő óta beszüntek. Annyi bizonyos, hogy az emberiség formációja a legmeghökkenőbb, a legképtelenebb dolog a világon, ha hirtelen, egy pillantás alatt bekövetkezettnek gondoljuk. Odasorakozik (anélkül, hogy megszűnne rejtelmesnek lenni) az általános analógiák közé, ha lassú, megszámlálhatatlan korszakokon át tartó haladás eredményét látjuk benne. A magzati életre nem szabad az érett kor életének törvényeit alkalmazni. A magzat egymásután kifejleszti összes szerveit; a felnőtt ember, ezzel ellentétben már nem teremt magának szerveket. Nem teremt, mert már nincs teremtő korában, ugyanúgy, mint ahogy beszédet már nem találnak ki, mert már nem kell kitalálni. Azonban mi célja van vitázni oly ellen-

felelkel, kik idegen területre viszik át a kérdést? Beigazolt történelmi csodát kérünk; azt felelik, hogy a történelem előtti időkben kellett csodáknak történniök. Bizonyos, ha kellene bizonyíték, hogy bizonyos lelkiállapotok megkívánják a természetfeletiben való hitet: a bizonyítékot meg lehet találni a tényben, hogy egyébként annyira áthatóan éles elmék hitök épületét ily kétségbeesett évrre tudták reáalapítani.

Mások, mellőzve a physikai rendű csodákat, az erkölcsi rendű csoda niögé sáncolják el magukat, azt állítva, hogy enélkül az események meg nem magyarázhatók. A kereszténység alakulása bizonyára legnagyobb 'ténye' a világ vallási történelmének. De azért még nem csoda.) A buddhizmusnak, a bábizmusnak ugyanoly sok, ugyaúoly lelkesült, ugyanoly önmegtágadó vértanúja volt, mint a kereszténységnek. Az izlam alapításának csodái egész másfélék voltak és bevallom, hogy engem kevésbé értenek. Mindazonáltal figyelembe veendő, hogy a muzulmán doktorok az izlam megalapítása, futótűzként való elterjedése, gyors hódításai, az absolut uralomtól nyert ereje felől ugyanúgy okoskodnak, mint a keresztény apologisták a kereszténység megalapítása felől és világosan látni vélik benne Isten ujját. Fogadjuk el azonban, hogy a kereszténység megalapítása egyedülálló tény. Egy másik merőben egyedülálló dolog a hellenizmus, értve éiTalaft a tökéletesség ideálját irodalomban, művészetben, philosophiában, melyet Görögország megvalósított. A görög művészet ugyanúgy felülmúlja az összes többi művészeteket, mint ahogy a kereszténység felülmúlja a többi vallást és az athéni acropolis, a műre mekek e gyűjteménye, melyhez képest minden egyéb csak ügyetlen tapogatódzás vagy többé-kevésbé sikerült utánzat, a maga nemében talán leginkább bélyegez hiúnak minden összehasonlítást. Más szóval, a hellenizmus ugyanúgy remeklése a szépségnek, mint a kereszténység a szentségnek. Valami egyedülálló dolog nem egyszersmind csodás dolog is. Isten különböző fokban benne van mindenben, ami szép,

jó és igaz. Azonban soha semmiféle megnyilatkozásában sincs benne oly kizárólagos módon, hogy jelenlétének lehe valamely vallási vagy philosophiai mozgalomban kiváltságnak vagy kivételnek volna Lekinttendő.

Reményiem, hogy a két és fél évnyi időköz, mely *Jézus éldépadí* megjelenése óta eltelt, meghozta, hogy bizonyos olvasók több nyugalommal foglalkoznak a problémákkal. A vallási vita, anélkül, hogy tudná és akarná, mindig rosszhiszemű. Neki nem független megvizsgálásról, szorongó keresésről van szó, hanem valamely megállapított tanrendszer védelméről, annak a bebizonyításáról, hogy aki más véleményen van, tudatlan vagy rosszhiszemű ember. Rágalom, félre-magyarázás, eszmék és szövegek meghamisítása, triumfáló okoskodás oly dolgokról, melyeket az ellenfél nem mondott, győzedelmi ujjongás oly tévedések rovására, melyeket az nem követett el, semmi se tűnik fel visszaélésnek az előtt, ki azt véli, hogy az abszolút igazság érdekei vannak a kezére bízva. Nagyon járatlan volnék a történelemben, ha minderre nem lettem volna elkészülve. Elegendő a hidegvérem, hogy csak kevésbé lettem légyen érzékeny vele szemben és eléggé vonzódok a vallás dolgaihoz, hogy csendesen méltányolhattam légyen, ami megható volt néha az érzelemben, mely cáfolóimat irányította. Ennek a sok naivságnak, az oly kegyes bizakodásnak, a szép és jó telkekből oly szabadon kicsattanó haragnak láttára azt mondtam, amit Huss János egy vén asszonyra, ki verejtékezett a köteg rozsé alatt, melyet máglyájához cipelt: *O sanda simplidtas!* Csak bizonyos indulatoskodásokat sajnáltam, melyek meddőségre ítélvék. Az írás szép mondása szerint: »Isten nincs a fenekedésben«. Oh! ha mindez a háborgatás segítene az igazság felderítésében, az ember bizonyos nem bánná a sok izgalmat. Csakhogy nincs így; az igazság nem szenvedélytől elragadtatott ember számára van a földön. Azokra az elmékre vár, kik előítélet, dacoló szeretet, kitaró gyűlölet nélkül, feltétlen

szabadsággal és minden hátsó gondolat nélkül igyekeznek előbbre vinni az emberiség ügyét. Ezek a problémák csak egy részét teszik a számtalan kérdésnek, mellyel tele a világ és amelyet a kíváncsiak vizsgálás alá vonnak. Az ember nem bánt senkit, ha valami elméleti véleményt nyilvánít. Akik mint kincshez ragaszkodnak a hitökhöz, igen egyszerű módon segíthetnek magukon: ne törődjenek az övéktől eltérő véleményű munkákkal. A félnékek jobban teszik, ha nem olvasnak.

Vannak gyakorlati emberek, kik a tudományos műnél azt kérik, melyik politikai pártnak szándékozott a szerző kedvében járni és akik azt akarják, hogy a költői mű erkölcsi leckével szolgáljon. Ezek az emberek nem ismerik el, hogy másért is lehessen írni, semmint propaganda céljából. A művészetnek és tudománynak, mely, távol minden politikától, csak az igazat igyekszik megtalálni és a szépet megvalósítani, tőlük idegen az eszméje. Köztünk és az ilyen emberek között elkerülhetetlenek a félreértések. »Az efajta emberek, mondta egy görög bölcselő, balkezökkel fogadják, amit mi jobbkezünkkel adunk nekik.« Egy sereg, tisztességes érzéstől diktált levél, melyet kaptam, a következőkép foglalható össze: »Mi volt hát a szándéka? Micsoda célt tűzött ki magának?« Istenem, azt, amit az ember maga elé tűz, ha történetet ír. Ha több életem lenne, az egyiket arra fordítanám, hogy megírjam Nagy Sándor törtékét, a másikat Athén történetének, a harmadik vagy a francia forradalom vagy Szent Ferenc rendje történetének megírására fordítanám. Hogy, napKenne acéloom e mtyikák megírásánál? Csak egy: meg tárgyalni és megeleveníteni az igazat, azon dolgozni, a múlt nagy dolgaiba lehető legnagyobb pontossággal váljanak ismertekké és oly módon, mely méltó hozzájuk. Ezer mérföldnyire van tőlem a gondolat, hogy bárkinek is megrendítem a hitét. E művek megírását oly magas közömbösséggel kell végezni, mintha valamely pusztá bolygó számára írna az ember. Minden enged-

meny, melyet valamely alsóbbrendű aggálynak tesz az ember, vétkezés a művészet és az igazság kultusza ellen. Ki nem látja be, hogy az ily szellemben megalkotott munkáknak a térítő törekvés hiánya az érdeme és a fogyatkozása?

A kritikai iskola alapvető elve, hogy hit dolgában mindenki azt fogadja el, aminek elfogadását szükségesnek érzi és mintegy a maga szélessége és hossza, szerint veti meg hitének az ágát. Miként lehetnék oly botorok, - hogy beleavatkozzunk dolgokba, melyek minden hatalomnak hozzáférhetetlen körülményektől függenek? Ha valaki csatlakozik elveinkhez, azért teszi, mert megvan elméjének a hozzá szükséges természet és neveltsége; minden iparkodással se adhatnánk meg ezt a neveltséget és ezt az elmeirányt azoknak, akikben nincs meg. A philosophia abban különbözik a hittől, hogy a hit állítólag önmagától hat, függetlenül, hogy érti-e valaki a dogmákat vagy nem. Mi, ellenkezőleg, azt tartjuk, hogy valamely igazságnak csak akkor van értéke, hogy az ember maga is reájött, ha látja az egész eszmerendet, melyhez kapcsolódik. Nem kötelezzük magunkat, hogy véleményeink közül elhallgatjuk azokat, melyek nem egyeznek embertársaink egy részének nézeteivel; nem tesszünk semmiféle áldozatot a különféle orthodoxiák követeléseinek; de az sincs eszünkben, hogy támadjuk vagy kihívjuk azokat; úgy tesszük, mintha nem is lennének. Ami engem illet, ha reámbizonyíthatnának bármily törekvést arra nézve, hogy eszmémhez térítsek csak egy valakit is, ki nem önszántából pártolt hozzájuk, igen rosszul érezném magamat. Azt következtetném belőle, hogy elmém meg hagyta zavartatni magát szabad és tiszta menetében, vagy pedig valami elnehézkedett bennem, mert hogy már nem tudom beérni a mindenség derült szemléletével.

Ki nem látja egyébiránt, hogy ha az uralmon levő vallás megtámadása lett volna a célo, más módon kellett volna eljárnom, tisztára a szentnek tartott szövegek és dogmák lehetetlenségeinek, ellent-

mondásainak kimutatásán kellett volna szorgoskodnom? Ez unalmas munkát ezerszer is elvégeztek már és igen jól végezték el. 1856-ban⁶⁰ a következőket írtam: »Egyszermindenkorra tiltakozom a hamis értelmezés ellen, mellyel munkáimat illetnék, ha a különféle vallástörténeti tanulmányokat, melyeket közzétettem vagy a jövőben közzéteszek, polemikus munkáknak néznék. Polemikus munkáknak e tanulmányok, magam vagyok a legelső, aki elismerem, nagyon gyámoltalanoknak festenek. A polémia oly stratégiát igényel, melytől idegen vagyok: tudni kell kiválasztani az ellenfél gyenge oldalait, ezeknél kell maradni, sohasem szabad érinteni a bizonytalan kérdéseket, óvakodni kell minden engedménytől, vagyis le kell mondani arról, ami a tudományos szellem tulajdon lényegét teszi. Nekem nem ez a módszerem. Az alapvető kérdést, mely körül a vallási megvitatásnak forognia kell, vagyis a kinyilatkoztatás és a természetfeletti kérdését sohasem érintem; nem mintha számomra e kérdés nem volna teljes bizonyossággal megoldva, hanem mert az ilyen kérdés megtárgyalása nem tudományos dolog, azaz jobban mondva, mert a független tudomány már előzőleg megoldottnak tételezi fel. Bizonyos, ha valamely polemikus vagy térítő cél lebegne előttem, ez szarvas-hiba lenne; annyi lenne, mint kényes és homályos problémák talajára ültetni át oly kérdést, melyet nyilvánvalóbban lehet tárgyalni durva formákban, ahogy a vitatok és apologisták rendszerint cselekszik. Nem hogy sajnálnám az előnyöket, melyeket ilyenformán magam ellen szolgáltatok, inkább örülni fogok, ha ez meggyőzi a theologusokat, hogy írásaim másfajta, mint az övékéi, hogy csak tiszta tudományos kutatásokat kell látni bennök, melyek ebben az értelemben támadhatók és amelyekben megkísérlem, hogy néha a zsidó és a keresztény vallásra alkalmazzam azokat a kritikai elveket, melyek a történelem

⁶⁰ Az *Études d'histoire religieuse* előszavában.

és a philologia más ágaiban járják. Ami a tisztán thcologiai kérdések megvitatását illeti, ebbe sohasem fogok belebocsátkozni, épp úgy, mint ahogy Burnouf, Creuzer, Guigniaut és az ókor vallásainak annyi más történetírója se tartotta kötelességének, hogy cáfolja vagy védje a kultuszokat, melyekkel foglalkozott. Az emberiség története az én szememben egy roppant egész, melyben minden cssenlialisan egyenlőtlen és más meg más, de amelyben minden ugyanegy rendbe tartozik, ugyanazokból az okokból ered, ugyanazoknak a törvényeknek hódol. E törvényeket keresem, semmi más szándékkal, csak azzal, hogy felfedjem pontos árnyalatát annak, ami van. Semmi se fog reábírni, hogy az igénytelen, de a tudományra nézve gyümölcsöző szerepet felcseréljem a vitázó szerepével, mely hálás, mert biztos kegybe juttatja az írókat azoknál, kik úgy vélik, hogy a háborúnak háborút kell (ellenébe szegezni. E polémiára, melynek távolról se vonom kétségbe a szükséges voltát, itt van Voltaire. Az ember nem lehet egyszerre jó vitázó is, meg jó történetíró is. Voltaire, ki tudósna oly gyenge és aki nekünk, kik jobb módszerbe nyertünk beavattalást, annyira hiányával látszik az ókor iránt való érzéknek, Voltaire tömérdekszer diadalmaskodik a még nála is kritikátlanabb ellenfeleken. E nagy ember műveinek új kiadása eleget tenne a kíváncsoknak, melynek, úgy látszik, a jelen pillanat szükségét érzi, hogy feleljen a theologia túlkapásaira; önmagában véve rossz felelet ugyan, de összeillik azzal, ami ellen haragra kel; idejét múlt felelet egy idejét múlt tudománynak. Mi, akikben megvan az igaznak szeretete és a nagy kíváncsiság, cselekedjünk jobbat. Hagyjuk a vitákat azoknak, kiknek kedvök telik benne; dolgozzunk a kevesek számára, kik az emberi elme nagy irányvonalában haladnak. A népszerűség, tudom, legszívesebben azokhoz az írókhoz társul, kik ahelyett, hogy legmagasabb formájában nyomoznák az igazságot, koruk véleményei ellen harcolnak; de méltó kiegyenlítősként, többé nincs is már értékük,

mihelyt a vélemény, mellyel szembeszáll lak, kimúlt a forgalomból. Akik, a XVI. és XVII. században, a mágiát és az igazságszolgáltatási astrológiát cáfolták, roppant szolgálatot tettek az értelemnek; és mégis, irataikat ma senki se ismeri; épp a győzelmük feledtette cl őket.«

Viselkedésemben változatlanul ehhez a szabályhoz fogom tartani magamat, mint amely egyedül felel meg a tudós méltóságának. Tudom, hogy a vallástörténeti kutatások eleven kérdéseket érintenek, melyek megoldást látszanak követelni. Akik kevéssé otthonosak a szabad elmélkedésben, nem értik meg a gondolat nyugodt lassúságait; a gyakorlati elmék türelmetlenkednek a tudománnyal szemben, mely nem felel sürgetéseikre. Óvakodjunk e hiú tüzeléstől. Ne alapítsunk; maradjon meg mindegyikünk a maga egyházában, árnyékában százados kultuszának és crénybeli hagyományának, tevékenykedve jó cselekedeteiben és gyönyörködve múltjának költészetében. Csak a türelmetlenségét utasítsuk el magunktól. Sőt bocsássuk meg e türelmetlenséget is, mert, miként az önzés, ez is egyik szükségessége az emberi természetnek. A feltevés, hogy még új vallási családok fognak alakulni vagy pedig a már meglevők közti arány jelentékenyen változik: nem látszik valószínűnek. A katholicismust hamarosan nagy szakadások fogják tépni; az avignoni idő, az ellenpápák, a clementinisták es urbanisták ideje vissza fog térni. A katolikus egyház megismétli XIV. századát; de, megoszlásai ellenére is, megmarad a katolikus Egyháznak. Valószínű, hogy száz év múlva a protestánsok, katolikusok, zsidók számaránya nem fog jelentékenyen különbözni a maitól. Azonban nagy változás fog bekövetkezni, jobban mondva észrevehetővé válni mindenek számára. E nagy vallási családok mindegyikének kétféle hívője lesz. Olyan, aki feltétlenül hisz, akárcsak a középkorbeli hívő és olyan, aki feláldozza a betűt és csak a szellemhez fog ragaszkodni. E második csoport mindegyik hit keretén

belül mindjobban növekedni fog és mert a szellem ugyanúgy közelít, mint ahogy a betű távolít: mind-egyik hit spiritualistái annyira közel fognak jutni egymáshoz, hogy már nem is kell teljesen egybe-olvadniok. A fanatizmus elapad az általános türelem-ben. A dogma mintegy rejtelmes frigyszekrényé válik, melyet közmegegyezéssel örökre felnyitlatlanul hagynak. Mi fontossága van ilyenkor aztán, hogy a frigyszekrény üres? Csak egy vallás fog, attól tartok, ellenállani ennek a dogmatikai megpuhulásnak: az izlamizmus. Vannak néhány an a régi iskolabeli mu-zulmánok között és vannak kiváló emberek Konstanti-nápolyban, főként azonban Perzsiában, akiknél meg-találhatók a szabadröptű és megértő szellem csirái. Ha az ulémák fanatizmusának sikerül eltipornia e csirákat, az izlamizmus el fog pusztulni; mert két dolog bizonyos: először, a modern civilizáció nem kívánja, hogy a régi kultuszok egészen meghaljanak; másodsor, nem tűri, hogy elvéhédtt vallási intéz-mények gátolják munkájában. Ez intézményeknek vagy a meghajlást, vagy a halált kell választaniok.

Ami a tiszta vallást illeti, mely éppen azzal az igénnyel lép fel, hogy nem szekta, se pedig külön Egyház, miért vállalná a hátrányait egy oly elhe-lyezkedésnek, melynek nem élvezi az előnyeit? Miért bontana zászlót zászló ellen, mikor tudja, hogy az üdvösség mindenkinek és mindenütt lehetséges, hogy a nemesség fokától függ, melyet ki-ki magában hord? Érthető, hogy a protestantizmus, a XVI. században, nyílt szakadásra jutott. A protestantizmus a legna-gyobb fokú abszolút hitből indult ki. Nem hogy a dogmatizmus meggyengülését jelentette volna, a refor-máció a legmerevebb keresztény szellem újjászületése volt. A XIX. század mozgalma, ezzel ellentétben, -oly érzésből indul ki, mely megfordított ja a dogmatis-musnak; nem szektákat vagy elkülönült Egyházakat fog teremteni, hanem az összes Egyházak általános szelidüléséhez fog vezetni. Az éles elkülönülések rtövelik az orthodoxia fanatizmusát és kihívják a

reakciót. A Lutherek, a Calvinok támasztották a Caraffá-kat, a Ghislieri-ket, a Loyola-kat, a II. Fülöpöket. Ha Egyházunk eltaszít bennünket, ne sérelmeskedjünk; gondoljunk méltánylással a modern idők szelidségére, mely hatalmatlanná tette e gyűlöletet; vigasztalódjunk annak a láthatatlan Egyháznak a gondolatával, mely magában foglalja a kiátkozott szenteket, minden egyes század legjobb lelkeit. Valamely Egyház száműzöttjei mindig annak a legkülönbejebb; megelőzik az időt; a ma eretneke a jövő idők orthodox hívője. Egyébiránt, mit számít az emberek kiátkozása? A mennyei Atya csak a száraz lelkeket és a bezárt sziveket közösíti ki. Ha a pap nem akar befogadni bennünket temetőjébe, tiltsuk meg csalárdunknak, hogy tiltakozzon ellene. Isten a bíró; a föld jó anya és nem tesz különbséget; a derék ember holtteteme ha megszenyeltetlen földbe jut, magával viszi beléje a megszenteltetést.

Bizonyos igaz, vannak helyzetek, melyekben nehéz ez elvek alkalmazása. A lélek arra tart, amerre akar; a lélek a szabadság. Már pedig vannak emberek, kik mintegy oda vannak láncolva az abszolút hithez, értem ezzel a szerzetes rendekhez tartozó vagy lelkeszi hivatallal felruházott embereket. De még itt is, a szép lélek megtalálja a kiutat. Egy érdekes falusi pap magányos tanulmányai és tiszta élete során odajut, hogy felismeri a betűhöz ragaszkodó dogmatizmus képtelenségeit; vájjon azt kell-e tennie, hogy megszorítsa, akiket eddig vigasztalt és egyszerű embereknek magyarázgatott oly változásokat, melyeket nem tudnak helyesen megérteni? Isten ments! Nincs két ember a világon, kiknek pontosan ugyanazok lennének a kötelességei. A jó Colenso püspök mikor azon nyomban, hogy keletkeztek, megírta kétségeit, oly becsületesen cselekedett, hogy az Egyház fennállása óta nem látta mását. Azonban az alázatos katolikus papnak egy szűk felfogású és félénk vidéken hallgatnia kell. Oh! falusi templomok körül hány hallgatag sír rejt ily költőies tartozko-

BEVEZETÉS

dást, angyali némaságot? Akiknek a beszéd volt a kötelességük, felérik-e ezeknek a csak Isten előtt ismeretes titkoknak az érdemét?

Az elmélet nem egyszersmind a gyakorlat is. Az eszménynek eszménynek kell maradnia; óvakodnia kell, hogy a valóság érintésével beszennyezze magát. A gondolatok, melyek üdvösek azok számára, kiket nemességük megvéd minden erkölcsi veszedelemtől, úgy lehet, nincsenek hátrányok nélkül az olyanoknál, kik az alantasság bélyegét hordják magukon. Nagy dolgokat csak szorosan megszabott eszmékkel lehet véghezvinni; mert az emberi képesség körülhatárolt valami; a tökéletesen előítélet nélkül való ember erőtlen is lenne. Élvezzük Isten fiainak szabadságát; de vigyázzunk, nehogy bűntársak legyünk az erény megfogyatkozásában, mely társadalmainkat a kereszténység elhanyaglása folytán fenyegetné. Mi lenne belőlünk nélküle? Mi fogja pótolni a komolyság és tisztelet nagy iskoláit, aminő Saint-Sulpice, az önfeláldozás intézményét, aminő az Irgalmas nővérek szerzete? Hogy lehetne nem borzadni attól a szívbeli szárazságtól és kicsinyességtől, amely elborítja a világot? Elszakadásunk azoktól, kik hisznek a pozitív vallásokban, mindent összevéve, tisztára tudományos jellegű; szívben velők tartunk; csak egy ellenséget ismerünk, azt, ami az övék is, már mint a köznap materialismust, a haszonleső ember alantasságát.

Béke tehát, Isten nevében! Az emberiség különböző rendjei éljenek egymás mellett, nem úgy, hogy kölcsönös engedményeket téve, melyek gyengítenék őket, meghamisítsák a maguk tulajdon szellemét, hanem kölcsönösen támogatva egymást. Semminek se szabad úgy uralkodnia itt a földön, hogy kirekessze az ellentétjét; semmiféle erőnek se szabad elnyomnia a többit. Az emberiség harmóniája a legeltérőbb hangok szabad kicsengéséből tevődik össze. Ha az orthodoxiának sikerül megölnie a tudományt, tudjuk mi a következménye; a muzulmán világ és Spanyolország abba hal bele, hogy nagyon is alaposan végezte

ezt a munkát. Ha a rationalismus a lélek vallási szükségleteire való tekintet nélkül akarja kormányozni a világot: itt van a francia forradalom kísérlete, hogy megtanuljuk, mire vezet az ily tévedés. A művészi ösztön a legnagyobb finomságra fokozva, de becsület nélkül, gyilkosok leshelyévé, tivornyák tanyájává tette a renaissance Itáliáját. Az unalom, a rövidlátás, a közepszerűség a büntetésük bizonyos protestáns országoknak, hol a józanság és a keresztény szellem ürügyén elnyomták a művészetet és valami szatócsos dologgá tették a tudományt. Lucretius és Szent Teréz, Aristophanes és Sokrates, Voltaire és Assisi Szent Ferenc, Rafael és Paulai Szent Vince egyaránt létjogosultak és az emberiség kisebb volna, ha csak egy is hiányzna alkotó elemei közül.

Az apostolok

I. FEJEZET.

A Jézus feltámadásáról való hit kialakulása. — A jeruzsálemi megjelenések.

Jézus, bár folyton emlegette a feltámadást, az új életet, sohasem mondta egész világosan, hogy testileg fel fog támadni.¹ Az első órákban, melyek halálát követték, a tanítványoknak erre nézve nem volt semmi határozott reményök. Sőt az érzelmek, melyekről gyermeketegen vallomást tesznek, azt sejtetik, hogy azt hitték: mindennek vége. Megsiratják és eltemetik barátjukat, ha nem is mint közönséges halottat, legalább mint olyan valakit, kinek elvesztése pótolhatatlan;² szomorúak és csüggedtek; a remény, hogy meglátják Izrael üdvének megvalósulását, hiúnak bizonyult; szinte olybá tűnnek fel, mint akik valami nagy és drága illúziót vesztek.

Azonban a lelkesedés és a szeretet nem ismer helyzetet, melyből nem volna kiút. A lehetetlenhez

¹ Márk, XVI, 11; Lukács, XVIII, 34; XXIV, 11; János, XX, 9, 24 és köv. Az ellenkező vélemény, mely Máté, XII, 40; XVI, 4, 21; XVII, 9, 23; XX, 19; XXVI, 32; Márk, VIII, 31; IX, 9—10, 31; X, 34; Lukács, IX, 22; I, 29—30; XVIII, 31 és köv.; XXIV, 6—8; Justin, *Dial. cum Try ph.*, 106, jut kifejezésre, onnan (ered, hogy bizonyos időktől fogva nagy súlyt vetettek reá, hogy Jézus előre figyelmeztetett legyen feltámadására. A synoptikusok egyébiránt beismerik, hogy ha Jézus beszélt is erről, az apostolok nem értették meg (Márk, IX, 10, 32; Lukács, XVIII, 34; v. ö. Lukács, XXIV és János II, 21—22).

² Márk, XVI, 10; Lukács, XXIV, 17, 21.

fordul és semmint letegyen a reménységről, inkább erőszakot tesz a valóságon. A mester bizonyos szavait, főként azokat, melyekben megjósolta majdani eljövételét és amelyekre reáemlékeztek, úgy is lehetett értelmezni, hogy kikel a sírjából.³ Egyébiránt ez a hiedelem oly természetes volt, hogy a tanítványok hite is elegendő lett volna a megteremtésére. A nagy próféták, Enoch és Illés nem ízlelték meg a halált. Sőt már kezdték hinni, hogy a patriarchák és a régi törvényben szereplő kiváló emberek valójában nem haltak meg és testök elevenen nyugszik sírboltjukban Hebronban.⁴ Jézus esetében is meg kellett történnie, ami megtörténik azokkal az emberekkel, kik megragadják embertársaik figyelmét. A világ, mely megszokta, hogy emberfeletti erényeket tulajdonítson nekik, nem tudja elfogadni, hogy ők is elszenvedték legyen a közös elmúlás igazságtalan, fellázító, gonosz törvényét. Mikor Mahomet végsőt lélekezett, Omar karddal a kezében kilépett a sátorból és kijelentette, hogy leüti a fejét, aki azt meri mondani, hogy a próféta nincs többé.⁵ A halál, ha a lángeszű vagy nagyé szívű embert sújtja, oly értelmetlen valami, hogy a nép nem hisz a természet ily tévedésének lehetőségében. A hősök nem haltak meg. Az igazi létezés nem az-e, mely folytatódik számunkra azok szívében, kik szeretnek bennünket? Ez az imádott mester esztendő; kön át örvendezéssel és reménységgel töltötte el a kis világot, mely körülötte csoportosult; beleegyezzenek vájjon, hogy a sírban porladjon? Nem; nagyon is élt azokban, kik körülvették, semhogy halála után ne mondanák, még mindig él.⁶

³ A fentidézett helyek, főként Lukács, XVII, 24—25; XVIII, 31—34.

⁴ Babylonai talmud, *Baba bathra*, 58 a és az arab kivonat, melyet Bargés abbé közöl: *Bulletin de l'Oeuvre des pèlerinages en Terre sainte*, február 1863.

⁵ Ibn—Hischam, *Sirat erraoul*, Wüstenfeld kiad. 1012 és köv. 1.

⁶ Lukács, XXIV, 23; *Cseleked.*, XXV, 19; Jos., *Ant.*, XVIII, III, 3.

A nap, mely Jézus eltemetését követte (szombat, Nisan 15-ike) ilyen gondolatok között telt'el. A szombat miatt tartózkodtak minden testi munkától. De soha pihenés még nem volt termékenyebb. A keresztény öntudatnak e napon nem volt, csak egy tárgya: a sírba tett mester. Főként a nők, lélekben elborították leggyengédebb cirógatásaikkal. Gondolatuk egy pillanatra sem távozott a myrrha közt nyugvó kedves baráttól, kit a gonoszok megöltek. Oh! bizonynal az angyalok ott állanak körülötte és szemfedőjével fedezik arcukat. Sokszor megmondta, hogy meg fog halni, halála lesz a bűnös üdvözülése és új életre támad az Atya országában. Minden bizonynal új életre támad; Isten nem fogja fiát a poklok zsákmányául hagyni; nem engedi, hogy kiválasztoltja rothadásra jusson.⁷ Mi az a sírkő, mély föl éje súlyosodik? Fel -fogja emelni és visszazáll az Atya jobbára, ahonnan eljött volt. És mi még látni fogjuk; hallani fogjuk' elvarázsló hangját; újból gyönyörködünk beszédében és hiába ölték meg.

A lélek halhatatlanságában való hit, mely, a görög philosophia behatása folytán, dogmája lett a kereszténységnek, könnyűvé teszi a halál elintézését, mert e hypothesis szerint a test feloszlása csak megszabadulása a léleknek, mely immár levetkezte a feszélyező kötelékeket, amelyek nélkül is tud létezni. Ez az elmélet azonban, mely az embert két állomány keverékeként tekintette, a zsidóknak nem igen volt világos. Nekik Isten és a szellem uralma a világ teljes átalakítását és a halál megsemmisítését jelentette.⁸ Beismerni, hogy a halál győzedelmeskedett Jézuson, azon, aki véget vetett uralmának, ez a legnagyobb képtelenség lett volna. Már csak az a gondolat is^hogy szenvedhet, egykor felzúdította tanítványait.⁹

⁷ Zsolt., XVI, 10. Az eredetinek kissé más az* értelme, de az elfogadott fordítások így tolmácsolják e passzust.

⁸ I Thess., IV, 12 és köv.; I Cor., XV, az egész; -Apók., XX—XXII.

⁹ Máté, XVI, 21 és köv.; Márk, VIII, 31 és köv.

Nekik tehát vagy a kétségbeesés lett volna a részük vagy pedig hősieis állítást kellett választaniok. Éleslátó ember már szombaton megmondhatta volna, hogy Jézus fel fog támadni. A kis keresztény társaság e napon cselekedte meg az igazi csodát; a mélységes szeretet folytán, mellyel iránta viseltetett, szívében feltámasztotta Jézust. Elhatározta, hogy Jézus nem fog meghalni. E szenvedélyes lelkekben a szereiet csakugyan erősebb volt, mint a halál¹⁰ és mert a szenvedélynek az a tulajdonsága, hogy közlódik, fáklya módjára gyújt ki érzelmet, mely hozzá hasonló és határt nem ismerve terjed tova: abban az időben, ameddig eljutottunk, Jézus bizonyos értelemben már fel is támadt. Még csak valami jelentéktelen anyagi tény tegye megengedhetővé a hiedelmet, hogy teste már nincs itt lent és a feltámadás dogmája örökre meg van alapítva.

Így is történt, oly körülmények között, melyek bár, a hagyományok töredékessége, főként pedig egymással való ellenkezése folytán, részben homályosak, mégis kielégítő valószínűséggel foglalhatók össze.¹¹

Vasárnap kora reggel a galileai asszonyok, kik péntek este sebtében bebalzsamozták a holttestet, siettek a barlanghoz, melybe azt ideiglenesen elhelyezték. E nők Magdalai Mária, Cleophas Mária, Salome, Khouza felesége és még mások.¹² Alkalmast különkülön jöttek, mert ha nehéz is kétségbe vonni a három synoptikus evangélium hagyományát, mely szerint több nő jött a sírhoz,¹³ másrészt bizonyos, hogy a két leghitelesebb előadásban,¹⁴ mely a feltámadásról

¹⁰ Jos., *Ant.*, XVIII, III, 3.

¹¹ Figyelmes olvasással az evangéliumok négyféle előadása és I Cor., XV, 4—8.

¹² Máté, XXVIII, 1; Márk, XVI, 1; Lukács, XXIV. 1; János, XX, 1.

¹³ János, XX, 2, még azt is sejteti, hogy Mária nem volt mindig magában. '.

¹⁴ János, XX, 1 és köv. és Márk, XVI, 9 és köv. Megjegyzendő, hogy Márk evangéliumának a mi nyomtatott Éjszövetségünkben két végződése van: Márk, XVI, 1—8; Márk,

szól, Magdalai Mária egymaga játszik szerepet. Mindenesetre ez ünnepélyes pillanatban kimagasló a része. Őt kell követni lépésről lépésre, mert e napon egy órán át ő hordta magában a kereszteny öntudat egész vajúdását; az ő tanuskodása döntötte el a jövő hitét.

Emlékezzünk vissza, hogy az üreg, melybe Jézus testét elhelyezték, nemrég vájt sziklaüreg volt és egy kertben feküdt, melyközel volt a kivégzés helyéhez.¹⁵ Éppen csak ez utóbbi körülmény miatt választották, mert hogy már későre járt és nem akarták megszegni a szombatot.¹⁶ Csak az első evangélium említi egy további részletet, azt, hogy az üreg Arimathiai Józsefé volt. Általában azonban az anekdotás részletek, melyeket az első evangélium a hagyomány közös anyagához hozzátold, értéktelenek, főként ha Jézus életének végső napjairól van szó.¹⁷ Ugyanez az evangélium említi még egy más részletet is, melynek, tekintve a többiek hallgatását, semmi valószínűsége: már mint a lepecsételését és hogy őrt állítottak a sírhoz.¹⁸ Emlékezzünk vissza arra is, hogy a sírüregek lejtős sziklába, merőleges síkban vájt alacsony kamrák voltak. A rendszerint lefelé levő ajtónyílást jó súlyos kőlap zárta el, mely keretbe volt foglalva.¹⁹ E kamrákat nem zárták kulccsal; a kő súlya volt az egyedüli

XVI, 9—20, hogy a másik két végződésről, melyek egyikét a párisi L. kézirat és a philoxeni versio széljegyzete (*Nov. Test.*, Griesbach—Schultz kiad., I, 291 1, jegyzet), a másikat Szent Jeromos, *Adu. Pelar.*, 1. II (IV, k., 2-ik rész, 520 hasáb, Martianay kiad.) őrizte meg számunkra, ne is szóljunk. A XVI, 9 és köv. végződés nincs benne a vaticani B. kéziratban, a *Codex Sinaitic-us-loaii* és a legszámottevőbb görög kéziratokban. Mindenesetre azonban nagyon régi és felötlő a negyedik evangéliummal való egyezése.

¹⁵ Máté, XXVII, 60; Márk, XV, 46; Lukács, XXIII, 53.

¹⁸ János, XIX, 41—42.

¹⁷ L. *Jézus élete*, XXXVIII 1.

¹⁸ A héberék evangéliuma talán tartalmazott valami hasonló részletet (Szent Jeromos, *De viris illustribus*, 2.).

¹⁹ De Vogüé, *les Églises de la Terre sainte*. 125—126 1. Az *απ-Ανολίο* igé (Máté, XXVIII, 2; Márk, XVI, 3, 4; Lukács, XXIV, 2) bizonyítja, hogy Jézus sírja is ilyen volt,

biztosíték a tolvajok vagy a sír meggyalázói ellen; éppen azért úgy csinálták, hogy elmozdításához vagy gépre vagy pedig több ember egyesült erőfeszítésére volt szükség. — Az összes hagyományok egybehajrogzanak arra nézve, hogy a követ péntek este odahelyezték a sír nyílására.

Már most mikor Magdalai Mária vasárnap reggel odajött, a kő nem volt a helyén. A sír nyitva volt, A holttest már nem volt benne. A feltámadás gondolata Magdalai Máriában még csak kevésbé volt kifejlődve. Lelkét a gyengéd bánat töltötte be és a vágy, hogy megadja a temetési gondoskodást isteni barátja testének. Éppen ezért első érzése a meglepetés és a fájdalom volt. E drága test eltűnése elrabolta tőle az utolsó örömet, melyre számított. Többé már nem érintheti kezeivel!... És mi történt vele?... A megszejtetés gondolata ötlött elméjébe és fel-, hájtorodás fogta el. Ugyanekkor talán valami remény- ' < sugár is felvillant benne. Pillanatig se vesztegelve el- sietett egy házhoz, melyben Péter és János együtt voltak.²⁰ »Elvitték, mondta, a mester testét és nem tudjuk, hova lett.«

A két tanítvány gyorsan feláll és ahogy csak tud, szalad a sírhoz. János, a fiatalabb, ér oda elsőnek. Lehajol, hogy benézzen az üregbe. Máriának igaza volt. A sír üres. A ruhafélék, melyeket a temetésnél

²⁰ Mindebben a negyedik evangélium nagyban felette áll a többinek. Ez szolgál fő útmutatónknak. Lukácsnál (XXIV, 12) Péter egymaga megy a -sírhoz. Márknak az L. kéziratban és a philoxeni versio széljegyzetében (Grisbach, *loc. cit.*) foglalt végzödése úgy szól, hogy *τοῖς περὶ τὸν πετῶν*. 'Szent Pál (I?Cor., XV, 5) ez első látomásban szintén csak Pétert szerepelteti. Továbbat Lukács (XXIV, 24) felteszi, hogy több (tanítvány ment volt a sírhoz, ami alkalmasint a -sorban következő látogatásokra vonatkozik. Lehetséges, hogy János itt engedett a hátsó gondolatnak, mely nem egyszer nyilvánul evangéliumában, nevezetesen, hogy megmutassa, mennyire elsőrangú, még Péterével is felérő szerepe volt Jézus történetében. Az is lenét, hogy Jánosnak, ki szemtanúja volt a keresztény hit alapvető tényeinek (Evang., I, 14; XXI, 24; I Ján., I, 1—3; IV, 14), ismételt nyilatkozatait a látogatásra kell vonatkoztatni.

használtak, szerte szórva az üregben. Péter is odaér. Mindketten bementek a sírbarlangba, sorba nézik a bizonyára vérfoltos ruhákat és főként az a kendő tűnik szemökbe, mely a fej körül volt csavarva és most külön egy sarokba hajítva hever.²¹ Péter és János mélyen megrendülve mennek haza. Ha még nem is hangzott el ajkukról a döntő szó: »Feltámadt!«: el lehet mondani, hogy a következtetés már elnyomhatatlanul élt bennök és a kereszténység kútfő-dogmája meg volt alapítva.

Miután Péter és János távoztak a kertből, Mária egyedül maradt a sír nyílásánál. Folytak a könnyei. Egyetlen gondolat foglalkoztatta: Hova tették a holttestet? Asszonyi szíve nem ment túl a vágyon, hogy még egyszer karjai között tartsa a drágaságos tetemet. Egyszerre kis neszt hall maga mögött. Egy ember áll ott. Az első pillanatban azt hiszi, a kertész. »Oh! — mondja neki, — ha te vitted el, mondd, hova tetted, hogy elvihessem.« Válaszként csak annyit hall, hogy a nevéen szólítják: »Mária!« L^Tgyanaz a hang volt, mely annyiszor megremegettette. Jézus hangja. »Oh! mester!...« kiált fel. Meg akarja érinteni, ösztönszerű mozdulatot tesz, hogy megcsókolja lábait.²² Az árny szerű jelenés hátrább mozdul és azt mondja: »Ne nyúlj hozzám!« Aztán lassanként szétfoszlik.²³ Azonban a szeretet csodája megtörtént. Amit Kephaz nem tudott megcselekedni, Mária véghezvitte: az üres sírből előhívta az életet, a szelíd és átható hangot. Már nem levonandó következtetésekről van szó, sem megformálendő hozzávetésekről. Mária látott és hallott. A feltámadásnak megvan első közvetetten tanuj a.

²¹ János, XX, 1—10. N. ö. /Lukács, XXIV, 12, 34; I Cor., I és Márk végződését az L. kéziratban.

²² Máté, XXVIII, 9, tekintetbe veendő, hogy Máté, XXVIII, 9—10, megfelel János, XX, 16—17-nek.

²³ János, XX, 11—17, vele összhangban Márk, XVI, 9—10. V. ö. a párhuzamos, de sokkal kevésbé kielégítő előadást Máté, XXVIII, 1—10; Lukács, XXIV, 1—10.

Mámorosan a szeretettől, az örömtől Mária visszamegy a városba és az első tanítványoknak, kikkel találkozik: »Láttam, szólt hozzám«, mondja.²⁴ Felzaklatott képzelete,²⁵ szaggatott és összefüggéstelen beszéde némelyekre azt a benyomást teszi, hogy megörült.²⁶ Viszont Péter és János is elmondják, mit láttak.' Más tanítványok is Odamennek a sírhoz és ugyanazt látják.²⁷ Ez egész első csoportnak az volt a meggyőződése, hogy Jézus feltámadt. Voltak ugyan még kétségek; de Mária, Péter és János meggyőződtsége átragadt a többiekre is. Később ezt »Péter látomásá«-nak nevezték.²⁸ Pál maga meg se említi Mária látomását és az első megjelenés egész dicsőségét Péternek juttatja. Ez az elnevezés azonban igen pontatlan. Péter csak az üres sirt, a szemfedőt és a halotti leplet látta. Egyedül Mária szeretett eléggé, hogy túltegyen a természetén és megelevenítse a megígéző mester árnyát. Az eféle csodás crisesekben látni, miután már mások is láttak, semmi; az egész érdem azé, aki először látott; mert a többiek azután annak a típusára formázzák a maguk látomását. A szép természetek tulajdonsága, hogy gyorsan, híven és a sors bizonyos belső érzékelésével alkotják meg a képet. A feltámadás dicsősége tehát Magdolai Máriát illeti. Jézus után Mária az, aki a legtöbbet tette a kereszténység megalapítására. Az árny, melyet Magdolna fogékony érzékei teremtettek, még ott lebeg a világ felett. Királynője és patronája az idealistáknak: Magdolna mindenki másnál hathatósabban tudta fenntartani álmát, átszarmaztatni az összesekre szen-

²⁴ János, XX, 18.

²⁵ V. ö. Márk, XVI, 9; Lukács, VIII, 2.

²⁶ Lukács, XXIV, 11.

²⁷ *Ibid.*, XXIV, 24.

²⁸ *Ibid.*, XXIV, 34; I Cor., 5; Márk végződése 'az L. kéziratban. A Héberok evangéliumának töredéke (Szent Ignác, *Epist. ad Smyrn.*, és Szent Jeromos, *De viris HL*, 16) úgy látszik, „Péter látomásául estére teszi és összeolvasztja az egybegyűlt apostolokéval. Szent Pál azonban határozottan megkülönbözteti a két látomást.

vdélyes lelkének szent látomását. Nagy női állítása: »Feltámadt!« vetett alapot az emberiség hitének. El innen, tehetetlen értelem! Ne próbáld hideg elemzés alá vonni az idealizmus és a szeretet e remeklését. Ha a bölcsesség lemond róla, hogy megvigasztalja a sorstól elárult szegény emberi fajt, hadd tegyen vele kísérletet az örültség. Hol az a bölcs, ki annyi örvendezést adott a világnak, mint a megszállott Magdalai Mária?

A többi nő, ki a sírnál járt, szintén terjesztett híreket.²⁹ Ők nem látták Jézust;³⁰ de egy fehérruhás ifjúról beszéltek, kit a sírban láttak és aki azt mondta neki: »Már nincs itt, menjetek vissza Galileába; ő előttetek megyen, ott meglátjátok.«³¹ Talán a fehér leplek szolgáltatnak alkalmat e hallucinációra. De az is lehet, hogy nem láttak semmit és csak akkor kezdtek látomásukról beszélni, mikor Magdalai Mária már elmondta a magáét. Aminthogy csakugyan az egyik leghitelesebb szöveg szerint³² sokáig hallgattak, mely hallgatást azután a rémületnek tulajdonították. Bár-hogy volt is, az elbeszélések egyre dagadtak és különös átalakulásokon mentek át. A fehérruhás ifjúból Isten angyala lett; azt beszélték, ruhája kápráztatott, mint a hó, arca olyan olyan, mint a villámlás. Mások két angyalról szóltak; az egyik fejtől, a másik lábtól volt a sírban.³³ Este talán már sokan azt hitték, hogy az asszonyok látták, amint az angyal leszállt az égből],

²⁹ Lukács, XXIV, 22—24, 34. E helyekből kitűnik, hogy a hírek külön-külön terjedtek.

³⁰ Márk, XVI, 1—8. — Máté, XXVIII, 9—10 az ellenkezőt mondja. Ez azonban kiütközik a synoptikus rendszerből, melyben az asszonyok csak egy angyalt látnak. Úgy tetszik, az első evangélium össze akarta egyeztetni a synoptikus rendszert a negyedik evangéliumával, mely szerint egyetlen nő látta Jézust.

³¹ Máté, XXVIII, 2, és köv.; Márk, XVI, 5 és köv.; Lukács, XXIV, 4 és köv., 23. Ez angyal-jelenés bejutott a negyedik evangélium elbeszélésébe is (XX, 12—13), melyet egészen felforgat, lévén, hogy Magdalai Máriával történik. A szerző nem akarta mellőzni a hagyomány é részletét.

³² Márk, XVI, 8.

³³ Lukács, XXIV, 4-7; János, XX, 12—13.

elmozdította a követ és Jézus nagy robajjal kikelt sírjából.³⁴ Bizonyára ők maguk is változtatták tanúskodásukat.³⁵ minthogy, amiként egyszerű emberekkel történni szokott, mások képzőimének befolyása alatt álltak, készségesen elfogadtak minden szépitést és resztvettek megteremtésében a legendának, mely körülöttük és az ő révükön született.

A nap viharos és döntő volt. A kistársaság alaposan szét volt szórva. Egyesek már útrakeltek Galileába; mások elrejtöztek, mert féltek.³⁰ A sajnálatos pénteki jelenet, a szívszaggató látvány, melyet folyton maguk előtt láttak, hogy akiben annyira reménykedtek, a * vesztőhelyen végezte, anélkül, hogy Atyja megszabadította volna, különben is többekben megrendítette a hitet. Az újságok, melyeket az asszonyok és Péter mondtak, többféle csak alig palástolt hitetlenségre találtak.³⁷ Eltérő előadások keringtek; a nők ide-oda jártak különös történeteikkel és rálicitáltak egymásra. A legellentétcsbb érzések nyilvánultak meg. Egyesek még mindig siratták a két nap előtt történeteket, mások máris ujongtak az örömtől; mindenek készen voltak, hogy elfogadják a legkülönösebb meséket is. Mindazonáltal a bizalmatlanság, melyet Mária Magdolna önkívülete keltett,³⁸ az asszonyok fogyatékos tekintélye, elbeszéléseik összefüggéstelensége sok kétséget támasztott. Új látomásokat vártak, melyek nem maradhattak el. A helyzet, melyben a szekta volt, merőben kedvezett a kósza hírek terjedésének. Ha az

³⁴ Máté, XXVIII, 1 és köv. Máté elbeszélésében legtúlzotabbak a körülmények. A földrengés és az örök szereplése alkalmasint későbbi hozzátétel.

³⁵ A hat-hét előadás, mely e reggeli jelenetről reánk maradt (Márk két-három leírása, Pálnak szintén megvan a magáé, hogy a Héberék evangéliumáról ne is szólja), teljes összhangtalanságban van egymással.

³⁸ Máté, XXVI, 31; Márk, XIV, 27; János, XVI, 32; Justinus, *Ápol.*, I, 50; *Dial. cam Tryph.*, 53, 106. Justinusnak az a felfogása, hogy Jézus halálakor a tanítványok teljes apostasiába estek»

³⁷ Máté, XXVIII, 17; Márk, XVI, 11; Lukács, XXIV, 11,

³⁸ Márk, XVI, 9; Lukács, VIII, 2.

egész kis Egyház együtt van, a legenda nem teremhetett volna meg; akik tudták a holttest eltűnésének titkát, alkalmasint szót emeltek volna a tévedés ellen. A zürzavarban azonban, mely úrrá lett, az ajtó nyitva volt a legtermékenyebb félreértéseknek.

Tulajdonsága a lelkiállapotnak, melyben az elragadtatás és a jelenések keletkeznek, hogy ragadós.³⁹ Az összes nagy vallási válságok története bizonyítja, hogy az efajta látomások átszármaznak egyik emberről a másikra; az ugyanegy hittől eltöltött gyülekezetben csak a jelenlevők egyikének kell kijelentenie, hogy lát vagy hall valami természetfelettit és már a többiek is látják és hallják. Az üldözött protestánsok között hire kelt, hogy angyalokat hallottak énekelni egy nemrég lerombolt templom romjain; mindnyájan tódultak oda és hallották ugyanazt a zsoltárt.⁴⁰ Minden ilyen esetben a legfelhevültebbek diktálnak és ők szabják meg a közös légkör hőfokát. Az egyesek felmagasztaltsága átragad valamennyire; senki sem akar hátrább maradni, sem pedig olyannak látszani, hogy kevesebb része van a kegyelemben, mint a többinek. Akik nem látnak semmit, tovasodródnak az árral és végül is vagy azt hiszik, hogy nem elég jó a látásuk, vagy pedig, hogy nincsenek kellően tisztában érzéleteikkel; mindenesetre óvakodnak a beismeréstől; rontanák a multságot, megszorítanák a többit és kellemetlen szerepet vállalnának. Rendes dolog tehát, hogy ha ily gyülekezetben valakinek jelenése támad, mindnyájan látják vagy elfogadják azt. Jusson eszünkbe egyébiránt, hogy Jézus tanítványai milyen fokán voltak az értelmi műveltségnek. Az úgynevezett

³⁹ L. pl. Calmcil. *De la folie au point de uue pathologique, philosophique, historique et judiciaire*, Paris, 1845, 2 köt.

⁴⁰ L. Jurieu, *Lettres pastorales*, I. évf., 7-ik levél; II. évf., 4-ik levél; Misson, *Le Theatre sacré des Cévennes* (L^{on}(toⁿ))> 1707, 28, 34, 88, 102, 103, 104, 107 1.; Court emlékiratai Sayous munkájában: *Hist. de la littér. franQaise à l'étranger*, XVII. száz., I., 303 1.; *Bulletin de la Société de ihist. du protest, frang.*, 1862, 174 1,

együgyűség igen jól összefér a szív elbájoló jóságával. A tanítványok hittek a szellemárnyakban;⁴¹ csodák-tól környezettnek hitték magukat; mi részök se volt a kor pozitív tudományában. E tudomány néhány száz emberé volt, ki tisztára azokban az országokban volt megtalálható, melyekbe, a görög kultúra behatolt. A köznépek azonban, az összes országokban, csak nagyon kevésbé volt része benne. Palesztina c tekintetben egyike volt a legelmaradottabb országoknak; a galileiek a legtudatlanabbak voltak a palesztinaiak között és Jézus tanítványai körülbelül Galilea legegyszerűbb emberei közé tartoztak. Sőt éppen ez egyszerűségnek köszönhették égi elhivatásukat. Ilyen körben a csodás dolgokban való hitnek rendkívül meg volt könnyítve az elterjedése. Mihelyt hirtelen ment, hogy Jézus feltámadt, szükségszerűen számos látomásnak kellett bekövetkeznie. És be is következett.

Még azon a vasárnapon, délelőtti időben, amikor a nők híresztelése már forgalomban voltak, két tanítvány, akik közül az egyiknek Cleopatra vagy Cléopás volt a neve, kiment egy Emmaus⁴² nevű helységbe, mely egész közel volt Jeruzsálemhez.⁴³ A legutóbbi eseményekről beszélgettek és mélyen el voltak szomorodva. Útközben egy ismeretlen csatlakozott hozzájuk és megkérdezte, miért oly bánatosak. »Te vagy hát az egyetlen Jeruzsálemben, — felelték neki, — ki nem tudod, mi történt? Nem hallottál a Nazarethből való

⁴¹ Máté, Xtv. 26; Márk, VI, 49; Lukács, XXIV, 37; János, IV, 19.

⁴² Márk, XVI, 12—13; Lukács, XXIV, 13—33.

⁴³ V. ö. Josephus, *B. I.*, VII, VI, 6. Lukács e falut hatvan, Josephus harminc stádiumra teszi Jeruzsálemtől. *Ἐξήκοντα*, ahogy Josephus némely kéziratában és nyomtatott kiadásában olvasható, keresztény kiigazítás. L. Dindorf kiadását. Emmaus legvalószínűbben ott feküdt, ahol a mai Kulonié, csinos völgyfenéki helyen, a Jeruzsálemtől Jaltába vezető úton. L. Seph., *Jerusalem und das Heilige Land* (1863), I, 561.; Bourqueonoud, a Jézus-társasági atyák *Etudes rel. hist. et h'tf.*-jében, 1863, 9-ik sz., a pontos távolságra nézve pedig: H. Zschokke, *Das neutestamentliche Emmaus* (Schaffouse, 1865).

Jézusról, ki prófétaember volt, nagy mind a beszédben, mind a tettekben Isten és a nép előtt? Nem tudod, hogy a papok és az urak elítéltették és keresztre feszítették? Azt reméltük, hogy megszabadítja Izraelt és ma már harmadik napja, hogy mindez elmúlt. Azután meg néhány asszony, ki közülünk való, ma reggel nagy zavarba ejtett bennünket. Még napkelte előtt ott jártak a sírnál; nem találták a holttestet, de azt mondják, hogy angyalokat láttak, kik azt mondták nekik, hogy él. Néhányan közülünk erre elmentek a sirhoz; úgy volt, ahogy az asszonyok mondták; de őt nem látták». Az ismeretlen jámbor ember volt, járatos az Írás-ban és Mózesből meg a prófétákból idézgetett. A három jó lélek összebarátkozott. Emmausba érve, ahogy az ismeretlen folytatni akarta útját, a két tanítvány kérte, hogy költse el velök az estebédet. Alkonyodott és a két tanítvány emlékei még fájóbbakká váltak. Az estebéd ideje volt az, amire mindnyájan a legtöbb gyönyörrel és a legnagyobb búskomolysággal gondoltak. Hányszor nem látták, a napnak ebben az időszakában, ahogy a szeretett mester a vidám beszélgetés fesztelenségében feledte a nap terheit és néhány csepp nemes bortól felélénkülve a szőlőtő gyümölcséről beszélt nekik, melynek ujbórát Atyja országában fogja inni velök. A mozdulat, ahogy, a családfőnek a zsidóknál szokásos módja szerint, megtörte és nekik nyújtotta a kenyeret, mélyen bevésődött emlékezetükbe. Édes szomorúsággal telten feledik az idegent; Jézust látják, amint fogja, azután megtöri és nyújtja nekik a kenyeret. Ez emlékek annyira elfoglalják őket, hogy szinte alig veszik észre, mikor ismeretlen társuk, kinek sietős, hogy folytassa az útját, távozik tőlük. És amikor felocsúdtak álmodozásukból: »Nem volt-c különös, — mondták egymásnak, amit éreztünk? Emlékszel, hogy szívünk szinte izzott, mikor útközben beszélt hozzánk?« — »És a jóslatok, amelyeket idézett, teljesen bizonyítják, hogy a Messiásnak szenvednie kell, mielőtt bemegy az ő dicsőségébe. Nem

ismertél reá, ahogy a kenyeret megtörte?» — »Igen, szemünk mindeddig csukva volt; akkor nyílt ki, mikor ő már eltűnt.« A két tanítvány meg volt győződve, hogy találkozott Jézussal. Siettek vissza Jeruzsálembe.

A tanítványok főcsoportja éppen Péter körül volt összegyűlve.⁴⁴ Beállt az éj. Mindenki elmondta benyomásait és hogy mit hallott. Az általános hit már odatörekedett, hogy Jézus feltámadt legyen. Alikor a két tanítvány belépett, siettek elmondani nekik, amit »Péter látomásának⁴⁵ neveztek. Ők viszont elmondták, ami velők történt és hogy ismertek reá a kenyér megtöréséről. Mindnyájuk képzelnie erősen fel volt csigázva. Az ajtók zárva voltak, mert félek a zsidóktól. Napnyugta után a keleti városok némák. Időnként tehát mély csend volt a szobában; minden kis zörejt, mely véletlenül támadt, az általános várakozásnak megfelelő értelemben fogtak fel. A várakozás rendszerint megteremti, amit vár.⁴⁶ A csend egy pillanat tában valami halk fuvalom érte a jelenlevők arcát. Az ily döntő órákban egy kis léghuzat, az ablak megzörrenése, véletlen moraj századokra megállapítja a népek hitét. Ugyanakkor, mikor a szellőt érezték, valami hangot is véltek hallani. Néhány an azt mondták, hogy határozottan hallották a *shalom*, «üdv-vagy »béke« szót. Jézusnak ez volt a rendes köszöntése és ezzel a szóval jelezte belépését. Semmi kétség; Jézus jelen van; itt van a gyülekezetben. Az ő drága hangja ez; mindenki megismeri.⁴⁷ E képzelődést annál

⁴⁴ Márk, XVI, 14; Lukács, 33 és köv.; a Héberok evangéliuma Szent Ignácnál, *Epist. ad Smyrn.*, 3, és Szent Jeromosnál, *De viris ill.*, 16; I. Cor., XV, 5; Justinus, *Dial. cum Tryph.*, 106.

⁴⁵ Lukács, XXIV, 34.

⁴⁶ Rotterdammal szemben egy szigeten, melynek lakossága a legszigorúbb kalvinizmus híve, a parasztok meg vannak győződve, Jézus megjelenik halálos ágyuknál, hogy biztosítsa választottjait megigazulásukról; sokan látják is őt.

⁴⁷ Hogy megértsük az ily illúziók lehetőségét, csak azokra a mai jelenetekre kell gondolnunk, mikor egész társaságok egyhangúan és teljes jóhiszeműséggel hallani vélnek zörejeket, melyek merőben alpnélküliek. A várakozás, a képzelet feszült-

könnyebb volt elfogadni, mert Jézus megmondta volt nekik, ahányszor az ő nevében összegyűlnek, ott lesz közöttük. Megállapított dolog volt tehát, hogy, vasárnap este, Jézus megjelent egybegyűlt tanítványainak. Néhányan kijelentették, hogy kezén és lábán látták a szegek helyét,” vékonyán pedig a lándzsaszúrás nyomát. Egy nagyon elterjedt hagyomány szerint már ugyanezen az estén történt, hogy a Szent Lelket reá-lehelte tanítványaira.⁴⁸ Legalább is azt, hogy lehellete rászállt a gyülekezetre, általánosan elfogadták.

Ezek voltak az eseményei e napnak, mely megszabta az emberiség sorsát. A vélemény, hogy Jézus feltámadt, visszavonhatatlanul megformálódott. A szektának, melyről azt hitték, hogy a mester megölésével megsemmisítik, ettől fogva biztosítva volt roppant jövője. , . '

Némi kétségek mindazonáltal még nyilvánultak.⁴⁹ Tamás apostol, ki a vasárnap esti összejövetelen nem volt ott, bevallotta, hogy kissé irigykedik azokra, kik , látták a lándzsa és a szegek nyomát. Egy hét múlva, állítólag, már nem volt oka az irigységre.⁵⁰ A dologból azonban valami kis homály és mintegy szelíd szemrehányás maradt rajta. Finoman találó ösztönszerűség-

sege, a hajlandóság hinni, néha ártatlan elősegítések is, megmagyarázzák azokat az efajta jelenségeket, melyek nem egyenesen család művei. Ez elősegítések általában olyan személyektől erednek, kik már különben is meg vannak győződve; jó szándékú érzésnek engedelmesskednek, nem akarják, hogy az összejövetel rosszul üssön ki és szeretnék a háziakat megóvni a zavartól. Ha az ember hisz a csodában, mindig — és anélkül, hogy észrevenné — részt is vesz i'az előidőzésében. A kétség és a tagadás lehetetlen az ily összejöveteleken. Kínos érzést keltene azokban, akik hisznek és rosszul esne azoknak, akik meghívták az embert. íme, miért van, hogy e kísérletek, melyek kis társaságban sikerülnek, rendszerint megghiúsulnak a fizető közönség előtt és mindig kudarcot vallanak a tudományos bizottságok előtt.

⁴⁸ János, XX, 17; Márk, XVI, 14; Lukács, XXIV, 39—40.

⁴⁹ Máté, XXVIII, 17; Márk, XVI, 14; Lukács XXIV, 39—40.

⁵⁰ János, XX, 24—29; v. ö. Márk, XVI, 39—40; Márk végződése Szent Jeromosnál *Adv. Pelag.*, II. (1. fentebb 5 1.).

gét megértették, hogy az eszményt nem való kézzel érinteni, hogy mi szüksége sincs a tapasztalati ellenőrzésre. *Noli me tangere* minden nagy szeretetnek a jelszava. Az érintés mit se biz a hitre; még a szem is, mely tisztább és nemesebb, mint a kéz, mely semmit se szennyez be és semmitől se szennyeződik be, csakhamar felesleges tanúvá válik. Sajátságos érzés kéz (lett megnyilvánulni, minden habozás olybá tűnt fel, hogy hiánya a lojalitásnak és a szeretetnek; restellek hátramaradni; megtiltották maguknak a látnivágyás). A mondás: »Boldogok, akik nem láttak és hittek!«⁵¹, lett a helyzet jellegéje. Emelkedettebbnek látszott hinni bizonyosság nélkül. Az igazi szívbeli barátok nem akartak látomást látni,⁵² mint ahogy később Szent Lajos se kívánt tanúja lenni egy eucharistikus csodának, nehogy elveszítse a hit érdemét. Ettől fogva hiszékenység tekintetében rémes vetélykedés, mintegy licitálás következett. Miután érdem volt hinni, anélkül, hogy látott volna az ember, a mindenáron való hit, az indokolatlan, egész az örültségig menő hit oly dicsőítésben részesült, hogy a legfőbb lelki adományak tekintették. A *credo quia absurdum* megkapta az alapvetést; a keresztény dogmáknak sajátos progressió lesz a törvényük, amely semmiféle lehetlenség elől sem fog hátrálni. Valami lovagiás érzés tiltani fogja a hátranézést. A jámborságnak azok a dogmák lesznek a legkedvesebbek, azokhoz fog ragaszkodni a Jegszenvédélyesebben, melyek leginkább ellenkeznek az értelemmel, híven a megható gondolathoz, hogy a hit erkölcsi értéke annál nagyobb, minél nehezebb hinni és hogy mi szeretetet se bizonyít, ha az ember csak azt ismeri el, ami világosan látható.

Ez első napok ilyenformán mintegy a heves láz napjai voltak, melyekben a hívek, megmámorosítva egymást és átszarmaztatva egymásra álmaikat, köl-

⁵¹ János, XX, 29.

⁵² Igen figyelemreméltó, hogy Jánosnak, kinek neve alatt származott reánk az imént idézett mondás, nem volt külön, egyedül őt illető látomása. V. ö. I. Cor., XV, 5—8.

csönösen tovaragadtatták magukat és a legexaltáltabb eszmékben kalandoztak. A látomások mind számosabbakká lettek. Leginkább az esti összejövetel volt az az idő, amikor előfordultak.⁵³ Mikor az ajtók be voltak zárva és mindenkit ugyanaz a gondolat töltött el, az, aki elsőnek vélte hallani a nyájas szót: *shalom*, »üd« vagy »béke«, jelt adott. Csakhamar mindnyájan ugyanazt hallották és értették. És nagy öröm volt ez egyszerű telkeknek maguk között tudni a mestert. Mindegyikök szürcsölte a gondolat édességét és mintha valami belső párbeszéd kegyével tüntették volna ki. Más látomások más mintát követek és az emmausi tanítványokéra emlékeztettek. Estebédkor Jézus megjelent, fogta a kenyeret, megáldotta, megtörte és oda nyújtotta annak, kit a látomással kitüntetett.⁵⁴ Néhány nap alatt a történetek részleteikben nagyon szétágazó, de a szeretetnek és a feltétlen hitnek ugyanattól a szellemétől sugalt egész *cyclusa* támadt és terjedt el. A legnagyobb tévedés azt hinni, a legendának sok időre van szüksége, hogy megteremjen. A legenda néha egy nap alatt megszületik. Vasárnap (nisan 16, április 5) este Jézus feltámadása valóság számba ment. Egy hét múlva sírontúli élete, ahogy azt elképzelték, ami a lényeges vonásokat illeti, már ki volt alakulva.

⁵³ János, XX, 26. A XXI, 14 passzus ugyan arra mutat, hogy Jeruzsálemben csak két megjelenés volt az egybegyűlt tanítványok előtt. A XX, 30 és XXI, 25 passzusok azonban sokkal tágabb értelmezést engednek.

⁵⁴ Lukács, XXIV, 41—43; a Héberok evangéliuma Szent Jeromosnál, *De viris illustribus*, 2; Márk végződése Szent Jeromosnál, *Adv. Pelag.*, II.

II. FEJEZET.

A tanítványok távozása Jeruzsálemből. — Jézus második galileai élete.

Akik valaki drága teremtetést elvesztettek, a leg-
élénkébb vágyuk viszontlátni a helyeket, hol vele
együtt éltek. Kétségtelenül ez volt az érzés, hol vele
húsvéti események után pár nappal a tanítványokat
rábírtá, hogy visszamenjenek Galileába. Valószínű,
hogy mihelyt Jézust elfogták és közvetlenül halála
után, többen már azon nyomban útnak indultak az
északi részekbe. A feltámadáskor olyan hír is támadt,
hogy Jézust Galileában fogják viszontlátni. A nők közül,
kik a sírnál jártak, néhány an azzal tértek meg, hogy az
angyal azt mondta nekik, Jézus már előre ment
Galileába.¹ Mások azt mondták, Jézus megparancsolta
nekik, menjenek oda.² Sőt néha úgy rémlett, hogy ezt
már életében megmondta.³ Annyi bizonyos, hogy
néhány nap múlva, talán mikor a húsvéti ünnepek
teljesen bevégeződtek, a tanítványok parancsot véltek
kapni, hogy térjenek vissza hazájukba és csakugyan
haza is tértek.⁴ Talán Jeruzsálemben a látomások

¹ Máté, XXVIII, 7; Márk, XVI, 7.

² Máté, XXVIII, 10.

³ *Ibid.*, XXVI, 31; Má.k, XIV, 28.

⁴ Máté, JKXVIII, 16; János, XXI. — Lukács, XXIV, 49,
50, 52 es a *Cselekedetek*, I, 1—3, e részben szembeszökő
ellentétben van Márk, XVI, 1—8 passzusával és Mátéval. Márk
második végződése (XVI, 9 és köv.), sőt a másik kettő is,

kezdték alábbhagyni. Valami honvágýféle fogta el a tanítványokat. Jézus rövidre szabott megjelenései nem voltak elegendők kiegyenlítésére a roppant úrnak, melyet távolléte okozott. A tanítványok búskomoly érzéssel gondoltak a tóra és a szép hegyekre, hol megízlelték Isten országának gyönyöreit.⁵ A nők különösen vissza akartak térni a tájakra, hol annyi örömben volt részök. Figyelembe veendő, hogy az útraklés parancsa főként tőlük eredt.⁶ Ez a* gyűlöletes város nyomta őket; áhítoztak viszontlátni a tájat, hol az övék volt vala, akit szerettek és akit ott, előre is bizonyosak voltak benne, újra meg fognak találni.

A tanítványok legnagyobb része tehát örömmel és reménységgel telve útra kelt, talán együtt a karavánnal, mely huáváti ünnep zárándokait vitte hazafelé. Galileában nem csak tűnő látomásokat, hanem fizt remélték, hogy magát Jézust fogják megtalálni, állandó léttel, úgy, miként halála előtt volt. Roppant várakozás töltötte el lelküket. Vájjon Jézus megújítja-e Izrael országát, végleg megalapítja Isten uralmát és, ahogy mondták, »feltárj a igazságát?«⁷ Minden lehetséges volt. Képzletükben már látták a mosolygó tájakat, hol örvendeztek volt neki. Többen úgy vélték, hogy találkozózt jelölt meg nekik egy hegyen,⁸ alkalmasint azon, melyhez legédesebb emlékeik kapcsolódtak. Bizonyos, hogy soha utazás nem volt örvendezőbb. Összes boldog álmaik megvalósulásának előestéjén voltak. Viszont fogják látni!

És viszont is látták. Alig hogy visszaadattak békés képzelgéseiknek, már benne vélték magukat a teljes evangéliumi korszakban. Április vége felé tartottak. A mely nincs benne az elfogadott szövegben (1. fentebb 5. 1.) ügylátszik Lukács szellemében fogantatott. Ez azonban nem lehet döntő a synoptiku?! hagyomány egy részének e pontra nézve a negyedik evangéliummal, sőt, közvetve, Pállal is (I. Cor., XV, 5—8) meglevő íegybehangzása ellenében.

⁵ Máté, XXVIII, 1G.

⁸ *Ibid.*, XXVIII, 7; Márk, XVI, 7.

⁷ Márk végződése Szent Jeromosnál, *Adv. Pelag.*, II.

⁸ Máié, XXVIII, 16.

föld e tájban tele van piros anemojaakkal, melyek alkalmassint azonosak a «mezők liliomai»-val, melyeket Jézus oly szívesen idézett hasonlataiban. Minden lépés felidézte egy-egy szavát, mintegy odakapcsolódva az út ezernyi mozzanatához. Íme a fa, a virág, a mag, melyet parabolájában szerepeltetett; itt a domb, melyen szívhez szóló beszédeit elmondta; amott a csónak, melyben tanított. Mintha valami újakezdett álom lett volna, szétfoszlott és újra megtalált illúzió. Úgy tetszett, a varázslat megújult. A nyájas galileai «Isten országa» tovább folytatódott. E tiszta levegő, a tóparti vagy hegyi virradatok, a hálóvetéssel a vizen töltött éjszakák — itt voltak újra és tele látomásokkal. Mindenütt őt látták, ahol együtt voltak vele. Bizonyos, hogy ez nem volt a folytonos jelenlét öröme. A tó néha vajmi pusztának tűnhetett fel előttük. De a nagy szeretet kevéssel is beéri. Ha valahányan, kik vagyunk, évente egyszer, lopva, csak egy pillanatra is, ameddig két szót ki lehet mondani, viszontláthatnók a szeretett lényeket, kiket elvesztettünk, a halál már nem lenne többé halál! -

Ilyen volt a lelkiállapota a hűséges csoportnak abban a rövid időszakban, melyben a kereszténység egy pillanatra visszatérni látszott bölcsőjéhez, hogy örök Istenhozzádot mondjon neki. A főbb tanítványok, Péter, Tamás, Nathanael, Zebedeus fiai újra ott lelték magukat a tó partján és együtt maradtak egymással,⁹ újra' megkezdték régi halászéletüket Bethsaidában vagy Capharnaumban. A galileai asszonyok kétségtelenül velük tartottak. Ők szorgalmazták leginkább a hazatérést, mely nekik szívbeli szükséglet volt. A kereszténység alapításában ez volt végső ténykedésük. E pillanattól fogva többé nem mutatkoznak. Híven szeretetükhöz, többé nem akarták elhagyni a vidéket, ahol örömeiket ízlelték vala.¹⁰ Hamarosan elfeledték

⁹ János, XXI, 2 és köv.

¹⁰ A *Cselekedetek*, I, 14 a mennybemenetelkor Jeruzsálemben szerepelteti őket. Ez azonban a szerző elvi irányzatának a következménye, nevezetesen, hogy a feltámadás után

őket és mert a galilcai kereszténységnek nem volt folytatása, emlékeztük merőben elmerült a hagyomány bizonyos ágazataiban. E megindító ördögösök, e megtért vétkezők, a kereszténység ez igazi alapítói: Magdalai Mária, Cleophas Mária, Johanna, Zsuzsanna elhagyott szentek sorsára jutottak. Szent Pál nem tud róluk.¹¹ A hit, melyet alapítottak, jóformán a homályba lökte őket. Egész a középkorig kell jönni, amíg igazságot szolgáltattak nekik; egyikök, Magdalai Mária, akkor azján elfoglalta díszhelyét a kereszténységben.

A látomások a tó partján, úgy látszik, eléggé gyakoriak voltak. E vizen, hol közvetlen érintkezésben voltak Istennel, hogyné pillantották meg volna újból ' isteni barátjukat? A legegyszerűbb esetek visszaadták őt nekik. Egy ízben egész éjjel eveztek anélkül, hogy egyetlen halat fogtak volna; egyszerre megtelt a háló; csoda volt. Úgy tetszik, mintha valaki szólott volna a partról: »Vessétek ki jobbra a hálót«. Péter és János egymásra néztek. »Az Ūr az«, szólott János. Péter, ki mezítelen volt, gyorsan magára kapta tunikáját és a vízbe vetette magát, hogy az ismeretlen tanácsadóhoz siessen.¹² Mászor meg Jézus eljött résztvenni egyszerű lakomájukban. Egy ízben halászatról jövet, meglepetve látják, hogy ég a tűz, rajta egy hal, mellette pedig kenyér. Élénk emléke lobban fel bennök egykori lakomáiknak, melyeknek a kenyér és a hal mindig lényeges kelléke volt. Jézus ezzel szokta kínálni őket. Az étel elfogyasztása után meg voltak győződve, hogy

nem ismer el (Lukács, XXIV, 49; *Cseleked.*, 1—4) galileai utazást (amivel szemben áll Máté és János előadása). Hogy álláspontjához hű maradjon, kénytelen a mennybemenetelt Bethániába tenni, aminek minden egyéb hagyomány ellentmond.

¹¹ I. Cor, XV, 5 és köv.

¹² János, XXI, 1 és köv. E fejezet utóiratként került , a már befejezett evangéliumhoz. De ugyanabból a forrásból való, mint a többi.

Jézus velök ült volt és tőle kapták c nekik már eucharistikussá és megszenteltté vált étkeket.¹³

Főként János, és Péter részesült a honszeretett árnyékkal valóé benső társalgások kitüntetésében. Egy ízben Péter, talán álomban (azaz mit is mondok I hiszen mi más volt az életük e partokon, mint folytonos álom?) hallani vélte Jézust, amint kérdi tőle: »Szeretsz engem?« A kérdés háromszor ismétlődött. Péter gyengéd és szomorú érzéstől áthatva képzelete szerint felelte: »Igen, Uram, tudod, hogy szeretlek, amire a jelenés mindannyiszor azt mondta: »Legeltesd az én juhaimal.«¹⁴ Egy más alkalommal Péter sajátságos álmot mondott el Jánosnak. Ügy volt, mintha sétálgatott volna a mesterrel. János néhány lépéssel mögöttük jött. Jézus homályos szavakkal, mintha börtönre vagy erőszakos halálra célozgatott volna és ismételten mondta Péternek: »Kövess engem«. Péter ujjával a mögöttük lépkedő Jánosra mutatva kérdezte: »És ő, Uram?« — »Ha azt akarom, hogy ő ott maradjon, amíg eljövök, mit gondolsz vele? Te kövess engem.« Péter kivégzése után János visszaemlékezett az álomra és megjósolását látta benne barátja halálnemének. Elmondta tanítványainak, akik

¹³ János, XXI, 9—14; v. ö. Lukács, XXIV, 41—43. János egy jelenetbe foglalja a halászat és a lakoma két jelenetét. Lukács másképp csoportosítja a dolgokat. Mindenesetre ha az ember figyelmesen mérlegeli János, XXI, 14—15 versét, arra a meggyőződésre kell jutnia, hogy János összekapcsolása ezúttal kissé mesterkélt. A hallucinációk mindig elszigetelten keletkeznek. Csak később formálnak belőlük folytatásos anekdotákat. A hetek és hónapok időközétől elválasztott események kövelkezéses kapcsolatára csattanós példával szolgál, ugyanegy szerző két passzusának, Lukács, XXIV, végének és a *Cselekedetek* I, elejének, az összehasonlítása. Az első szerint Jézus mennybemenetele már a feltámadás napján történt; a második passzus szerint azonban a kettő között negyven nap telt el. Hasonlóképp ha szigorúan vesszük Márk, XVI, 9—20 verséi, a mennybemenetel a feltámadás napjának estéjén történt. Semmi se bizonyítja; jobban, mint Lukács e két passzusának ellentmondása, hogy az evangéliumi iratok összeállítói mily keveset törődtek elbeszéléseik egybefűzésével.

¹⁴ János, XXI, 15 és köv.

biztosítékot véltek találni benne, hogy mesterek nem hal meg Jézus végleges eljövetele előtt.¹⁵

E nagy búskomoly álmok, e szüntelen félbeszakadt és újrazekedő beszélgetések a drága halottal, töltötték be a napokat és a hónapokat. Galilea rokonszenve a próféta iránt, kit a jeruzsálemiek megöltek, felébredt. Több, mint ötszáz személy csoportosult már Jézus emléke köré.¹⁶ Az elveszett mester hiányába legilletékesebb tanítványainak, főként Péternek engedelmeskedtek. Egy ízben, mikor lelki főnökeik nyomdokában a galileai hívek felmentek egyikére azoknak a halmoknak, melyekre Jézus gyakran eljárt velők, újból látni vélték őt. A levegő e magaslatokon sajátos káprázatokkal tükrözik. Ugyanaz az illúzió, mely egykor a legmeghittebb tanítványokat ragadta él,¹⁷ megint előállott. Az egybegyűlt tömegnek úgy tűnt fel, hogy az isteni kísértet körvonalai rajzolódnak ki az aetherben, mindnyájan arcra borullak és imádták.¹⁸ Az érzés, melyet e hegyek tiszta horizontja felidéz, az, hogy mily tágas a világ és vágy ébred a meghódítására. Az egyik közeli csúcson Sátán, megmutatva Jézusnak a világ országait és minden dicsőségüket, felajánlotta, mondták, neki a rajtuk való uralmat, ha hajlandó meghajolni előtte. Most a szent tetők magasságából Jézus mutatta meg tanítványainak az egész földet és biztosította nekik a jövőt. Azzal a meggyőződéssel jöttek le a hegyről, hogy Isten fia kiadta nekik a parancsot az emberi nem megtérítésére és megígérte, hogy a századok végéig velők marad. Különös hév, isteni tűz töltötte el őket e találkozások után. A világ hittérítőinek nézték magukat, kik minden csodára képesek. Szent Pál többeket látott azok közül, kik jelen voltak e rendkívüli jelenetnek Húsz év után a benyomás még mindig oly erős és eleven volt

¹⁵ *Ibid.*, XXI, 18 és köv.

¹⁶ I. Cor., XV, 6.

¹⁷ Az Ur színeváltozása.

¹⁸ Máté, XXVIII, 16—20; I. Cor., XV. 6. V. ö. Márk, A VI, 45 ési köv.; Lukács XXIV, 44 és köv.

bennök, mint az első napon.¹⁹ Közel egy év telt el ebben az ég és föld között lebegő életben.²⁰ A varázs, nem hogy csökkent volna, egyre növekedett. A nagy és szent dolgoknak megvan az a tulajdonságuk, hogy folyton nagyobbodnak és tisztulnak. Valamely szeretett lénynek, kit az ember elveszített, távolról sokkal termékenyebb az emléke, mint közvetlenül halála után. Minél jobban távolodik az ember, a halott felől való érzés annál erősebb lesz. A szomorúság, mely eleinte beléje vegyült és, bizonyos értelemben, gyengítette, derült kegyeletté változik. Az elhunyt képe átváltozik, eszményesül, az élet lelke, minden cselekvés elve, minden öröm forrása lesz belőle, oraculum, melytől tanácsot kér az ember, vigasz, amelyhez a csüggedés pillanataiban odamenekül. Minden megdicsőülésnek a halál a feltétele. Jézus, kit életében annyira szerettek, végső sóhajtása után még több szeretetben részesült, vagy inkább: a végső sóhajtás lett a kezdete igazi életének Egyháza kebelében. A benső barát lett, a meghitt utitárs, ki az út fordulatánál hozzácsatlakozik az emberhez, elkíséri, leül vele az

¹⁹ I. Cor., XV, 6.

²⁰ János nem állapítja meg Jézus sírontúli életének tartamát. Úgy látszik, meglehetősen hosszúnak tételezi fel. Máté Aszerint csak addig tartott, amennyi idő a galileai úthoz és a Jézustól megjelölt hegyre való felvonuláshoz kellett. Márk befejezetlen első végződése (XVI, 1—8) szerint azt lehet hinni, a dolgok úgy történtek, ahogy Máté beszéli. A második (végződés (XVI, 9—20) és mások szerint (l. fentebb), továbbá Lukács evangéliúma szerint olybá látszik, hogy a sírontúl való élet 'csak egy napig tartott. Pal (I. Cor., XV, 5—8), egybehangzóan a negyedik evangéliúmmal, évekre terjeszd, mert saját látomását, mely öt vagy hat évvel Jézus <halála után volt, úgy tekinti, hogy az az utolsó megjelenés. Ugyanerre a feltevésre vezet az „ötszáz testvér“ tekintetbevétele, mert; nem valószínű, hogy mindjárt Jézus halála után barátjainak csoportja elég nagy lett volna ekkora tömegre. (*Cselekedetek*, I, 15). Több gnosztikus szekta, különösen a valentinianusoké és a sethianusoké, másfél évre tette a megjelenések tartamát, sőt mystikus elméleteket is alapítottak és számításra. (Irenaeus, *Adv. haer.*, I, III, 2; XXX, 14). Egyedül a *Cselekedetek* szerzője határolja (I, 3) Jézus sírontúli életének

asztalhoz és eltűntekor fedi fel kilétét.²¹ A tudományos szigorúság teljes hiánya az új hívőkben okozta, hogy a legkevésbé se kérdezték, miféle természetű a létezése. Olyasformán képzeltek, hogy semmi behatás se érheti, subtilis teste van, áthatol a falakon, hol látható, hol láthatatlan, de mindig élő eleven. Némelykor azt tartották róla, hogy merőben anyagtalan, tiszta árnyék vagy látszat.²² Máskor anyagiságot, húst, csontokat tulajdonítottak neki; valami naiv óvatosságból, mintha a hallucinatio elővigyázatos akart volna lenni saját magával szemben, ételt, italt fogyasztanak vele; azt kívánták, hogy engedje megtapinlatni magát.²³ Az eszmék e részben a legteljesebb határozatlanságban ingadoztak.

Mindeddig alig is jutott eszünkbe egy hiúságos és megoldhatatlan kérdés. Mialatt Jézus igazán feltámadt, vagyis azoknak a szívében, kik szerették, mialatt az apostolok rendíthetetlen meggyőződése kialakult és a világ hitvallása készülöben volt, a férgek mely helyen költötték el az élettelen testet, melyet szombat este tettek volt sírba? Ez mindig kitudatlanul fog maradni; mert, természetesen, a keresztény hagyományok mi felvilágosítást se adhatnak felőle. A lélek az, ami éltet;

tartamát negyven napra. Ez azonban vajmi gyenge tanúság, főként ha tekintetbe vesszük, hogy téves rendszerrel kapcsolatos '(Lukács, 'XXIV, 49, 50, 52; *Cseleked.*, I, 4, 12), mely szerint az egész sírontúli életnek Jeruzsálem vagy annak a környéke volt a színhelye. A negyvenes szám symbolikus szám (a nép negyven évet tölt a pusztában; Mózes negyven napot Sinai hegyén; Illés és Jézus negyven napig böjtöl, stb.) Ami a második evangélium tizenkét végső verse szerzőjének és a harmadik evangélium szerzőjének előadását illeti, mely ¹ szerint az események egy nap alatt játszódtak le, l. a fentebbi jegyzetet. Pál tanúsága, mely mindenek között a legrégebb és legtekintélyesebb, hozzájárulva a negyedik evangéliumhoz, mely az evangéliumi történet e részére a legkövetkezetesebb és legvalószínűbb forrás, nekünk döntő érvek tűnik fel.

²¹ Lukács, XXIV, 31.

²² János, XX, 19, 26.

a test semmi.²⁴ A feltámadás az eszme diadalává vált a valóság felett. Mihelyt az eszme megkezdte halhatatlanságát, mit számít a test?

A 80. vagy 85. év táján, mikor az első evangélium jelenlegi szövege megkapta végső toldásait, a zsidóknak már volt erre nézve megállapított véleményük.²⁵ Eszerint a tanítványok éjszaka kimentek a sírhoz és elloptak a holttestet. A keresztény öntudat felzúdult e híreszteléstől és hogy bevágja az útját, kitalálta az örököt és a sír lepecsételését.²⁶ Ez a részlet, mely csak az első evangéliumban van meg és igen gyenge hitelű legendákkal keverődik,²⁷ semmikép se fogadható el.²⁸ Azonban a zsidók magyarázata, d)ár megcáfolhatatlan, távolról se felel minden, ellenvetésre. Nem lehet elfogadni, hogy akik oly szilárdan hittek Jézus feltámadásában, éppen azok voltak légyen, akik a tetemet elvitték. Bármily kevésbé volt is meg a pontos latolgatás ez embereken, alig képzelhető ily kiáltó illúzió. Nem szabad feledni, hogy a kis Egyház e pillanatban teljesen szét volt szóródva. Nem volt semmi megállapodás, központosulás, rendszeres közzététel. A hiedelmek elszórtan keletkeztek és aztán úgy kapcsolódtak, ahogy tudtak. Az ellentmondások, melyek a vasárnap reggel történekről reánk maradt elbeszélésekben észlelhetők, bizonyítják, hogy a hírek külön-külön utakon terjedtek és az emberek nem sokat törődtek az összeegyeztetésükkel. Lehetséges, hogy a holttestet

²³ Máté, XXVIII, 9; Lukács, XXIV, 37 és köv.; János, XX, 27 és köv.; XXI, 5 és köv.; a Héberok evangéliuma Szent Ignác levelében a smyrnaiakhoz, 3, és Szent Jeromosnál, *De viris iUustribus*, 16.

²⁴ János, VI, 64.

²⁵ Máté, XXVIII, 11—15; Justinus, *Dial. cum Tryph.*, 17, 108.

²⁶ Máté, XXVII, 62—66; XXVIII, 4, 11—15. ''

²⁷ *Ibid.*, XXVIII, 2 és köv.

²⁸ A zsidók Máté, XXVII, 163 szerint tudták, hogy Jézus megjövendölte feltámadását. Azonban még maguknak, Jézus tanítványainak se volt erről határozott fogalmuk.

néhány tanítvány kiemelte és magával vitte Galileába.²⁹ A többiek, kik Jeruzsálemben maradtak, alkalmasint nem tudtak a dologról. Viszont, a tanítványoknak, kik a holttestet elvitték Gahleába, eleinte bizonyára nem volt tudomásuk a Jeruzsálemben szállongó hírekről, annyira, hogy a feltámadásról való hit, mely mögöttük kialakult, azután már készen került eléjük. Nem emeltek óvást ellene és ha teszik is vala, mitscm ért volna. Mikor csodákról van szó, az utólagos helyreigazításnak nincs foganata.³⁰ Soha anyagi nehézség meg nem gátol egy érzést, hogy kifejlödjön és megteremtse a fictiókat, melyekre szüksége van.³¹ A salettei csoda legújabb időbeli esetében nyilvánvalóan kimutatták a tévedést;³² ez azonban nem akadályozza a bazilika felépítését, cs a hívők tódulását.

²⁹ Némi határozatlan sejtés erre nézve megtalálható Mátéban, XXVI, 32; XXVIII, 7, 10; Márk, XIV, 28; XVI, 7.

³⁰ Látni lehetett ezt a salettei és lourdesi csodánál. — A csodás legenda keletkezésének leggyakoribb módja a következő: Valamely szent személyről azt beszélnek, hogy gyógyításokat tud végezni. Elhoznak hozzá egy beteget, aki az izgalom következtében jobban érzi magát. Másnap az egész környék tele van vele, hogy csoda történt, öt-hat nap múlva a beteg meghal; nem vetnek reá ügyet, annyira, hogy amikor temetik, negyven mérfölddel arrább bámulattal mesélik csodás meggyógyulását. — A görög bölcselethez a samothrakei *ex-t>oto-k* előtt tett állítólagos kijelentése (Diog. Laert., VI, II, 59) tökéletesen talál.

³¹ Ilyenféle és a legfrappánsabbak közé tartozó dolog történik minden évben Jeruzsálemben. A görögkeleti katolikusok azt állítják, hogy a tűz, mely husvétjük nagyszombatján a szent sírnál önmagától gyulád ki, letörli azok bűneit, akik arcukhoz értetik és nem is éget. Ezer és ezer zarándok tesz vele próbát és nagyon jól j tudja, hogy éget (az arc jfintorítása 'és a pörköltszag elegendően bizonyítja). (Mindazonáltal soha nem akadt senki, aki ellentmondott az orthodox j egyház hiedelmének. Ez egyjelentésű lett volna annak a bevallásával, hogy gyenge volt ja hitben, nem találtatott méltónak a csodára és szörnyűség! a latinok alkotják az igazi Egyházat; mert a görögök ebben a kegyben látják legnagyobb bizonyítékát, hogy egyedül, az övék ja jó Egyház.

³² A salettei eset a grenoblei polgári törvényszék előtt (ítélet 1855 május 2-án), a grenoblei felsőbb bíróság előtt (ítélet 1857 május 6-án), Favre, (Bethmond stb. beszéde, kiadta Sabbatier J. (Grenoble, Vellot, 1857).

Megengedhető feltevés az is, hogy a holttest eltüntetése a zsidók műve volt, Tahin azt hitték, elejét vehetik vele a forrongó jeleneteknek, melyek egy oly népszerű embernek, aminő Jézus volt, a teteménél keletkezhetnek. Talán meg akarták akadályozni, hogy zajos temetést rendezzenek neki vagy síremléket állítsanak az igaznak. Végül pedig, ki tudja, a tetem eltűnése nem a kert gazdájának vagy a kertésznek a munkája volt-e?³³ A kert tulajdonosa, minden valószínűség szerint,³⁴ nem tartozott a szektához. Sírboltját azért választották, mert legközelebb volt a Golgothához és mert siettek.³⁵ Talán bosszús volt a bitorlásért és eltávolíttatta a holttestet. Az igazat megvallva, a negyedik evangéliumban említett részletek, a sírboltban hagyott leplek és a sarokban gondosan összehajtogatva heverő fejkendő,³⁶ nem egyeznek ezzel a feltevéssel. Sőt az utóbbi részlet azt sejtetné, hogy nőnek a keze volt a dologban.³⁷ Az asszonyoknak a sírnál történt megjelenéséről szóló öt beszámolás oly kusza és zavaros, hogy joggal fel lehet tenni, valami félreértés rejlik mögöttük. A női öntudat a szenvedély uralma alatt a legfurcsább illúziókra is képes. Gyakran cinkostársa a saját álmainak.³⁸ Senki se csal eltökélt szándékkal az efajta csodásnak számító incidensek beállításánál; de, anélkül, hogy gondolna rá, mindenki elősegíti az elnézést. Magdalai Máriát, az akkori idők í nyelve szerint, »hét démon tartotta megszállva.«³⁹ Az *r* egész dologban tekintetbe kell venni a keleti nők elméjének kevésbé szabatos voltát, teljes tanulatlanságukat és őszinteségük sajátos árnyalatát. Az exaltált meg-

³³ János, XX, 15 talán némileg errefelé világít?

³⁴ L. fentebb.

³⁵ János világosan megmondja, XIX, 41—42.

³⁶ János, XX, 6—7. ,

³⁷ Önkénytelenül is Bethaniai Máriára kell gondolni, ki nek nincs meghatározott szerepe a vasárnap reggeli eseményekben. L. *Jézus élete*, 341 és köv. 1.; 359 és köv. 1.

³⁸ E pontra nézve már Celsus kitűnő kritikai megjegyzéseket hangoztatott (Origenes, *Contra iCelsum*, II, 55).

³⁹ Márk, XVI, 9; Lukács, VIII, 2.

győződés lehetlenné tesz minden önellenőrzést. Ha valaki mindenütt az eget látja, hajlandó, hogy néha összetévessze magát az éggel.

Vonjuk össze a függőnyt e rejtelmek előtt. A valási válságokban, miután minden isteninek számít, a legkisszyrűbb okokból a legnagyobb eredmények származhatnak. Ha tanúi lehetnénk a különös eseményeknek, melyek a hit műveinek eredeténél lejátszódnak, oly dolgokat látnánk, melyek aránytalanoknak tűnnének fel a következmények fontosságához viszonyítva vagy mosolyra indítanának. Ödön katedrálisaink a világ legszebb dolgai között számítanak; az ember nem léphet be beléjük anélkül, hogy mintegy meg ne mámorosodjon a végtelentől. Nos pedig, e ragyogó csodák majdnem mindig valami kis csalás kivirágzásai. De hát végül is mit jelent ez? Az ilyen dologban csak az eredmény számít. A hit mindent megtisztít. Az az anyagi mozzanat, melynél fogva hittek a feltámadásban, nem az igazi oka volt a feltámadásnak. Jézust a szeretet támasztotta fel. E szeretet oly hatalmas volt, hogy egy kis véletlen elegendő alapot adott az egyetemes hit épületének felépítésére. Ha Jézust kevésbé szeretik vala, ha a feltámadásban való hitnek kevesebb indoka van a megszilárdulásra, hiába lettek volna az ily véletlenek; semmi sem következett volna belőlük. Egy porszem egész hegyet leomlaszthat, ha a hegyre nézve elkövetkezett az összeomlás pillanata. A legnagyobb dolgok egyszerre igen nagy és igen kicsi okokból származnak. Valóságosak csak a nagy okok; a kicsinyek csupán a beállását határozzák meg az eredménynek, mely már régtől elő volt készítve.

III. FEJEZET.

Az apostolok visszatérése Jeruzsálembe. A megjelenések időszakának vége.

A megjelenések, amiként ez a lelkesült hiszékenységek mozgalmában történni szokott, kezdtek alábbhagyni. A népi képzelődések hasonlítanak a ragályos betegségekhez; hamarosan túljutnak a tetőpontra és formát változtatnak. A lángban égő lelkek tevékenysége már más irányba fordult. Amit a drága feltámadott ajkáról hallani véltek, az a parancs volt, hogy előre, hirdetni az igét, meghódítani a világot. Hol kezdjék? Természetesen Jeruzsálemben.¹ Akik ez időpontban a szektát vezérelték, elhatározták tehát, hogy vissza kell menni Jeruzsálembe. Miután az ilyen utazásokat rendszerint karavánnal, az ünnepek időszakában szokták megtenni, valószínű, hogy a visszatérés, melyről szó van, 33 sátoros ünnepén, vagy 34 husvétján történt.

A kereszténység ezzel elhagyta Galileát és pedig örökre. A kis Egyház,»mely ott maradt, bizonyára élt még; de többé nem hallani róla. Mint minden egyebet, alkalmasint ez F is eltiporta a rettenetes szerencsétlenség, melyet Vespasian háborúja zúdított az országra; a szétszórta gyülekezet töredékei a Jordánon túlra menekültek. A háború után nem a kereszténység tért vissza Galileába, hanem a zsidóság. A II., III., IV.

¹ Lukács, XXIV, 47.

században Galilea merőben zsidó tartomány, központja a zsidóságnak, a talmud országa.² Galilea ilyenformán csak egy óra hosszát szerepelt a kereszténység történetében; de ez volt a kiváltképpen szent óra; ez adta meg az új vallásnak, ami fennmaradását biztosította, költészetéi, átható varázsát. Az »Evangélium«, ahogy a synoptikusok adják, galilcai alkotás. Már pedig később majd megpróbáljuk kimutatni, hogy az ekként értelmezett »Evangélium« volt a kereszténység sikerének főoka és marad jövőjének legbiztosabb kezessége.

Valószínű, hogy a kis seregnek, mely Jézust végső napjaiban környezte, bizonyos töredéke Jeruzsálemben maradt. Az elválás pillanatában a feltámadásban való hit már meg volt alapozva. E hit ilyenformán kétfelől fejlődött tovább észrevehetően különböző arculattal és kétségtelenül ez az oka a nagy eltéréseknek, melyek a jelenésekről szóló elbeszélésekben észlelhetők. Két hagyomány alakult ki, a galileai és a jeruzsálemi; az első szerint az összes megjelenések (kivéve a legelsőket) Galileában estek meg; a második szerint valamennyinek Jeruzsálem volt a színhelye.³ A kis Egyház két töredékének az alapvető dogma tekintetében való egyetértése természetesen csak megerősítette a közös hiedelmet. Ugyanegy hitben ölelkeztek össze; túlaradó örömmel ismételték egymásnak: »Feltámadt!« Talán az öröm és a lelkesedés, melyet e találkozás fakasztott, néhány új látomást idézett elő. Erre az időtájra lehet tenni »Jakab látomását, melyet Szent Pál említ.⁴ Jakab testvére vagy

² A keresztények „galileai“ elnevezését illetőleg l. alább.

³ Máté kizárólagosan galileai; Lukács és a második Márk, XVI, 1—20, kizárólagosan jeruzsálemista. János egyesíti a két hagyományt. Pál (I Cor., XV, 5—8) igen távoli helyeken történt megjelenéseket is felvesz. Lehetséges, hogy Pál „ötszáz atyafiának látomása, melyet hozzávetőleg azonosítottunk a „galileai hegy“ látomásával, melyet Máté említ, jeruzsálemi látomás volt.

⁴ I Cor., XV, 7. A négy canonikus evangélium hallgatását e látomásról csak azzal lehet magyarázni, hogy olyan időre

legalább rokona volt Jézusnak. Nem tűnik ki, hogy Jézust elkísérte volna utolsó jeruzsálemi útjára. Alkalmassint csak az apostolokkal jött oda, mikor ezek odahagyták Galileát. Minden nagy apostolnak megvolt a maga látomása; különös volt, hogy »az Úr testvére« hiányával maradjon a magáénak. Úgy látszik, látománya eucharistikus jellegű volt, vagyis amelyben Jézus fogja és megtöri a kenyeret.⁵ Utóbb a keresztény családnak azok a tagjai, kik Jakabhoz csatlakoztak és akiket hébereknek neveztek, e látomást áttették a feltámadás napjára és úgy tüntették fel, hogy valamennyi között ez volt a legelső.⁶

Nagyon figyelemreméltó, hogy Jézus családja, melynek néhány tagja, amíg élt, hitetlen volt és ellenségesen viselkedett missiójával szemben,⁷ most az Egyházhhoz tartozik és kimagasló helyet foglal el benne. Az ember hajlandó azt vélni, hogy a kibékülés az apostolok galileai időzése alatt történt meg. A hír, mely rokonuk nevét egyszerre körülövezte, az ötszáz ember, ki hitt benne és bizonykodott, hogy látta feltámadva, benyomással lehetett rájuk.⁸ Attól fogva, hogy az apostolok állandóan megtelepedtek Jeruzsálemben, Mária, Jézus anyja és Jézus testvérei velők láthatók.⁹ Ami Máriát illeti, úgy látszik, János, mestere felhívásának vélvén engedelmeskedni vele, elvállalta és magához vette.¹⁰ Talán magával hozta Jeruzsálembé. Ez az asszony, kinek szerepe és egyéni

tesszük, amely tülesett elbeszélésük korhatárán. A látomások chronológiai sorrendje, melyet Szent Pál oly szigorú nyomatékos-sággal hangoztat, ugyanerre a következtetésre vezet.

⁵ Héberek evangéliuma Szent Jeromosnál, *De viris illustribus*, 2. V. ö. Lukács, XXIV, 41—43.

⁶ Héberek evangéliuma, *loc. cit.*

⁷ János, VII, 5.

⁸ Gal., II, 6 nem foglal magában célzást e hirtelen változásra?

⁹ *Cseleked.*, I, 14, 'igaz, hogy gyenge bizonyosság. Lukácsnál már érzik a törekvés, hogy növelje Mária szerepét. Lukács I. és II. fejezet.

¹⁰ János, XIX, 25—27.

jelleme mélységesen homályban maradt, most már fontos személyiség lett. A mondás, melyet az evangélista egy ismeretlen nőnek az ajkára ad: »Áldott a méh, mely magában hordott és az emlő, mely szoptatott!« — kezdett megvalósulni. Valószínű, hogy Mária kevés, évvel élte túl fiát.¹¹

Ami Jézus testvéreit illeti, ez homályosabb kérdés. Jézusnak voltak fivérei és nővérei.¹² Mindazonáltal valószínűnek tűnik fel, hogy azok között, kiket »az Úr testvérei«-nek neveztek, voltak másodfokon való rokonai is. A kérdésnek egyébiránt csak Jakabot illetőleg van fontossága. Jakab, az igaz ember, vagy más néven »az Úr testvére«, ki, mint látni fogjuk, igen nagy szerepet játszott a kereszténység első harminc esztendőjében, Jakab, Alpheus fia-e, aki úgy látszik, Jézus unokatestvére volt vagy pedig igazi fivére Jézusnak? Az adatok erre nézve merőben bizonytalanok és ellentmondók. Amit Jakabról tudunk, oly messzeálló képet mutat Jézustól, hogy az ember nem akarja hinni, ez a két annyira különböző ember ugyanegy anyától származott légyen. Ha a kereszténységnek Jézus volt az igazi alapítója, Jakab viszont a legveszedelmesebb ellensége volt; szűk elméjével majdnem vesztébe vitt mindent. Utóbb biztosan hitték, hogy Jakab igazi testvére volt Jézusnak.¹³ Lehet azonban, hogy valami összetévesztés döntött a dologban. †

Bárhogy volt is, az apostolok többé nem váltak el, csak egy-egy időleges útra. Jeruzsálem lett a székhelyek;¹⁴ úgy látszik, féltek szétszóródní és bizonyos vonások olybá tüntetik fel őket, hogy iparkodtak elejét venni egy újabb visszatérésnek Galileába, ami a kis társaság feloszlásával járt volna. Jézusnak egye-

¹¹ A hagyomány, mely Ephesusban való lakozásáról szól, újabb keletű és nem igényelhet számbavételt. L. Epiphanes, *Adu. haer.*, LXXVIII, 11. †

¹² L. *Jézus élete*, 23. és köv. 1.

¹³ Héberok evangéliuma az id. helyen.

¹⁴ *Cseleked.*, VIII., 1; Galal., I, 17-19; II, 4 és köv.

nes parancsot tulajdonítottak, hogy nem szabad oda hagyni Jeruzsálemet, legalább a nagy megnyilvánításokig, melyeket vártak.¹⁵ A jelenések mindjobban ritkultak. Már sokkal kevesebbet beszéltek róluk és) kezdték hinni, hogy többé nem fogják látni a mestert, csak majd ünnepélyes visszatérésekor a felhők között.¹⁶ A képzelet nagy hévvel fordult egy ígélet felé, melyet Jézus állítólag tett volt. Jézus, mondták, gyakran beszélt a Szent. Lélekről, amely mintegy megszcmélyesülése az isteni bölcsességnek. Megígérte tanítványainak, ez a Lélek lesz erejük a harcokban, melyeket végig kell küzdeniük, inspirálójuk a nehézségekben, ügyvédjük, ha nyilvánosan kell beszélniük. Mikor a látomások ritkák lettek, c felé a Lélek felé fordultak, mint a vigasztaló, egy második én felé, akit Jézus elküldendő volt barátaihoz. Néha úgy képzelték, hogy Jézus, hirtelen megjelenve cgybegyüll tanítványai között, tulajdon ajkai közül éltető szellőt lehelt reájuk.¹⁷ Máskor Jézus eltűnését olybá vették, mint a Lélek jövetelének feltételét.¹⁸ Hitték, hogy megjelenéseiben megígérte c Lélek eljövetelét.¹⁹ Többen benső kapcsolatot állapítottak meg a Lélek eljövetele és Izrael országának visszaállítására között.²⁰ A képzelet egész tevékenysége, melyet a szekta kifejtett, hogy megalkossa a feltámadt Jézus legendáját, most arra fordult, hogy kegyes hiedelmeket szőjön a Lélek eljöveteléről és csodás adományairól.

Mindazonáltal, úgy látszik, még volt egy nagy látomás, Bethániában vagy az olajfák-hegyn.²¹ Né-

¹⁵ Lukács, XXIV, 49; *Cseleked.*, I, 4.

¹⁶ Igaz, hogy ez a fordulat csak a negyedik evangéliumban lép előtérbe (XIV. XV. XVI. fejelet). De jelezve van Máté, III, 11; Márk, I, 8; Lukács, III, 12; XII, 11—12; XXIV, 49.

¹⁷ János, XX, 22—23.

¹⁸ *Ibid.*, XVI, 7.

¹⁹ Lukács, XXIV, 49; *Cseleked.*, I, 4 és köv.

²⁰ *Cseleked.*, I, 5—8.

²¹ I. Cor., XV, 7; Lukács, XXIV, 50 és köv.; *Cseleked.*, I, 2 és köv. Bizonyos, hogy nagyon elfogadható lenne a Lukács említette belhaniai látomást párhuzamosnak venni, hely-

mely hagyomány ehhez a látományhoz fűzi a végső utasításokat, a Szent Lélek elküldésének megismételt ígérését és a kijelentést, mellyel hatalmat ad tanítványainak a bűnök feloldására.²² E megjelenések jellemző vonásai mind határozatlanabbakká váltak; az egyiket összezavarták a másikkal. Végül is már nem igen gondoltak reájuk. Megállapítottnak vették, hogy Jézus él,²³ hogy számos megjelenése elegendő bizonyítékot szolgáltatott életben létéről, egyes megjelenésekkel még tovább is megnyilváníthatja magát egész a végső nagy kinyilatkoztatásig, amikor minden beteljesül.²⁴ Ennek megfelelően Szent Pál a látomást, mely a damaszki úton érte, úgy tünteti fel, hogy ugyanabbi a sorozatba tartozik, mint az imént említettek.²⁵ Mindenesetre azt tartották, hogy, eszményi értelemben, a mester együtt van tanítványaival és velők marad a végezetig.²⁶ Eleinte, amikor a megjelenések nagyon gyakoriak voltak, Jézust olybá tekintették, mint aki állandóan a földön lakik és többé-kevésbé végzi a földi élet ténykedéseit. Mikor a látomások ritkák lettek, a képzelet más irányba fordult. Jézust úgy képzelték, hogy bevonult a dicsőségbe és Atyjának jobbján ül. »Az égbe szállt«, — mondták.

E szolás a legnagyobb rész előtt határozatlan kép vagy következtetés maradt.²⁷ Voltak azonban,

csere melleit a Máté XXVIII, 16 és köv. leírt hegyi látományal. Azonban e látomást Máténál nem követi mennybemenetel. Márk második végződésében a végső utasítások látományának, melyet a mennybemenetel fejez be, Jeruzsálem a színhelye. Végül Pál „az ötszáz apostolok” látományát különnek tünteti fel „az ötszáz atyafi” látományáról.

²² Más hagyományok előbbi látomásokhoz fűzik az e hatalommal való felruházást (János, XX, 23).

²³ Lukács, XXIV, 23; *Cseleked.*, XXV, 19.

²⁴ *Cseleked.*, I, 11.

²⁵ I. Cor., XV, 8.

²⁶ Máté, XXVIII, 20. ,

²⁷ János, III, 13; VI, 62; XVI, 7; Ephes., IV, 10; I. Petri, III, 22. Se Máté, se János nem tartalmazza a mennybemenetel elbeszélését. Pál (I. Cor., XV, 5—7) ennek még a gondolatát is kizárja.

akik tényleges jelenetre fordították. Ügy kívánták, hogy a végső látomás után, melyben az apostoloknak megmutatkozott és befejező utasításait kinyilvánította nekik, Jézus az égbe szállt.²⁸ A jelenetet később kifejlesztették és teljes legenda lett belőle. Azt regélték, hogy, az isteni kinyilvánítások ragyogó külsőségeinek megfelelően,²⁹ egy pillanatra, mikor Jézus felhőbe burkolózott, égi emberek mutatkoztak és a jelenettel, melynek tanúi voltak, teljesen hasonló módon, felhők között való visszatérés ígéretével vigasztalták a tanítványokat. A népi képzelet ugyanígy festette ki Mózes halálát.³⁰ Lehet, hogy Illés mennybemenetelére³¹ is gondoltak. Egy hagyomány³² Bethánia közelébe, az olajfák-hegyének csúcsára teszi e jelenet színhelyét. E táj nagyon kedves volt a tanítványoknak, Bizonyára, mert Jézus ott lakott volt.

A legenda úgy mondja, hogy a tanítványok e csodás jelenet után »nagy örömmel«³³ tértek vissza Jeruzsálembe. Ami bennünket illet, szomorúan monduk végső búcsút Jézusnak. Hogy, ha bár csak árnyék-élettel is, újra életben találtuk, az nekünk nagy vigasztalás volt. Jézus e második élete, noha csak halovány képe az elsőnek, még mindig tele van bájjal. Most már aztán továtűnt minden illata. Felhőszárnyon magasba emelkedvén Atyjának jobbára, emberekkel hagy itt bennünket és, Egek!, mily nagy e zuhanás! A költészet uralma véget ért. Magdalai Mária elvonul falujába és ott temeti el emlékeit. Az örök igazság, talanságnál fogva, hogy a férfi egymagának sajátítja a művet, melyben a nőnek ugyanakkora része volt,

²⁸ Márk, XVI, 19; Lukács, XXIV, 50—52; *Cseleked.*, 2—12; *Justinus*, Ápol., I, 50; *Ezsaías mennybemenetele*, elhiopiai versio, XI, -22; latin versio (Velece, 1522), *sub fin.*

²⁹ V. ö. a színváltozás elbeszélését.

³⁰ *Jos.*, *Antiqu.*, IV, VIII, 48.

³¹ II. Reg., II, 11 és köv.

³² Lukács, az evangélium végső és a *Cselekedetek* első fejezete.

³³ Lukács, XXIV, 52.

mint neki, Kephas elhomályosítja és elfelejteni őt! Nincsenek többé hegyi beszédek, nincsenek meggyógyított ördögösök, megihletett örömlányok; nincsenek többé a Megváltásnak azok a különös munkatársnői, kiket Jézus nem taszított vissza. Az isten valóban eltűnt. Az Egyház története ezentúl már legtöbbször az árulások története lesz, melyek Jézus eszméjét érték. Azonban úgy is, ahogy van, e történet még mindig hymnus az ő dicsőségére. A nevezetes Nazarethi szava és alakja magasztos eszményként marad fenn a végtelen siralomban. Jobban meg fogjuk érteni, mily nagy volt, ha látjuk, tanítványai mily Kicsinyek voltak.

IV. FEJEZET.

A Szent Lélek eljövetele. — Extatikus és profetikus jelenségek.

Mert kicsinyek, szűk felfogásúnk, tudatlanok, tapasztalatlanok voltak, amennyire csak lehetséges. Lelki együgyűségök a legmesszebb terjedő volt, hiszékenységük határtalan. De volt egy kiválóságuk: az örülésig szerették mesterüket. Jézus emléke maradt életük egyetlen mozgatója; állandó megszálltság uralkodott rajtuk és világos volt, hogy immár mindig csak abból fognak élni, ki két vagy három éven át oly erősen magához fűzte és meghódította őket. A másodrangú lelkeknek, kik nem tudják közvetlenül szeretni Istent, vagyis nem képesek önmaguktól reátalálni az igazra, megalkotni a szépet, megcselekedni a jót, az az üdvözülés útja, hogy szeressenek valakit, akiben 9tt ragyog visszfénye az igaznak, a szépnak, a jónak. Az emberek legtöbbször két lépcsőfokos kultuszra van szüksége. Az imádók tömege közvetítőt akar maga és Isten között.

Ha valakinek sikerült felsőbbrendű erkölcsi kötelességgel több más személyt maga köré csoportosítani és meghal, mindig az történik, hogy akik túlélnek, bár versengés és ellenkezés addig gyakran szétválasztotta őket, nagy barátságra kelnek egymás iránt. A múltnak, melyet siratnak, ezernyi drága emléke mintegy közös kincsökké válik. Az is egyik módja a halott

szeretésének, hogy az ember szereti azokat, akikkel együtt ismerte őt. Igyekszik együtt lenni velők, hogy közösen emlékezzenek vissza a boldog időre, mely már nincs többé. Jézus egy mélyértelmű mondása ilyenkor betűszerint valóra válik: a halott jelen van azok között, kik emlékére gyűltek egybe.

A vonzalom, mellyel a tanítványok Jézus életében egymás iránt viseltettek, ilyenformán megtízszereződött halála után. Kis és igen visszavonult társaságot alkottak és merőben maguk között éltek. Jeruzsálemben körülbelül százhusz² volt a számuk. Hitbuzgóságuk nagy volt és még egészen a zsidó jámborság formáiba zárkózott. Áhítatuknak a templom volt a nagy színhelye.³ Kétségtelenül dolgoztak, hogy fentartsák magukat; de a testi munka az akkori zsidó világban csak kevésbé foglalta el az embert. Mindenkinek volt valami mestersége, de ez semmiképp se akadályozta, hogy tanult vagy jónevelésű ember legyen. Nálunk az anyagi szükségleteknek oly nehéz eleget tenni, hogy aki keze munkájából él, kénytelen tizenkét-tizenöt órát dolgozni naponta; csak a könnyebb sorsú ember ápolhatja a lelki dolgokat; a képzettség megszerzése ritka és drága. Azokban a régi társadalmakban azonban, melyekről a mai Kelet is ad még fogalmat, oly éghajlat alatt, hol a természet . oly bőkezű az emberhez és oly keveset kíván, a munkásnak is volt reáérő ideje bőven. Valami közös oktatásféle mindenkit tájékozottá tett a kor eszméi felől. Csak táplálék és ruha kellett;⁴ pár órai nem is nagyon szorgos munka elég volt e célra. A többi idő az álomnak, a szenvedélynek maradt. A szenvedély e lelkekben nekünk felfoghatatlan lobo-

¹ Máté, XVIII, 20.

² *Cseleked.*, I, 15. Az „ötszáz atyafi“ legnagyobb része kétségtelenül Galileában maradt. Amit a *Cseleked.*, II, 41 mond, bizonyosan túlzás vagy korárbítás. ,

³ Lukács, XXIV, 53; *Cseleked.*, II, 46. V. ö. Lukács, II, 37; Hegesippos, id. Eusebius, *Hist. eccl.*, II, 23.

⁴ Peuter., X, 18; I. Tim., VI, 8.

gással lángolt. Az akkori⁵ zsidók olybá tűnnek fel, mint megannyi megszállott; mindegyik vak rugóként engedelmeskedik az eszmének, mely elhatalmasodott rajta.

A keresztény közösség uralkodó eszméje abban az időszakban, melyhez eljutottunk és amikor a megjelenések megszűntek, a Szent Lélek eljövetele volt. Valami rejtelmes szellő formájában vélték érezni, mely a gyülekezeten végiglebbent. Többen azt képzeltek, hogy magának Jézusnak a leheltet ez.⁶ Minden benső vigasztalódás, minden felbátorodás, a lelkesedés minden lendülete, az élénk és szelíd jókedv minden mozdulása, melyet éreztek, anélkül, hogy tudták volna, honnan ered, — a Lélek műve volt. E jó lelkek, mint ahogy mindig lenni szokott, külső oknak tulajdonították a gyönyörű érzéseket, melyek bennök születtek. Az illuminismus bizarr jelenségei főleg a gyülekezetekben mutatkoztak. Mikor mindnyájan egybe voltak gyűlve és csendben várták a magasságból való inspirációt, valami moraj, valamiféle nesz hallatta velök a Lélek jövetelét. Eleinte Jézus megjelenésének volt ez a módja. Most változott az eszmék iránya. Az isteni lehellet érte a kis Egyházat és cillőtötte égi lángokkal.

E hiedelmek az Ö-Szövetségből vett fogalmakhoz kapcsolódtak. A héber könyvekben a prófétai szellem fuvallat, mely áthatja és önkívületbe hevíti az embert. Illés szép látományában,⁷ Isten könnyed fuvallat alakjában jelenik meg, mely kis suhogásnak hallatszik. E régi képek a hanyatlás korában oly hiedelmekhez vezettek, melyek nagyon hasonlók a mai spiritiszták képzeteihez. *Ezsaías mennybemcnetelé*⁸ben a lélek jö-

⁵ L. Josephus *Zsidó háború-jái*.

⁶ János, XX, 22.

⁷ I. Reg., XIX, 11—12.

⁸ E mű, úgy látszik, időszámításunk II. századának elejéről való.

vételét kis ajtózörrenés kíséri.⁹ Gyakrabban azonban c jövetelt úgy fogták fel, hogy az egy másféle megkeresztelés, már mint »Lélekkel való keresztelés«, mely magasan felette áll János keresztelésénck.¹⁰ Az ily ideges és exaltált embereknél a tapintási hallucinációk nagyon gyakoriak lévén, a levegő legkisebb megmozdulása, mely valami kis nessel szakította meg a csendet, olybá számított, mint a Lélek megjelenése. Egyikök érezni vélt valamit; hamarosan valamennyien érezték¹¹ és a lelkesülés egyikről átragadt a másokra. E jelenségek hasonlatossága szembeszökő azokkal, melyek a vizionáriusoknál minden korban megtalálhatók. Naponta előfordulnak, részben az *Apostolok cselekedetei* olvasásának hatása alatt, a *quaker-ek*, *jumper-c\ shaker-ek*, irvingianusok¹² angol vagy amerikai szektáinál, a mormonoknál,¹³ az amerikai *camp-meeting-ekben* és reum/?Z-okban.¹⁴ Észlelhetők voltak nálunk a spiritisták szektája körében. Azonban roppant nagy a különbség a jelentőség nélküli és jövőtlen tévengések meg azok között az illúziók között, melyek az emberiség egy új vallási törvénykönyvének a kialakulását kísérték.

A »Lélek-eljövetelek« között, melyek, úgy látszik, meglehetősen gyakoriak lehettek, volt egy, mely mély benyomást hagyott a megszülető félben levő Egyházban.¹⁵ Egy ízben, ahogy a testvérek együtt voltak, vihar támadt. Heves szélroham belökte az ablako-

⁹ *Ezsaiás mennybemenetele*, VI, 6 és köv. (élhiop fordítás).

¹⁰ Máté, III, 11; Márk, I, 8; Lukács, III, 16; *Cseleked.*, I, 5; XI, 16, XIX, 4; I. Ján., V, 6 és köv.

¹¹ V. ö. Misson, *le Théâtre sacré des Cévennes*, (London, (1707), 130. I.

¹² *Revue des deux Mondes*, 1853 szept., 966 és köv. 1.

¹³ Rémy, L., *Voyage au pays des Mormons* (Paris, 1860) II. és III. könyv; például I. köt., 259—260 1.; II. köt., 470 és köv. 1.

¹⁴ Astic, *le Réveit religieux des Etats-Unis*. (Lausanne, 1859).

¹⁵ *Cseleked.*, II, 1—3; Justinius, *Ápol.*, I, 50.

kát; az égbolt lángban állott. A viharok azon a tájon pazar fénytünetekkel járnak; a levegőt mindenfelől lángnyalábok hasítják. Akár mert a villamos fluidum behatolt a szobába, akár mert egy vakító villámlás hirtelen fénnel öntötte el az összesek árnyát, meg voltak győződve, hogy a Lélek leszállt hozzájuk és mindegyiknek a fején tüzes nyelv formájában áradt szét.¹⁶ Syria theurgikus iskoláiban elterjedt vélemény volt, hogy a Lélek beplántálása isteni tűz útján és rejtelmes fénysugár formájában történik.¹⁷ Azt vélték, Sinai minden ragyogásának lettek a tanúi,¹⁸ olyannak, mely hasonló volt az egykori idők isteni kinyilatkoztatásához. A Lélekkel való keresztelés ettől fogva egyszersmind tüsszel való keresztelés is volt. A Lélekkel és tüsszel való keresztelést szembeállították a vízzel való kereszteléssel, az egyedülivel, melyet János ismert és sokkalta többre tartották nála.¹⁹ A tüsszel való keresztelés csak nagyon ritkán történt. Azt tartották, hogy csupán az apostolok és az első coenaculumbeli tanítványok részesültek benne. A gondolat azonban, hogy a Lélek tüzes nyelvekhez hasonló kis lángfoltok alakjában áradt ki rájuk, egész sereg különös képzetre vezetett, mely nagy szerepet játszott a kor képzeletében.

Az ihletett ember nyelve, úgy vélték, bizonyos megszentelést kap. Azt regélték, hogy nem egy próféta küldetése előtt hebegő volt;²⁰ Isten angyala izzó szénnel érintette ajkukat, mely attól megtisztult és ékesszólóvá vált.²¹ Az igehirdetésben az embert úgy

¹⁶ A „tüzes nyelv“ héberben egyszerűen lángot jeleni (Ezsaiás, V, 24) V. ö. Virgil, *Aen.*, III, 682—84.

¹⁷ Jamblichos (*De myst.*, sectio III, cup. 1.) kifejti a Lélek ily leszállásainak egész elméletét.

¹⁸ V. ö. Babyloni Talmud, *Chagiga*, 14b; Midrasehim, *Schir haschirin rabba*, föl. 10b; *Ruth rabba*, fok 42a; *Kohelath rabba* 187a.

¹⁹ Máté, III, 11; Lukács III, 16.

²⁰ Exodus, IV, 10; v. ö. Jeremiás, I, 6.

²¹ pzsaiáss VI, 5 és köv.; v. ö. Jeremiás, I, 9,

tekintették, hogy nem önmagától beszél.²² Nyelve mintegy eszköze az Istenségnek, mely inspirálja? A tüzes nyelvek~szembeszökő symbolumnak tűntek fel. Meg voltak győződve, Isten ekként akarta jelezni, hogy az ékesszólás és ihletettség legbecesebb adományaival ruházza fel az apostolokat. Azonban itt még nem álltak meg. Jeruzsálem, mint a Kelet Jegtöbb nagy városa, polyglott város volt. A nyelvek sokfélesége egyike volt az akadályoknak, melyekbe az egyetemes jellegű propaganda beleütközött. Egyébiránt is, a dolgok között, melyek az egész világra kiterjedő hithirdetés küszöbén legjobban ijesztették az apostolokat, ott szerepelt a nyelvek nagy száma; szüntelen azt kérdezték maguktól, miként fogják megtanulni ezt a sok dialektust? »A nyelvek adománya« ekként csodás előjoggá vált. Azt vélték, az evangélium hirdetése mentes a gátlásoktól, melyek a nyelvek különbözőségéből származnak. Úgy képzelték, hogy bizonyos ünnepélyes körülmények között a jelenváltak mindegyike a saját nyelvén hallotta az apostoli igehirdetést, vagyis az apostoli szavak önmaguktól fordítódtak le a jelenváltak mindegyike számára.²³ Másszor kissé másként fogták fel a dolgot. Olyan képességet tulajdonítottak az apostoloknak, hogy isteni kegyelem folytán tudnak az összes nyelveken és tet-szések szerint beszélhetnek azon, melyen akarnak.²⁴

Mindebben volt valami liberális gondolat; azt akarták mondani, hogy az evangéliumnak nincs külön jnyelve, lefordítható minden szólásra és a fordítás felér az eredetivel. Az orthodox zsidóság nem így érzett. Á jeruzsálemi zsidó szemében a héber »a szent nyelv« volt; semmiféle más nyelv nem volt

²² Lukács, XI, 12; János, XIV, 26.

²³ *Cseleked.*, II, 5 és köv. Az elbeszélésnek ez a legvalószínűbb értelme, bár azt is jelentheti, hogy a szónoklók mindegyike külön-külön beszélt mindegyik nyelven.

²⁴ *Cseleked.*, II, 4. V. ö. I. Cor., XII, 10, 28; XIV, 21—22. Hasonló képzelődéseket illetőleg I. Calmeil, *De la falié*, I, 9, 262 3; II, 357 és köv. 1.

hozzáfogható. A biblia fordításait kevésbé becsülték; míg a héber szövegre aggódalmasan vigyáztak, a fordításokban változtatásokat, enyhítéseket engedtek. Igaz, hogy az egyiptomi zsidók és a palesztinai hellenisták türelmesebb eljárást tanúsítottak; görögül imádkoztak²⁵ és rendszerint görög nyelven olvasták a bibliái. De az első keresztény gondolat még tágasabbra terjedt; e gondolat szerint Isten igéjének egyáltalában nincs saját nyelve; szabad és független a külön nyelv minden nyúgétól; önmagától és tolmács nélkül szól mindenkhez. Hogy a kereszténység oly könnyűszerrel vált meg a sémita dialektustól, jnclyen Jézus beszélt, hogy eleinte oly szabadon engedte minden népnek megalkotni a maga liturgiáját és nemzeti dialektusába formálni a biblia fordítását, az a nyelvek e bizonyos fajtájú felszabadításának volt a következménye. Általánosan azt tartották, hogy, amint az összes népeket, Messias az összes nyelveket is egyesíteni fogja.²⁶ A közös használat és a nyelvek keveredése az első lépés volt az egyetemes összebékülés nagy korszaka felé.

x A nyelvek adománya egyébként csakhamar jelentékenyen átalakult és még különösebb következményekbe torkollott. Az elmék exaltációja ckstasisra és prpfétálásra vezetett. Az ekklasis pillanatában a hívóból, kit a Délek megszállott, artikulátlan és összefüggéstelen hangok törtek elő, melyeket a többiek idegennyelvű szavaknak képzeltek és amelyeket naivan megmagyarázni igyekeztek.²⁷ Mászor azt hitték, hogy az ckstasisban levő új és eddig ismeretlen nyelven²⁸

²⁵ Jeruzsálem! Talmud, *Sold*, '21b.

²⁶ *A tizenkét páir, szöve ts.*, Juda, 25.

²⁷ *Cseleked.*, II, 4; X, 44 és köv; XI, 15; XIX, 6; I. Cor., XII—XIV.

²⁸ Márk, XVI, 17. Ne feledjük, hogy a régi héberben, mint egyáltalában az összes régi nyelvekben (l. *Őrig, du lan(jage* c. munkám 177 és köv. 1.) „idegen“, „idegen nyelv“ oly szavakból származnak, melyek annyit jelentettek, mint „he-

vagy éppen az angyalok nyelvén beszél.²⁹ E bizarr jelenetek, melyek visszaélésekre vezettek, csak később váltak szokássá.³⁰ Valószínű azonban, hogy már a kereszténység első éveitől fogva előfordultak. A régi próféták látományai gyakran jártak együtt idegizgalmi jelenségekkel.³¹ A görögök dithyrambikus állapota hasonló dolgokat lünet lel; a Pythia kiváltképpen szeretett használni idegen vagy elavult szavakat, melyeket, mint az apostoli jelenségben, *y/ossa*-knak neveztek.³² Az őskereszténység sok jelszava, mely egyenesen vagy kétnyelvű vagy pedig anagramma, mint például *Abba pater*, *Anathema Maranatha*,³³ talán ezekből a sóhajokkal,³⁴ elfojtott nyögésekkel, kifakadásokkal, imákkal, hirtelen ujjongásokkal vegyült bizarr rohamokból eredtek, melyeket prófétaiaknak tartottak. Mintegy a léleknek valami határozatlan hangokban kiáradó zenéje volt ez, melyet a hallgatók képekre és meghatározott szavakra igyekeztek lefordítani,³⁵ vagy inkább a Lélek imádkozása Istenhez, oly nyelven, melyet csak Isten ismer és tud megmagyarázni.³⁶ Aminthogy az ekstasisban levő nem is értette, amit mond és mi tudata se volt felőle.³⁷ Mohón hallgatták és az összefüggéstelen szótagoknak oly jelentést tulajdonítottak, aminő éppen eszökbe jutott. Ki-ki a saját táj szólására gondolt és naívan a maga nyelvismereete segítségével igyekezett megmagyarázni az értetetlen hangokat. A magyarázat többé-kevésbé

begni', „dadogni', lévén, hogy az ismeretlen nyelv a naív népeknek mindig valami határozatlan hebegésnek hangzik. L. Ezsaiás, XXVII, 11; XXXIII, 19; I. tor., XIV, 21.

²⁸ I. Cor., XIII, 1, tekintetbe véve azt is, ami megelőzi.

³⁰ I. Cor., XII, 28, 30; XIV, 2 és köv.

³¹ I. Sam., XIX, 23 és köv.

³² Plutarchos, 'J)e *Pythiae oraculis*, 24. V. ö. Cassandra jövendölését Aischylos *Agamemnon*-jában.

³³ I. Cor., XII, 3; XV, 22; Rom., VIII, 15.

³⁴ Róm., VIII, 23, 26, 27.

³⁵ I. Cor., XIII, 1; XIV, 7 és köv.

³⁶ Róm., VIII, 26—27.

³⁷ I. Cor., XIV, 13, 14, 27 és köv.

sikerült is mindig, mert hogy a hallgató azt lelte fel a töredékes szavakban, amit a maga szívében hordott.

Az illuminációs szekták története bővelkedik a hasonló dolgokban. A cévennesi szónoklók több példát szolgáltatnak a »glossolalia«-ra.³⁸ A legcsattanósabb példa azonban a svéd »olvasók«³⁹ esete 1841—1843-ból. E kis szektában hosszú időn át a mindennapi gyakorlathoz tartozott, hogy egyesek önkénytelenül, görcsös vonaglásoktól és ájulástól kísért szavakra fakadtak, melyekből ők maguk mit sem értettek. A dolog merőben ragályossá vált és meglehetősen nagy népies mozgalom keletkezett belőle. Az irvingianusoknál oly nyelvjelenségek mutatkoztak, melyek a legszembeesőbb módon reprodukálták a *Cselekedetek* és Szent Pál elbeszélésének jellemző vonásait.⁴⁰ Századunk tanúja volt ugyanily fajtájú illúziós jeleneteknek, melyekre itt nem térünk ki, mert nem való a valamely nagy vallási mozgalomtól jclválaszthatatlan hiszékenységet egybevetni azzal a hiszékenységgel, melynek csak az elme sekélyessége az oka.

E sajátságos jelenségek híre néha átszivárgott a külvilágba. Megtörtént, hogy elragadtatott személyek, épp, amikor rabjai voltak bizarr illumináltságuknak, kimerészkedtek a tömeg elé. Részegeknek nézték

³⁸ Juricu, *Letfres pastorales*, 3 évf., 3. levél; Misson, *le Theatre sacré des' Cévennes*, 10, 14, 15, IX, 19, 22, 31, 32, 36, 37, 65, 66, 68, 70, 94, 104, 109, 126, 140 l.; Brueys, *Histoire du janatisme* (Montpellier, 1709), I, 145 és köv. l.; Fléchier *Lettres choisies* (Lyon, 1734), I, 353 és köv. l.

³⁹ Hase, K., *Hist. de l'Eglise*, 439 és 458 5; a protestáns *l'Espérance* folyóirat, 1847 április l.

⁴⁰ Hohl, M., *Bruchstücke aus dem Leben und den Schriften Ed. Irving's* (St.-Gall., 1839), 145, 149 és köv. l.: Hase, K., *Hist. de l'Egl.*, 458 §, 4. — A mormonokat illetőleg l. Remy *Voyage*, I. köt., 176—177 l., jegyzet; II. köt., 55 és köv. l. — Saint Médard rángatózóira nézve l. főleg Carré de Montgeron, *la Vérité sur les miracles* etc. (Paris, 1707—174 l.), II. 18, 19, 49, 54, 55, 63, 64, 80 stb. l.

őket.⁴¹ Jézus, jóllehet, mértéktartó volt a mysticismusban, nem' egyszer tüntette fel magán az ekstasis szokásos jelenségeit.⁴² A tanítványok, két-három éven át, igézete alatt állottak eszméinek. A profétálás gyakori volt és ugyanolyan adománynak tekintették, mint a nyelvekét.⁴³ A görcsökkel, ütemes modulatiókkal, mystikus sóhajokkal, lyrikus lelksüléssel, hálát sikoltó énekkel vegyes imádság a mindennapi gyakorlathoz tartozott.⁴⁴ Az Ó-Szövetség mintáit utánzó »énekek«, »szoltárok«, »hymnusok« gazdag bányája nyílt meg ekként.⁴⁵ Hol a száj és a szív kölcsönösen kísérték egymást; hol csak a szív énekelt, a kegyelem belső kísérete mellett.⁴⁶ Miután semmiféle nyelv se fejezte ki az új érzéseket, melyek bennök keletkeztek, átengedték magukat valami, egyszerre fenséges és gyermekes, dadogásnak, melyben az, amit »keresztény nyelvnek« neveznek, embryonarius állapotban lebegett. A kereszténység, miután nem talált bennök szükségleteinek megfelelő eszközt, összetörte a régi nyelveket. Amíg azonban az új vallásnak sikerült, hogy nyelvet formáljon a maga használatára, századai teltek el a homályos erőfeszítésnek és mintegy a csecsemődadogásnak. Szent Pál és általában az Új-Szövetség íróinak stylusa mi más a maga nemében, mint a »glossolia« fojtogató, lihegő, formátlan rögtönzése? Hiányával voltak a nyelvnek. Mint a próféták, ők is a gyermek *ah, ah, a/ζ*-gatásával kezdték.⁴⁷ Nem tudtak beszélni. A görög is, meg a sémita szólás is egyaránt kisiklott alóluk. Innen a roppant erőszak, melyet azülemlőben levő kereszténység művelt a nyelven.

⁴¹ *Cseleked.*, II, 13, 15.

⁴² Márk, III, 21 és köv.; János, X, 20 és köv.; XII, 27 és köv.

⁴³ *Cseleked.*, XIX, 6; I. Cor., XIV, B és köv.

⁴⁴ *Cseleked.*, X, 46; I. Cor., XIV, 15, 16, 26.

⁴⁵ Gok, III, 16; Eph., V, 19 (*ψαάμοί, ύμνοι., ωδεα πνευματιηά*). L. Lukács evangéliumának első fejezeteit. V. ö., különösen Lukács, I, 46 és *Cseleked.*, X, 46.

⁴⁶ I. Cor., XIV, 15; Col., III, 16; Eph., V, 19.

⁴⁷ Jeremiás, I, 6.

Mintha valami dadogót látnánk, kinek szájában a hangok elfulladnak, összetorlódnak és zavaros, de hatalmasan kifejező arcjátékba torkolnak.

Mindez vajmi messze volt Jézus felfogásától; de a természetfeletiben való hittől áthatott lelkek előtt e jelenségek nagy jelentőséggel bírtak. Különösen a nyelvek adománya úgy szerepelt, mint az új vallás lényeges jele és igaz voltának bizonyítéka.⁴⁸ Mindenestre nagy épüléssel gyümölcsözött. Több pogány általa tért meg.⁴⁹ Egész a III. századig a «glossolaw Jia» merőben ugyanúgy nyilvánult, ahogy Szent Pál leírja és állandó csodának tekintették.⁵⁰ A kereszténység egynemely fenséges szava e szaggatott sóhajokból kelt ki. Az általános benyomás mély és meghatározó volt. Az inspirációk ez egyesítéséből és a gyülekezet magyarázata alá bocsátásából a testvériség erős kötelékének kellett fonódnia a hívek között.

Mint az összes mystikusok, az új szekta tagjai is böjtölő és szigorú életmódot folytattak.⁵¹ Mint a keleti emberek legnagyobb része, keveset ettek, ami hozzájárult, hogy megmaradjanak az exaltációban. A syriait mérséklete, physikai gyengeségének oka, állandó lázban és ideges ingerlékenységben tartja. A mi ágybéli folyamatos nagy erőfeszítéseink nem férnek össze az ily életmóddal. Azonban ez a minden látható ok nélkül való agyi és izombeli gyengeség, élénk ide-oda ingadozást idéz elő a szomorúság és az örvendezés között, ami a lelket állandó összeköttetésbe állítja Istennel. Az, amit »Isten szerint való bánatának neveztek,⁵² égi adományszámba ment. A spirituális élet Atyáinak, a Jánosoknak, Basiloknak, Nílusoknak, Ar-

⁴⁸ Márk, XVI, 17.

⁴⁹ I. Cor., XIV, 22. Szent Pál leveleiben *πνευια* gyakran közel áll *ó'Aayis'*-hoz. A szellemi jelenségek úgy szerepelnek, hogy *δυνάμεις* vagyis csodák.

⁵⁰ Irenaeus, *Adv. haer.*, V, VI, 1; Tertullianus, *Ada. Harcion.*, V, 8; *Constit. apóst.*, VIII, 1.

⁵¹ Lukács, II, 37; II. Cor., VI, 5; XI, 27.

⁵² II. Cor., VII, 10.

zéneknek egész tana, a benső élet művészetének, a kereszténység egyik legdicőségesebb alkotásának összes titkai, csírájukban benne voltak a különös lelkiállapotban, mely az összes »vágyakozó emberek« c nevezetes őseit ekstatikus várakozásuk hónapjaiban fogva tartotta. Sajátságos szellem uralkodott rajtuk; a természetfeletti volt az elem, melyben éltek. Merőben a látományok irányították őket; az álmok, a legjelentéktelenebb dolgok megannyi égi figyelmeztetésnek tündek fel előttük.⁵³

A Szent Lélek adományainak neve alatt ekként a lélek legritkább és legeragadóbb kiadásai rejtőztek, szeretet, kegyelet, tiszteletteljes félelem, tárgyatlan sóhajok, hirtelen epedések, önmagától fakadó gyengédség. Mindazt, ami jó születik az ember hozzátevése nélkül az emberben, fentről jövő sugallatnak tulajdonították. Különösen a könnyeket tekintették égi kegynek. Ez elbájoló adomány, egyedül a nagyon jó és nagyon tiszta lelkek kiváltsága végtelen édeséssel jelentkezett. Ismeretes, hogy a finom szövődékű szervezetek, főként a nők, micsoda erőt merítenek az isteni képességből, hogy sokat tudnak sírni. Nekik ez az imádkozásuk és bizonyos, hogy ez a legszentebb imádkozás. Egész a középkor teljéig, a Szent Brúnók, Szent Bernátok, Assisi Szent Ferencek könnyáztatta kegyességéig kell jönnünk, hogy ismét reátaláljunk az első napok szűzies melancholiájára, amikor igazán könnyek között vetettek, hogy majdan örömben arassanak. Sírni jámbor cselekedetté vált, akik nem tudtak se szónokolni, se nyelveken beszélni, se csodákat művelni, sírtak. Sírtak, ha imádkoztak, ha szónoEoítak, ha intettek;⁵⁴ a könnyek uralmának felvirradása volt ez. Azt lehetett volna mondani, hogy a lelkek olvadoztak és az érzelmek tolmácsolására alkalmas nyelv hiányában élénk és összevont kifejezéssel akarták kiárasztani belső lényüket.

⁵³ *Cseleked.*, VIII, 26 és köv.; X az egész; XVI, 6, 7, 9 és köv. V. ö. Lukács, II, 27 stb.

⁵⁴ *Cseleked.*, XX, 19, 31; Róm., VIII. 23, 26.

V. FEJEZET.

Az első jeruzsálemi Egyház; teljesen cenobita jellegű.

Az együttélés ugyanabban a hitben és ugyanabban a várakozásban szükségszerűen sok közös szokást fejlesztett ki. Nagyon hamarosan szabályok keletkeztek és az ősi Egyház némi hasonlatosságot tüntetett fel a szerzetes-élet intézményével, ahogy ez a kereszténységben később létesült. Jézus sok megszabása irányult erre felé; az evangéliumi élet igazi eszménye a kolostor, nem az elrácsozott kolostor, a középkor módja szerint való börtön, a két nem különrekesztésével, hanem mint menhely a lelki élet számára, szabad egyesülés vagy kis bensőséges testvéri összecsoportosulás, mely sövényt von maga köré, hogy távolartsa a gondokat, melyek ártanak Isten országa szabadságának.

Mindnyájan együtt éltek tehát, egy szívvel és egy lélekkel.¹ Senkinek se volt semmije, ami a saját tulajdona lett volna. Aki Jézus tanítványa lett, eladta javait és az árat odaajándékozta a hívek társaságának. A vezetők aztán szétosztották a közös holmit mindenkinek szükséglete szerint. Egy tájon laktak.² Együtt étkeztek és a közös étkezésnek továbbra is azt a mystikus értelmet tulajdonították, melyet Jézus

¹ *Cseleked.*, II, 42—47; IV, 32—37; V, 1—11; VI, 1 és köv.

² *Ibid.*, II, 44, 46, 47.

rendelése mondott.³ Hosszú órákat töltöttek imádkozással. Az imákat néha hangos szóval rögtönözték, gyakrabban hangtalanul elmélkedtek. Az elragadtatások gyakoriak voltak és mindenki folytonosan az isteni sugallat kegyében vélte magát. Az egyetértés teljes volt; semmiféle dogmatikus vita, semmiféle vetélkedés az elsőbbségért; Jézus gyengéd emléke elmosta az összes véleménybejeli eltéréseket. Öröm volt minden szívben, élénk és mély öröm.⁴ Az erkölcs szigorú volt, de szelíd és gyengéd érzés hatotta át. Imádkozásra és az ekstasis műveinek gyakorlására házanként csoportosultak.⁵ E két-három esztendőnek emléke úgy maradt fenn, mint valami földi paradicsomé, melynek képét ettől fogva a kereszténység ott látja maga előtt minden álmában és amelyhez hiába igyekszik visszatérni. Mert csakugyan, ki nem látja be, hogy az ily szervezet csupán igen kicsi Egyházra alkalmazható? Azonban, később, a szerzetesi élet a maga számára fel fogja újítani ez ősi eszményt, melynek az egyetemes Egyház nem gondol a megvalósítására.

Hogy a *Cselekedetek* szerzője, ki az első jeruzsálemi kereszténység e képét reánk hagyta, kissé vastagon színezett, főként pedig túlozta a vagyonközösséget, mely ott uralkodott, az bizonyára lehetséges. A *Cselekedetek* szerzője azonos a harmadik evangélium szerzőjével, ki Jézus életének rajzában a tényeket elméleteihez szokta formálni⁶ és akinél az *ebi.onisrRu.si* vagyis a feltétlen szegénység tanának pártolása igen érezhető. Mindazonáltal a *Cselekedetek* előadása e részben nem lehet némi alap nélkül. Még

³ *Ibid.*, II, 46; XX, 7, 11.

⁴ Soha irodalom annyiszor nem ismételte az „öröm” szót, mint az Új-Szövetség. L. I. Thess., I, 6; V, 16; Róm., XIV, 17; XV, 13; Gálát., V, 22; Philip., I, 25; III, 1; IV, 4; I. Ján., I, 4 stb.

⁵ *Cseleked.*, XII, 12.

⁶ L. *Jézus élete*, XXXIX. és köv. 1.

⁷ *Ebionim* annyit jelent, hogy „szegények”. L. *Jézus élete*, 182—183. I. ’

ha Jézus egyetlen egyet se hangoztatott volna a comunista axiómák közül, melyek a harmadik evangéliumban olvashatók, bizonyos, hogy a világi javakról való lemondás és az önkifosztásig terjedő alalmazkodás teljesen egyezett tanításának szellemével. A hiedelem, hogy a világnak közel van a vége, mindig a világi javak megvetésére és a közös életre vezet.⁸ A *Cselekedetek* leírása egyébiránt teljesen egyezik azzal, amit más aszketikus vallások, például a buddhizmus eredetéről tudunk. Az efajta vallások mindig a cenobita-élettel kezdik. Első adeptusaik olyan kolduló barátfelék. A laikus csak később és csak akkor jelenik meg, *mikor e vallások már egész társadalmakat hódítottak meg*, melyekben a szerzetes-élet csak kivételképpen lehet el.⁹

Elfogadjuk tehát, hogy a jeruzsálemi Egyháznak volt egy cenobita-korszaka. Két századdal utóbb a kereszténység még communista szektának tűnik fel a pogányok előtt.¹⁰ Ne feledjük, hogy az essenusok vagy terapeuták már mintát szolgáltattak erre az életmódra, mely igen törvényesen eredt ki a mosaismusból. Minthogy a mózesi codex lényegileg erkölcsi törvénykönyv, nem pedig politikai: természetes következménye a socialis utópia, az egyház, a zsinagóga, a kolostor volt, nem pedig a polgári rend, a nemzet, a város. Egyiptomban századok óta voltak a memphisi Serapaeum mellett férfi és női remetéskedők, kiket, alkalmasint kegyes alapítványokból, államilag tápláltak.¹¹ Ne feledjük azután, hogy Keleten az ilyen

⁸ Gondoljunk az 1000-ik évre. Az összes *Adventante mundi vespera* vagy ehhez hasonló formulával kezdődő okiratok kolostoroknak juttatott adományokról szólnak.

⁹ Hodgson, a *Journal Asiat. Soc. of Bengal-ban*, V. köt., 33 és köv. 1.; Burnouf, E., *latrod, à l'histoire du buddhisme indien*, I, 278 és köv. 1.

¹⁰ Llukianos, *Peregrinus halála*, 13.

¹¹ Turini, londoni, párisi papyrusok Brunet de Presle csoportosításában: *Mém. sur le sSérapacum de Memphis* (Paris, 1852); Egger, *Mém. d'hist. anc. et de philologie*, 151 és

élet semmikép se az, ami volt a mi Nyugatunkon. Keleten az ember igen jól élvezheti a természetet és a létet, anélkül, hogy bármije is volna. Ott az ember mindig szabad, mert kevés a szükséglete; Keleten ismeretlen a munka rabszolgasága. Hajlandók vagyunk elismerni, hogy az ősz Egyház communismusa nem volt se oly szigorú, se oly általános, mint ahogy a *Cselekedetek* szerzője feltünteti. Bizonyos azonban, hogy Jeruzsálemben szegényekből álióTóagy'gyülekezet volt, melyet az apostolok kormányoztak és amelynek a kereszténység minden tájáról küldtek adományokat.¹² E gyülekezetnek kétségtelenül meglehetősen szigorú szabályokat kellett életbeléptetnie, sőt, néhány évvel később, hogy kormányozhassák, még a rémitést is igénybe kellett vennie. Ijesztő legendák kerengtek, melyek szerint már az is, ha valaki visszatartott valamit abból, amit a községnek adott, főbenjáró véték volt, melyért hálát járt.¹³

oszlopcarnok, főként Salamon oszlopcarnoka, mely Cedron völgyére nézett, volt a hely, ahol a tanítványok napközben rendszerint egybegyűltek.¹⁴ Ott felujult bennök emléke az óráknak, melyeket Jézus töltött ugyanezen a helyen. A nagy sürgés-forgásban, mely a templom körül uralkodott, csak kevésbé vehették észre őket. A csarnokokban, melyek az épülethez tartoztak, iskolák és szekták tanyáztak és végnélküli viták folytak. Jézus híveit egyébiránt igen pontos ájtatoskodóknak kellett tartani, mert még aggodalmasan tartották a zsidó szokásokat, a megszabott időben imádkoztak¹⁵ és betartották a Törvény minden parancsát. Zsidók voltak, kik csak

köv. I. és *Notices et extraits*, XVIII k., 2. r., 264—359 1. Figyelembe veendő, hogy a keresztény remete-élet Egyiptomban született meg.

¹² *Cseleked.*, XI, 29—30; XXIV, 17: 1 Gálát., II, 10; Rom., XV, 26 és köv.; I. Cor., XVI, 1—4; II. Cor., VIII és IX.

¹³ *Cseleked.*, V, 1—11.

¹⁴ *Cseleked.*, II, 46; V, 12

¹⁵ *Ibid.*, III, 4.

abban különböztek 'a többitől, hogy azt vélték, a Messiás már érkezett. Akik nem voltak tájékozva felőlük (és az óriási többség nem volt) a *hasidim* vagy jámborok egyik szektájának nézték őket. Nem kellett se szakadárnak, se eretneknek lenni, hogy az ember csatlakozzon hozzájuk,¹⁶ mint ahogy aki Spencer tanítványa lesz, vagy Szent Ferenc vagy Szent Bruno rendjébe lép, azért még nem szűnik meg protestáns vagy katolikus lenni. A nép szerette Őket jámborságuk, egyszerűségük, szelidségük mjatt.¹⁷ A templom arisztokratái bizonyára rossz szemmel nézték őket. De hát a szekta nem igen keltett feltűnést; nyugodtan lehetett, mert nem számított.

Este a testvérek hazatértek városrészükbé és csoportokra oszolva,¹⁸ együtt étkeztek, jeléül a testvériségnek és emlékezetére Jézusnak, kit mindig jelenlőnek láttak maguk között. Aki az asztalfőn ült, megtörte a kenyeret, megáldotta a kelyhet¹⁹ és mindenki ízelítőt kapott belőle jelképe gyanánt a Jézussal való egyesülésnek. Az élet legközönségesebb ténye ekként a legfenségesebbé és a legszentebbé vált. E családi étkezéseket, aminőket a zsidók mindig szerettek,²⁰ imádságok, kegyes nekilendölések követték és szelid jókedv honolt rajtuk. Azt vélték, még mindig abban az időben élnek, amikor Jézus jelenlétével feF buzdította őket; úgy képzelték, hogy látják és már korán elterjedt, hogy Jézus azt mondta: »Ahányszor a kenyeret megszegitek, cselekedj étek az én emlékezetemre.«²¹ Maga a kenyér mintegy Jézussá vált, olyan értelemben, hogy egyedüli forrása az erőnek azok számára, kik szerették és még mindig belőle éltek. Ez étkezések, melyek mindig a kereszténység fősym-

¹⁶ Jakab, például, egész életén át hamisítatlan zsidó volt.

¹⁷ *Cseleked.*, II, 47; IV, 33; V, 13, 26.

¹⁸ *Ibid.*, II, 46.

¹⁹ I. Cor., X, 16; Justinus, *Ápol.*, I, 65—67.

²⁰ *Συνθεῖται* Joseph., *Antiqu.*, XIV, X, 8, 12.

²¹ Lukács, XXII, 19; I. Cor., XI, 24 és köv.

bolumát és a mysteriumok lelkét alkották.²² eleinte minden este ismétlődtek. Csakhamar azonban a szokás vasárnap²³ estére²⁴ korlátozta a megtartásukat. Később a mystikus étkezést reggelre tették át.²⁵ Valószínű, hogy a történelemnek abban az időpontjában, melynél tartunk, a heti ünnepnap a keresztényeknek is még a szombat volt.²⁰

Az apostolok, kiket Jézus kiválasztott volt és akikről azt tartották, külön megbízást kaptak tőle, hogy hirdessék a világnak Isten országát, vitatlan felsőbbiséggel bírtak a kis gyülekezetben. Mihelyt a szekta nyugodt biztonságban érezte magát Jeruzsálemben, az első dolgok egyike volt kitölteni az űrt, melyet a keriothi Judás hagyott kebelében.²⁷ A vélemény, hogy elárulta mesterét és oka volt halálának, egyre általánosabb lett. A legenda tovább szőtte a dolgot és mindennap valami új részletről értesültek, mely növelte Judás cselekedetének sötétségét. Egy darab földet vásárolt a hakeldami régi temető közelében, Jeruzsálem déli részén és ott élt visszavonulva.²⁸ A kis Egyház oly fokán volt a naiv exaltationak, hogy elhatározták, helyettesítése végett a sors döntéséhez fordulnak. Általában a nagy vallási forrongásokban szívesen alkalmazták ezt az eljárást, mert felteszik, hogy semmi se történik véletlenül, az isteni figyelemnek nincs fontosabb tárgya és Isten része valamely dologban annál nagyobb, minél kisebb az emberé. Csak ahhoz kötötték magukat, hogy a jelöltek a legrégibb tanítványokhoz tartozzanak, kik, János keresz-

²² 5 7-ben az eucharistia már visszaélésekkel teljes (I. Cor., XI, 17 és köv.), következésképpen régi intézmény.

²³ *Cseleked.*, XX, 7; Plinius, *Epist.*, X, 97; Justinus, *Ápol.*, I, 67.

²⁴ *Cseleked.*, XX, 7, 11.

²⁵ Plinius, *Epist.*, X, 97.

²⁶ János, XX, 26, nem elegendő bizonyíték az ellenkezőre. Az ebioniták mindig kitartottak a szombat mellett. Szent Jeromos, *In Matth.*, XII, init.

²⁷ *Cseleked.*, I, 15—26.

²⁸ L. *Jézus élete*, 437 és köv. i.

telésétől fogva, tanúi voltak az események teljes láncolatának. Ezzel aztán nagyon korlátozták a választhatók létszámát. Csak keleten feleltek meg a kikötésnek: Jósé Bar-Saba, kit *Justus-nak* neveztek²⁹ és Mátyás. A sors Mátyásra esett, akit ettől fogva a Tizenkettő közé számítottak. Azonban ez az egyedüli példa ilyenforma helyettesítésre. Az apostolokat innentől kezdve úgy tekintették, hogy Jézus egy szer mindenkorra nevezte ki őket és nem lesznek utódaik. A veszélyt, hogy egy állandó kollégium keletkezzen, mely magának foglalja le a gyülekezet egész életét és egész erejét, mélységes ösztönnel egyelőre elhárították. Az Egyház oligarchiába való központosítása csak jóval később következett el.»

Egyébiránt résen kell lenni a félreértésekkel szemben, melyeket az «apostol* elnevezés kelthet és amelyeket keltett is. Nagyon korántól fogva az evangéliumok egynémely helye, főként pedig Szent Pál életének analógiája folytán az apostolokat olybá tekintették, hogy kiváltképpen vándor térítők voltak, kik mintegy előzetesen felosztották maguk között a világot és hódítókként járták be a föld országait.³⁰ Erre nézve egész legendakor támadt és került bele az egyháztörténetbe.³¹ Semmi se ellentétesebb az igazsággal.³² A Tizenkettő testületé rendszerint állandóan Jeruzsálemben tartózkodott; körülbelül a 60. évig az apostolok csak időleges küldetésekre távoztak el a szent városból. Ez magyarázza, hogy a központi tanács tagjainak többsége ismeretlen maradt. Közülök csak nagyon kevésnek jutott szerep. Valami szent kollégium- vagy szenátus-félét alkottak,³³ melynek egyedüli rendeltetése a hagyomány és a conservatív szellem képviselése volt. Végül is levettek róluk minden cse-

²⁹ V. ö. Eusebius, *H. E.*, III, 39. (Papias nyomán.)

³⁰ Justinus, *Ápol.*, I, 39, 50.

³¹ Pseudo-Abdías, stb.

³² V. ö. I. Cor., XV, 10 és Róm., XV, 19.

³³ Gal., I, 17—19.

lekvő tevékenységet, úgy hogy csak az igehirdetés és az imádkozás maradt nekik;³⁴ de még a hitszónoklat fényesebb szerepei is másoké voltak. Jeruzsálemben kívül alig tudták a nevüket és a névjegyzékek, melyeket 70—80 körül c tizenkét eredeti kiválasztottól összeállítottak, csak a főbb nevekben egyeztek.³⁵

Az »Úr testvérei* gyakran szerepelnek az »apostolok* mellett, jóllehet különböztek tőlük.³⁶ Tekintélyük legalább is egyenlő volt az apostolokéval. A megszületőben levő Egyházban e két csoport bizonyos aristokratia-féle volt, mely egyedül tagjainak a mesterrel volt többé-kevésbé, benső viszonyán alapult. Ők voltak azok, kiket Pál a jeruzsálemi Egyház »oszlopai«-nak³⁷ nevez. Egyébként látható, hogy az egyházi hierarchia megkülönböztetései még nem voltak meg. A cím nem számított; a személyi ijlentékenység volt minden. Az egyházi nőtlenség elvét ugyan már kimondták;³⁸ de idő kellett, amíg mind e csirák teljes kifejlődésre jutottak. Péter és Fülöp nős emberek és fiaik meg leányaik voltak.³⁹

Az elnevezés, melyet a hívek gyülekezetének megjelölésére használtak, a héber *kahal* kifejezés volt, melyet a lényegileg demokrata *ἐκκλησία* szóra fordítottak. *Ecclesia* — ez a nép összesereglése a régi görög városokban, az összehívás a Pnyxre vagy az *agora-ra*. A Kr. e. II—III. századtól fogva az athéni demokratia kifejezései mintegy polgárjogot kaptak a hellén nyelvben; e kifejezések közül egynéhány,⁴⁰ a

³⁴ *Cseleked.*, VI, 4.

³⁵ V. ö. Máté, X, 2—4; Márk, III, 16—19; Lukács, VI, 14—16; *Cseleked.*, I, 13.

³⁸ *Cseleked.*, I, 14; Gal., I, 19; Cor., IX, 5.

³⁷ Gal., II, 9.

³⁸ L. *Jézus élete*, 307 l.

³⁹ L. *Jézus élete*, 150 l. V. ö. Papias, Eusebiusban, *H. E.*, III, 39. Polykrates, *ibid.*, V, 24. Alexandriai Kelemen, *Strom.*, III, 6; VII, 11.

⁴⁰ Például *ἐπίσχοπος*, talán L. Wescher, *Revue archéol.*, 1866, április.

használat révén, mellyel a görög gyülekezetek éltek velők, bejutott a keresztény nyelvbe. Aminthogy csakugyan a századok óta lefojtott népélet támadt fel itt merőben más formákban. Az ősz Egyház kis köztársaság a maga módjára. Néha még a régi köztársaságoknak oly kedves sorsdöntéssel való választás is előfordul.⁴¹ Mégis azonban, mert kevésbé volt agyarkodó és gyanakvó, mint a régi városok, az Egyház szívesen átruházta hatalmát; mint minden theokratikus társadalom, a papság javára való jogfeladás felé tartott és könnyen előre lehetett látni, hogy nem telik bele egy vagy két század és ez az egész demokratia oligarchiára fordul.

Az egybegyűlt Egyház és vezetői roppant hatalommal voltak felruházva. Minden küldetés az Egyháztól eredt, mely is a választásban egyedül csak a Lélektől adott jelekre volt tekintettel.⁴² Hatalma egész a halálbüntetés kimondásáig terjedt. Regélték, hogy Péter szavára bűnösök összeroskadtak és azon nyomban meghaltak.⁴³ Szent Pál, valamivel utóbb, nem fél a paráználkodó kiátkozásában kijelenteni: »Az ilyen ember adassék a Sátánnak az ő testének veszedelmére, hogy a lélek megtartassék az Úr napján.«⁴⁴ A kiátkozást egyjelentésnek tartották a halálítélettel. Nem kételkedtek benne, hogy akit az apostolok vagy az Egyház vezetői kivetettek a szentek testületéből és átadtak a gonosz hatalmába,⁴⁵ el van veszve. Sátánt tekintették a betegségek okozójának; kiszolgáltatni neki a mételyes tagot annyit tett, mint átadni őt az ítélet természetes végrehajtójának. Az időelőtti elhalálozást olybá tekintették, mint következményét egy oly titkos döntésnek, mely, az erőteljes héber kifejezés szerint, »kiirtott egy lelket Izrael-

⁴¹ *Cseleked.*, I, 26.

⁴² *Cseleked.*, XIII, 1 és köv.; Alexandriai Kelemen, Eusebiusban, *H. E.*, III, 23.

⁴³ *Cseleked.*, V, 1—11.

⁴⁴ I. Cor., V, 1 és köv.

⁴⁵ I Tim., I, 20.

ből«. ⁴⁶ Az apostolok természetfeletti erők birtokában vélték magukat. Amikor ily ítéleteket mondtak ki, meg voltak győződve, hogy anathemáik nem maradhatnak foganat nélkül.

A félelmes benyomás, melyet a kiátkozások keltek és az összes testvérek gyűléte, mellyel az ilyenformán kivetett tag iránt viseltettek, sok esetben csakugyan a bűnös halálát vagy kényszerű kivándorlását vonhatta maga után. Ugyanez a szörnyű kettősértelműség volt meg a régi Törvényben is. A »kiirtása egyszerre jelentette a halált is, meg a községből való kirekesztést is, a száműzetést, magányos és rejtelmes kimúlást.⁴⁷ Megölni a hittagadót, az istenkáromlót, sújtani a testet, hogy megmentse a lelket, teljesen jogosnak tetszett. Ne feledjük, hogy a zeloták korában vagyunk, kik erényes cselekedetnek tekintették leszűzni a törvény megszegőjét⁴⁸ és hogy némely keresztények zeloták voltak vagy egykor közéjük tartoztak.⁴⁹ Történetek, aminők Ananias és Saphira halála,⁵⁰ mi aggályt se ébresztettek. A polgári hatóság fogalma oly idegen volt ettől a római jogon kívül álló világtól, annyira meg voltak győződve az Egyház önmagát mindenben kielégítő teljes társadalom-voltáról, hogy abban, ha egy csoda valakinek halálát vagy megcsonkítását vonta maga után, senki se látott a polgári törvény előtt büntetendő merényletet. A lelkesedés és a buzgó hit mindent fedezett, mindent kimentett. Azonban könnyen észre lehet venni, e theokratikus irányelvek mily rettenetes veszedelmet rejtettek ma-

⁴⁶ Gen., XVII, 14 és számos más hely a mózesi codexben; Mischna, *Kerilhouth*, I, 1; Bab. Talmud, *Moed katon*, 28 a. V. ö. Tertullianus, *De anima*, §>I.

⁴⁷ L. a héber és rabbinikus szótárakat טִּיֵּעַ szó alatt. V. ö. az *exterminare* igével.

⁴⁸ Mischna, *Sanhedrin*, IX, 6; János, XVI, 2; Jos., *B. I.*, VII, VIII, 1; III. Macc. (apoc.) VII, 8, 12—13. '

⁴⁸ Lukács, VI, 15; *Cseleked.*, I, 13. V. ö. Máté, X, 4; Márk, III, 18. '

⁵⁰ *Cseleked.*, V, 1—11. V. ö. *Cseleked.*, XIII, 9—11.

gukban a jövőre nézve. Az Egyház karddal övezte fel magát; a kiátkozás halálos ítélet lesz. Ezentúl van egy hatalom az államon kívül a világon, amely rendelkezik a polgárok életével. Bizonyos, ha a római hatóság arra szorítkozott volna, hogy a zsidóknál és a keresztényeknél elnyomja az ily elítélendő elveket, ezerszeresen igazsa lett volna. Csakhogy azonban brutalitásában a legjogosabb szabadságot, azt, hogy mindenki a maga módja szerint imádjon, összezavarta a visszaélésekkel, melyeket soha semmi társadalom se tűrhetett meg büntetlenül.

Péternek bizonyos elsőbbsége volt az apostolok között, főként buzgósága és serénysége miatt.⁵¹ Ez első években alig látjuk külön Jánostól, Zebedeus fiától. Majdnem mindig együtt járnak⁵² és egyetértésük kétségtelenül sarkköve volt az új hitnek. Jakab, az Ūr testvére, majdnem egyenlő volt velők a tekintélyben, különösen az Egyház egy töredékének szemében. Ami Jézus bizonyos benső barátait, így a galileai asszonyokat, a bethaniai családot illeti, már említettük, hogy róluk nincs szó többé. Jézus hűséges társai, kevésbé igyekezvén szervezni és alapítani, beérték vele, hogy szeresség halálában, akit szerettek életében. Elmerülve a várakozásba a nemes nők, kik megalkották a világ hitét, szinte ismeretlenek voltak Jeruzsálem fontos személyei előtt. Mikor meghaltak, a megszületőben levő kereszténység legfontosabb vonásait is sírbatették velők. Csak a cselekvő szerepek segítenek hírnévhez; akik beérik vele, hogy titokban szeressenek, ismeretlenségben maradnak, de bizonyos, hogy az övék a jobbik rész.

Felesleges mondani, hogy ez egyszerű emberek csoportjának nem volt semminemű spekulatív teológiája. Jézus bölcsen távol tartotta magát minden metafizikától. Csak egy dogmája volt: a maga isteni ere-

⁵¹ *Cseleked.*, I, 15; II, 14, 37; V, 3, 29; Gal., I, 18; II, 8.

⁵² *Cseleked.*, III, 1 és köv.; VIII, 14; Gal., II, 9. λ⁷, ö. János, XX, 2 és köv.; XXI, 20 és köv.

dése és küldetésének isteni volta. Az ős Egyház egész symboluma elfért egy sorban: »Jézus a Messiás, Isten fia.« E hit egy mindent legázoló érven nyugodott, a feltámadás tényén, melynek az apostolok tanúi voltak. Valójában senki se állította (még a galileai nők se), hogy látta a feltámadást.⁵³ Azonban a test eltűnése és a megjelenések, melyek utána következtek, egyenértékűnek tűntek fel magával a ténnyel. Tanúságot tenni Jézus feltámadása mellett, — ez volt a feladat, melyet mindnyájan olybá tekintettek, hogy teljesítése az ő külön dolguk.⁵⁴ Egyébiránt hamarosan kiképzelték, hogy Jézus előre meg is mondta annak bekövetkezését. Visszaemlékeztek különböző nyilatkozataira, melyekről elhittették magukkal, hogy nem jól értették meg meg azokat és melyekből utólag a feltámadás megjósolását olvasták ki.⁵⁵ Általános volt a hit Jézus közeli dicsőséges eljövételében.⁵⁶ A titkos jelszó, mellyel a társak egymást köszöntötték és bátorították, *Maran atha* volt, »az Úr jön!«⁵⁷ Emlékezni véltek Jézus egy kijelentésére, hogy az ige hirdetése még nem jut el Izrael minden városába és az Ember fia máris megmutatkozik teljes fenségében.⁵⁸ Egyelőre a feltámadt Jézus Atyjának jobbján ül. Ott pihen az ünnepélyes napig, amikor eljövend a felhőkön trónolva Ítélni az élők és halottak felett.⁵⁹

⁵³ Máté, XXVIII, 1 és köv. szerint az örök állítólag tanúi voltak az angyal alászállásának és a kö elmozdításának. A nagyon zavaros előadás azt a hitet is szeretné ébreszteni, hogy a nők szintén tanúi voltak a ténynek, de nem mondja határozottan. Mindenesetre az elbeszélés szerint, amit az örök és az asszonyok állítólag láttak, az nem Jézus feltámadása volt, hanem az angyal. Ez a különálló, összefüggéstelen elbeszélés nyilvánvalóan mindenké között a legújabb keletű.

⁵⁴ Lukács, XXIV, 48; Cseleked., I, 22; II, 32; III, 45; IV, 33; V, 32; X, 41; XIII, 30, 31.

⁵⁵ L. fentebb, 1 l., jegyzet.

⁵⁶ L. *Jézus élete*, 275 és köv. 1.

⁵⁷ I. Cor., XVI, 22. E két szó syro-chald nyelvű.

⁵⁸ Máté, X, 23. '

⁵⁹ *Cseleked.*, II, 33 és köv.; >X, 42.

A fogalom, mellyel Jézusról voltak, az volt, melyet Jézus maga adott nekik. Jézus próféta volt, cselekedetben és beszédben hatalmas,⁶⁰ Istentől kiválasztott ember, külön küldetéssel az emberiség számára,⁶¹ amit megbizonyított csodatételeivel, főként pedig feltámadásával. Isten felkente Szent Lélekkel és felruházta erővel; amíg a földön járt, jót cselekedett és gyógyírtóttá azokat, kik az ördög hatalmában voltak,⁶² mert Isten vele volt.⁶³ Isten fia, vagyis tökéletesen Isten embere, Isten képviselője a földön; ő a Messiás, Izrael megmentője, kit a próféták megjósoltak.⁶¹ Az Ó-Szövetség könyveit, főként a prófétákat és a zsoltárokat állandóan olvasták a szektában. Az olvasásban eltökélt gondolat vezette őket, az, hogy mindenütt Jézust leljék fel. Meg voltak győződve, hogy a régi héber könyvek tele vannak vele és már az első években összeállítottak a próféták, zsoltárok és bizonyos apokryph könyvek szövegéből egy gyűjteményt, melynek szemelvényeiről szilárdul hitték, hogy Jézus élete előre meg van jósolva és le van írva bennök.⁶⁵ Az e fajta önkényes értelmezés akkoriban az összes zsidó iskolákban szokásos volt. A messiási vonatkozások aféle elméségi mutatóanyagok számába mentek, hasonlóan ahhoz, ahogy a régi hitszónokok bántak a bibliai idézetekkel, melyeket természetes értelmükből kiforgattak és az egyházi retorika egyszerű díszítéseiként használtak fel.

Jézus, vallási dolgokban való finom tapintatával, semmiféle új rituálét se rendelt. Az új szektának még nem voltak külön szertartásai.⁶⁶ Az ájtatossági gyakorlatok ugyanazok voltak, mint a zsidókéi. Az összejöve-

⁶⁰ Lukács, XXIV, 19.

⁶¹ *Cseleked.*, II, 22.

⁶² A betegségeket általában a démon műveinek tartották,

⁶³ *Ct pl eked X 3S*

⁶⁴ *Cseleked'*, II, 36; VII, 37; IX, 22; XVI, 3 stb.

⁶⁵ *Ibid.*, II, 14 és köv.; III, 12 és köv.; IV, IX és köv.; 25 és köv.; X, 43 és az egész Szent Barnabásnak tulajdonított levél.

⁶⁶ *Jak.*, I, 26—27.

teleknek szoros értelemben nem volt liturgikus jellegük; testvéri összejövetelek voltak, melyeken imádsággal, glossolaliával, profétálással⁶⁷ és levelek felolvasásával telt az idő. Nincs még semmi sacerdotális vonás. Nincs pap (*colién* vagy a *presbyteros*) a község »öreg«-je, semmi több. Az egyetlen pap Jézus;⁶⁸ más értelemben pedig az összes hívek papok.⁶⁹ A böjtölést nagyra becsülték.⁷⁰ A keresztelés beléptijegy volt a szektába.⁷¹ János rítusa szerint végezték, de Jézus nevében.⁷² Magát a keresztelést azonban még nem tekintették elegendőnek a beavatásra. Szükséges volt, hogy kövesse a Szent Lélek adományaiban való részesedést,⁷³ ami úgy történt, hogy az apostolok kézrátévással imát mondtak a neophyta feje fölé.

A kézrátézés, mely már Jézusnál is oly megszkott volt,⁷⁴ volt a kiváltképpen! sacramentalis ténykedés.⁷⁵ Átruházta az inspiratiót, a belső megvilágosodást, a csodatevő képességet, a profétálás, a nyelvek adományát. Ezt nevezték a Lélekkel való keresztelésnek. Visszaemlékezni véltek Jézus egy mondasára: »János kereszttelt benneteket vízzel, de ti keresztteltetek Szent Lélekkelje⁷⁶ Lassanként egybeolvasztották az e dologról való eszméket és a keresztelés »az Atyának és a Fiúnak és a Szent Léleknek nevében«⁷⁷ történt. Nem valószínű azonban, hogy az első időkben, ahol

⁶⁷ Később ennek *λειπουσγειν* a neve. *Cseleked.*, XIII, 2.

⁶⁸ Zsid., V, 6; VI, 20; VIII, 4; X, 11.

⁶⁹ Apók., I, 6; V, 10; XX, 6. .

⁷⁰ *Cseleked.*, XIII, 2; Lukács, II, 37.

⁷¹ Róm., VI, 4 és köv.

⁷² *Cseleked.*, VIII, 12, 16; X, 48.

⁷³ *Cseleked.*, VIII, 16; X, 47.

⁷⁴ Máté, IX, IX; XIX, 13, 15; Márk, V, 23; VI, 5; VII, 32; VIII, 23, 25; X, 16; Lukács, IV, 40; XIII, 13.

⁷⁵ *Cseleked.*, VI, 7; VIII, 17—19; IX, 12, 17; XIII, 3; XIX, 6; XXVIII, 8; I Tim., IV, 14; V, 22; II Tim., I, 6; Zsid., VI, 2; Jak., V, 13.

⁷⁶ Máté, III, 11; Márk, I, 8; Lukács, III, 16; János, I, 26. *Cseleked.*, I, 5; XI, 16; XIX, 4.

⁷⁷ Máté, XXVIII, 19.

tartunk, ezt a formulát már alkalmazták. Nyilvánvaló e kezdeti keresztény kultusz egyszerűsége. Nem volt se Jézus, se az apostolok kitalálása. Bizonyos zsidó szekták már régebben gyakorolták e komoly és ünnepélyes szertartásokat, melyek részben, úgy látszik, Kaldéából származtak, hol a sabianusok vagy mandaiták még ma is különös liturgiákkal gyakorolják azokat.⁷⁸ Hasonlóképpen, Perzsia vallásában is sok volt az ilyenfajta rítus.⁷⁹

A népies orvoslás hiedelmei, melyek Jézus erejének egy részét alkották, folytatódtak tanítványainál. A gyógyítás képessége egyike volt a csodás kegyeknek, melyeket a Szent Lélek adott.⁸⁰ Az első keresztények, mint jóformán az összes akkori zsidók, a betegségben valamely véték büntetését⁸¹ vagy gonosz démon művét látták.⁸² Az apostolokat, épp úgy, mint Jézust, nagyhatalmú exorcistáknak tekintették.⁸³ Azt képzelték, hogy az olajjal való megkenés, melyet ők kézrátévés és Jézus nevének felhívása kíséretében végeznek, mindenható eljárás a betegség bűnbeli okának a letörlésére és a beteg meggyógyítására.⁸⁴ Keleten az olaj mindig a kiváltképpen való gyógyszer volt.⁸⁵ Egyébiránt az apostolok kézrátévését egymagában is ugyanilyen eredményesnek tartották.⁸⁶ A kézrátévés közvetlen érintkezéssel történt. Nem lehetetlen, hogy bizonyos esetekben a kéz melege, ahogy élénken áthatott a fejre, némi megkönnyebbülést okozott a betegnek.

⁷⁸ L. a *CholastéA* (Sab. kézír. a Bibi. Imp.-ban, 8, 10, 11, 13 sz.). -

⁷⁹ *Vendiadad-Sadé*, VIII, 296 és köv.; IX, 1—145; XVI, 18—19; Spiegel, *Avesta*, II, LXXXIII és köv. I.

⁸⁰ I Cor., XII, 9, 28, 30.

⁸¹ Máté, IX, 2; Márk, II, 5; János, V, 14; IX, 2; Jak., V, 15; Mischna. *Schabbath*, II, 6; Bab., Talmud, *Nedarim*, föl. 41 a.

⁸² Máté, IX, 33; XII, 22; Márk, IX, 16, 24; Lukács, XI, 14; *Cseleked.*, XIX, 12; Tertullianus, *Ápol.*, 22: *Adv. Marc.*, IV, 8.

⁸³ *Cseleked.*, V, 16; XIX, 12—16,

⁸⁴ Jak., V, 14—15; Márk, VI, 13.

⁸⁵ T iiil-órs X 34

⁸⁶ Márk, XVI, 18; *Cseleked.*, XXVIII, 8.

Mínt hogy a szekta fiatal volt és kevésbé népes, a halál kérdése csak később került felszínre. Az első elhalálozások, melyek az atyafiak soraiban történtek, különös hatást tettek.⁸⁷ Nyugtalanokdani kezdtek az elhunytak sorsa felől; felvetették a kérdést, hogy kevésbé lesznek-e kegyeltek, mint azok, kik megérik, hogy lássák az Ember fiának eljövételét. Általában arra a véleményre jutottak, hogy a halál és a feltámadás közti időszakot úgy tekintsék, mint üres közt az elhunyt öntudatában.⁸⁸ A *Phédon-ban* kifejtett gondolat, hogy a lélek megvan már a születés előtt és él a halál után is, hogy a halál jé), sőt ez a kiváltképpen philosophikus létmód, mert a lélek akkor teljesen szabad és független, ez a gondolat semmikép se volt kialakulva az első keresztényeknél. Leggyakrabban úgy látszik, hogy az ő szemükben az ember nem lehetett meg test nélkül. E felfogás sokáig tartott és csak akkor hátrált meg, mikor a lélek halhatatlanságának eszméje, a görög philosophia értelmében, bevonult az Egyházba és jól-rosszul összekeverődött a feltámadás és az egyetemes megújulás keresztény dogmájával. Az időpontban, melynél tartunk, a feltámadásban való hit jóformán kizárólagosan uralkodott.⁸⁹ A temetési szertartás kétség-telenül a zsidó volt. Mi fontosságot se tulajdonítottak neki; semmiféle felírás se jelezte a halott nevét. A nagy feltámadás közel volt; a hívő holttestének csak vajmi rövid időt kell töltenie a sziklában. Nem nagyon igyekeztek egyetértésre jutni, hogy vájjon a feltámadás egyetemes lesz-c, vagyis kiterjed mind a jókra, mind

⁸⁷ I Thess., IV, 13 és köv.; I Cor., XV, 72 és köv.

⁸⁸ Phil., I, 23 egy árnyalattal eltérőnek látszik. Mindazonáltal v. ö. I Thess., IV, 14—17. L. főleg Apók., XX, 4—6.

⁸⁹ Pál az idézett helyeken és Phil., III, 11; Apók., XX, az egész fejezet; Papias, id. Eusebius. *H. E.*, III, 39. Néha az ellenkező nézet is felüli a fejét, főként Lukácsnál (Evang., XVI, 22 és köv.: XXIII, 43, 46). Ez azonban gyenge kútforrás a zsidó theológia valamely pontjára nézve. Az essenusok már elfogadták a lélek halhatatlanságának görög dogmáját.

a rosszakra, vagy pedig csak a kiválasztottakra vonatkozik.⁹⁰

Az új vallás egyik legfigyelemreméltóbb jelensége volt a profétizmus újjáéledése. Hosszú ideje már nem volt szó profétákról Izraelben. Az inspiratio sajátos fajtája újjászületni látszott a kis szektában. Az ős Egyháznak több férfi és női profétája támadt,⁹¹ olyanok, mint az Ó-Szövetségéi. A zoltárosok is újra megjelentek. A keresztény zoltárosok mintáját láthatjuk kétségtelenül azokban az énekekben, melyeket Lukács szeret elhinteni evangéliumában⁹² és amelyek az Ó-Szövetség énekeinek formáját követik. E zoltárosok és proféciaik alakjukat tekintve, hiányával vannak az eredetiségnek; de csodálatos szelídség és jámborság él és tárul ki bennök. Mintegy meghalkult visszhangjai Izrael szent lyrája végső alkotásainak. A zoltárosok könyve volt mintegy a virágkehely, melyből a keresztény méh első mézét szívta. Az öt-könyvet viszont, úgy látszik, kevésbé olvasták és kevésbé elmélkedtek rajta; helyette a zsidó *inidraschim* módjára készült allegória járta, melyben a könyvek minden történelmi jelentése el van nyomva. Az ének, mely az új himnuszokat kísérte,⁹³ alkalmasint az a határozott hangok nélküli való sirám volt, mely a görög, maronita és általában a keleti keresztényeknél még ma is a templomi ének.⁹⁴ Nem annyira zenei modulatio ez, mint inkább a hang erőltetése és az orron át való siránkozás, melyben az összes hangváltozások sebesen követik egymást. E bizarr melódiát egyenesen állva, merev

⁹⁰ V. ö. *Cseleked.*, XXIV, 15 (és I Thess., IV, 13 és köv.; Phil., III, 41. V. ö. *Apók.*, XX, 5. L. Leblant, *Insc. éhrl. de la Ganle*, II, 81 és köv. 1.

⁹¹ *Cseleked.*, XI, 27 és köv.; XIII, 1; XV, 32; XXI, 9, 10 és köv.; I Cor., XII, 28 és köv.; XIV, 29—37; Eph., III, 5; IV, 11; Apók., I, 3; XVI, 6; XVIII, 20, 24; XXII, 9.

⁹² Lukács, I, 46 és köv.; 68 és köv.; II, 29 és köv.

⁹³ *Cseleked.*, XVI, 25; I Cor., XIV, 25; Col. III, 16; *Eph.*, V, 19; Jak., V, 13.

⁹⁴ Az, hogy az első század óta elvált gyülekezetek azonosan énekelnek, mutatja, hogy ez az ének ősrégi.

tekintettel, a homlokot összeráncolva, összevont szemöldökkel, erőfeszítéses arckifejezéssel énekelik. Különösen az *amen*, szót mondják elnyújtott, remegő hangon. E szó nagy szerepet játszott a liturgiában. A zsidók példájára⁹⁵ az új hívek is ezzel jelezték a tömeg csatlakozását a próféta vagy az előénekes szavaihoz.⁹⁶ Talán titkos hatóerőket tulajdonítottak neki és bizonyos nyomatékossággal mondták ki. Nem tudjuk, hogy ez ősi egyházi éneknek volt-e hangszer-kísérete.⁹⁷ Ami a benső éneket illeti, azt, melyet a hívek a szívükben énekeltek⁹⁸ és amely e gyengéd, égő és álmódzó lelkék túlteltségének a kicsordulása volt, azt bizonyára, nímí a középkori lollardisták cantilénáit, félhangon dúdolták.⁹⁹ Általában az öröm volt az, ami a himnuszokban kiáradt. A szekta egyik bölcsének ez volt a jelszava: »Ha szomorú vagy, imádkozz; ha jókedvű vagy, énekel j.«¹⁰⁰

Egyébként, minthogy tisztán az egybegyűlt hívek épülésére volt rendeltetve, az első keresztény irodalom nem ismerte az írást. Könyveket írni, — ez senkinek se jutott eszébe. Jézus szóval tanított és ők emlékeztek szavaira. És nem ígérte-e meg, hogy hallgatóinak nemzedéke nem múlik el, amikor ismét eljön.¹⁰¹

⁹⁵ Num., V, 22; Deuter., XXVII, 15 és köv.; Zsolt., ÍVI, 48; I Péld., XVI, 36; Nehm., V, 13; VIII, O.

⁹⁶ I Cor., XIV, 16; Justinus, *Ápol.*, I, 65, 67.

⁹⁷ I Cor., XIV, 7, 8 nem bizonyítja. Úgyszintén nem bizonyítja a *ψάλλω* ige használata sem. Ez ige eredetileg hangszerre vonatkozott, de idővel egyjelentésű lett azzal, hogy „zsolnárt énekelni“.

⁹⁸ Col., III, 16; Eph., V, 19.

⁹⁹ L. du Cange, a *Lollardi* szó alatt (Didót kiad.). L. a Cévenolok cantilénáit. *Avertissemens prophetiques d'Elie Marion* (Londres, 1707), 10, 12, 14 stb. l. ,

¹⁰⁰ Jak., V, 13, .'

¹⁰¹ Máté, XVI, 28; XXIV, 34; Márk, VIII, 39; XIII, 30; Lukács, IX, 27; XXI, 32.

VI. FEJEZET.

Hellenista zsidók és proselyták meg- térése.

Mindeddig a jeruzsálemi Egyház úgy mutatkozott, mint kis galileai gyarmat. A barátok, kiket Jézus Jeruzsálemben és környékén szerzett, így Lázár, Mártha, Bethaniai Mária, Arimathiai József, eltűntek a színtérről. Csak a Tizenkettő körül tömörült galileai csoport maradt összetartó és tevékeny: A buzgó tanítványok állandóan hirdették az ígét. Utóbb, Jeruzsálem elpusztulása után is, távol Judeától úgy képzelték az apostolok beszédeit, hogy nyilvános szónoklatok voltak, melyek köztereken, nagy tömegek előtt hangzottak el.¹ Az ily felfogást, úgy tetszik, azok közé a hagyományos képek közé kell utasítani, melyekben a legenda annyira bővelkedik. A hatóságok, melyek Jézust kivégeztették, nem túrték volna, hogy ily botrányok ismétlődhessenek. A hívek térítése a lélekbeható beszélgetések során történt, melyekben lelkök melege egyikről áterjedt a másikra.² Az igehirdetések, melyeket Salamon csarnokában tartottak, csak kis körnek szólhattak. A hatás azonban annál mélyebb volt. Beszédeik főként az Ó-szövetségből való idézetek voltak,

¹ *Cseleked.*, első fejezetek.

² *Cseleked.* V. 42.

melyekkel bebizonyítani vélték, hogy Jézus a Messiás.³ Az okoskodás vékonyzáru és gyenge volt, de az akkori zsidók egész cxegeisc ugyanilyen; a következtetések, melyeket a Mischna doktorai a bibliai szövegekből vontak, mivel se helytállóbbak.

Még gyengébb volt a bizonyíték, melyre érveik támogatása végett hivatkoztak és amelyet az állítólagos csodatélcckből merítettek. Lehetetlen kétségbe vonni, az apostolok képesnek hitték magukat, hogy csodákat műveljenek. A csodákat tartották minden isteni küldetés jelének.⁴ Szent Pál, az első keresztény iskolának magasan a legérettebb szelleme, képesnek vélte magát a véghezvitelükre.⁵ Meg voltak győződve, hogy Jézus csodákat művelt. Természetesnek tartották, hogy ez isteni megnyilvánulások sorozata tovább folytatódjon. Aminthogy a thaumaturgia egész az első század végéig az apostolok egyik kiváltsága.⁶ Az apostolok csodái ugyanolyanok, mint Jézuséi és főként ' de nem kizárólagosan, betegek gyógyítását és megszálltakon végzett ördögűzést foglalnak magukban.⁷ Azt mondták, már pusztá árnyékuk is elegendő, hogy csodás gyógyításokat műveljenek.⁸ E varázscselekedetek a Szent Lélek rendes adományai közé tartoztak és ugyanoly nagybecsülésben volt részük, mint a tudás, a szónoklás, a prófétálás adományának.⁹ A III. században az Egyház meg mindig birtokában hitte magát e kiváltságoknak és mintegy örökös jogá-

³ L. például, *Cseleked.*, II, 34 és köv., valamint általában a,z első fejezetek összes beszédeit.

⁴ I Cor., I, 22; II, 4—5; II Cor., XII, 12; I Thess., I, 5; II Thess., II, 9; Gal., III, 5; Róm., XV, 18—19.

⁵ Róm., XV, 19; II iCor., XII, 12; I Thess., I, 5.

⁶ *Cseleked.*, V, 12—14. A *Cselekedetek* tele vannak csodákkal. Eutychos esetét (*Cseleked.*, XX, 7—12) bizonyosan szemtanú mondja el. Ugyanígy *Cseleked.*, XXVIII. V. ö. Papias, Eusebiusban, *H. E.*, III, 39.

⁷ Még a pogányok is a zsidó és keresztény exorcisálást tartották a leghatékonyabbnak. Damascius, *Isidorus élete*, 56.

⁸ *Cseleked.*, V, 15.

⁹ I Cor., XII, 9 és köv.; 28 és köv.; *Constit. apóst.*, VIII, I.

nak tekintette a képességet, hogy betegeket gyógyítson, démonokat elűzzön, a jövőbe lásson.¹⁰ A tudatlanság mindent lehetségessé tett ebben az irányban. Nem látjuk-c napjainkban is, hogy tisztességes embereket, kik azonban híjával vannak a tudományos szellemnek, állandó csalódásban tartanak a magnetizmus és egyéb képzelődések agyrémei.¹¹

Nem a naiv tévedések, se pedig a *Cselekedetekben* olvasható ösztövérszédések alapján kell fogalmat alkotnunk a térítési eszközökről, melyeket a kereszténység alapítói igénybe vehettek. Az igazi ígéhirdetés e jó és meggyőződéses emberek bizalmas beszélgetése, Jézus szavainak még e beszélgetésekben is érezhető visszfénye, főként pedig jámborságuk, szelidségük volt. Nagy vonzóereje volt a közös életnek is, melyet folytattak. Házuk mintegy menhely volt, hol minden szegény, minden elhagyatott menedékre és segítségre lelt.

Az első egyike, ki az alakulóban levő társasághoz csatlakozott egy József levita (*Hallevi*) nevű cyprusi volt. Miként a többiek, eladta földjét és az árát letette a Tizenkettő lábához. Értelmes, minden megpróbáltatással szemben helytálló, jó beszédű ember volt. Az apostolok szoros közeibe fűzték magukhoz és *Bar-naba-nak*, vagyis »a profétálás« vagy ígéhirdetés fiác-nak nevezték.¹² Aminthogy a proféták,¹³ vagyis az inspirált ígéhirdetők közé számított is. Később majd nagy szerepet fogjuk látni játszani. Szent Pál után ő volt az első század legtevékenyebb misszionáriusa. Ugyanezidő tájban tért meg egy Mnason nevű

¹⁰ Irenaeus, *Ado. haer.*, II, XXXII, 4; V, VI, 1; Tertullianus, *Ápol.*, 23, 43; *Ad Scapulam*, 2; *De corona*, 11; *De spectaculis*, 24; *De anima*, 57; *Constit. apóst.*, idézett fejezet, mely, úgy látszik, Szent Hippolytnak a *Charismata-ról* szóló munkájából való.

¹¹ A mormonoknál a csoda mindennapi jelenség; mindenkinek megvannak a maga csodái. Remy, J., *Voy. au pays des Mormons*, I, 140, 192, 259—260 l.; II, 53 és köv. i.

¹² *Cseleked.*, IV, 36—37. V. ö. *ibid.*, XV, 32.

¹³ *Ibid.*, XIII, 1.

honfitársa is.¹⁴ Cyprusban sok zsidó község volt.¹⁵ Barnabas és Mnason kétségtelenül fajbéli zsidók voltak.¹⁶ Barnabás benső és hosszú, összeköttetése a jeruzsálemi Egyházzal arra vall, hogy járatos volt a syro-chald nyelvben.

Majdnem ugyanoly jelentős hódítás, mint Barnabásé, volt egy bizonyos Jánosé, ki a római *Marcus* előnevet viselte. Unokatestvére volt Barnabásnak és körül volt metélve.¹⁷ Anyja, Mária, tisztos jómódban lehetett; miként a fia, ő is megtért és háza nem egyszer találkozó helye volt az apostoloknak.¹⁸ E két megtérés, úgy látszik, Péter műve volt.¹⁹ Mindenesetre Péter szoros barátságban volt mind az anyával, mind a fiúval; házukban úgy tekintette magát, mintha otthon lenne.²⁰ Még ha el is fogadjuk a feltevést, hogy Márk János nem azonos a második evangélium igazi vagy vélt szerzőjével,²¹ a szerepe akkor is igen jelentékeny. Később majd látni fogjuk, hogy térítő útjainak kísérőtársa Pálnak, Barnabásnak és alkalmasint magának Péternek is.

Az első láng eképpen nagy gyorsasággal terjedt. Az apostoli század leghíresebb emberei, mintha valami egyidejű elragadtatás folytán történt volna, majdnem mind két-három éven belül pártoltak az új szektához.

¹⁴ *Ibid.*, XXI, 16.

¹⁵ Jos., *Antiqu.*, XIII, X, 4; XVII, XII, 1, 2; Philo, *Leg. ad Caium*, 36 §. ,'

¹⁶ Ez kiviláglik Barnabásra nézve *Halléul* nevéből és Col., IV, 10—11-ből. Mnason, úgy látszik, fordítása valamely héber névnek, mely a *zacar* gyökből származik, mint Zacharias.

¹⁷ Col., IV, 10—11.

¹⁸ *Cseleked.*, XII, 12. '

¹⁹ I Petri, V, 13; *Cseleked.*, XII, 12; Papias, id. Eusebius, *H. E.*, III, 39.

²⁰ *Cseleked.*, XII, 12—14. Az egész fejezet, mely oly benső részletességgel mondja el a Péterre vonatkozó dolgokat, úgy látszik, vagy Márk-Jánostól való vagy pedig az ő közlésein alapul.

²¹ Miután a *Marcus* név nem igen használatos az akkori zsidóknál, nem látszik szükségesnek, hogy a helyeket, melyekben e név előfordul, különböző személyekre vonatkoztassuk.

nak tekintette a képességet, hogy betegeket gyógyítson, démonokat elűzzön, a jövőbe lásson.¹⁰ A tudatlanság mindent lehetségessé tett ebben az irányban. Nem látjuk-e napjainkban is, hogy tisztességes embereket, kik azonban híjával vannak a tudományos szellemnek, állandó csalódásban tartanak a magnetizmus és egyéb képződmések agyrémei.¹¹

Nem a naiv tévedések, se pedig a *Cselekedetek*-ben olvasható ösztövérszédések alapján kell fogalmat alkotnunk a térítési eszközökről, melyeket a kereszténység alapítói igénybe vehettek. Az igazi igehirdetés e jó és meggyőződéses emberek bizalmas beszélgetése, Jézus szavainak még e beszélgetésekben is érezhető visszfénye, főként pedig jámborságuk, szelidségük volt. Nagy vonzóereje volt a közös életnek is, melyet folytattak. Házuk mintegy menhely volt, hol minden szegény, minden elhagyatott menedékre és segítségre lelt.

Az első egyike, ki az alakulóban levő társasághoz csatlakozott egy József levita (Hallevi) nevű ciprusi volt. Miként a többiek, eladta földjét és az árát letette a Tizenkettő lábához. Értelmes, minden megpróbáltatással szemben helytálló, jó beszédű ember volt. Az apostolok szoros közeibe fűzték magukhoz és Bar-naúu-nak, vagyis »a profétálás« vagy igehirdetés fiá»-nak nevezték.¹² Aminthogy a proféták,¹³ vagyis az inspirált igehirdetők közé számított is. Később majd nagy szerepet fogjuk látni játszani. Szent Pál után ő volt az első század legtevékenyebb misszionáriusa. Ugyanezidő tájban tért meg egy Mnason nevű

¹⁰ Irenaeus, *Adu. fiaer.*, II, XXXII, 4; V, VI, í; Tertullianus, *Ápol.*, 23, 43; *Ad Scapulam*, 2; *De corona*, 11; *De spectaculis*, 24; *De aniina, b''r, Constit. apóst.*, idézett fejezet, mely, úgy látszik, Szent Hippolytnak a *Charismata*-ról szóló munkájából való.

¹¹ A mormonoknál a csoda mindennapi (jelenség; mindenkinek megvannak a maga csodái. Remy, J., *Voy. au pays des Mormons*, I, 140, 192; 259—260 l.; II, 53 és köv. í.

¹² *Cseleked.*, IV, 36—37. V. ö. *ibid.*, XV, 32.

¹³ *Ibid.*, XIII, 1.

honfitársa is.¹⁴ Cyprusban sok zsidó község volt.¹⁵ Barnabas és Mnason kétségtelenül fajbéli zsidók voltak.¹⁶ Barnabás benső és hosszú, összeköttetése a jeruzsálemi Egyházzal arra vall, hogy járatos volt a syro-chald nyelvben.

Majdnem ugyanoly jelentős hódítás, mint Barnabásé, volt egy bizonyos Jánosé, ki a római *Marcus* előnevet viselte. Unokatestvére volt Barnabásnak és körül volt metélve.¹⁷ Anyja, Mária, tisztos jómódban lehetett; miként a fia, ő is megtért és háza nem egyszer találkozó helye volt az apostoloknak.¹⁸ E két megtérés, úgy látszik, Péter műve volt.¹⁹ Mindenesetre Péter szoros barátságban volt mind az anyával, mind a fiúval; házukban úgy tekintette magát, mintha otthon lenne.²⁰ Még ha el is fogadjuk a feltevést, hogy Márk János nem azonos a második evangélium igazi vagy vélt szerzőjével,²¹ a szerepe akkor is igen jelentékeny. Később majd látni fogjuk, hogy térítő útjainak kísérőtársa Pálnak, Barnabásnak és alkalmasint magának Péternek is.

Az első láng eképpen nagy gyorsasággal terjedt. Az apostoli század leghíresebb emberei, mintha valami egyidejű elragadtatás folytán történt volna, majdnem mind két-három éven belül pártoltak az új szektához.

¹² *Ibid.*, XXI, 16.

¹³ Jós., *Antiqu.*, XIII, X, 4; XVII, XII, 1, 2; Philo, *Leg. ad Caium*, 36 §. s'

¹⁶ Ez kiviláglik Barnabásra nézve *Haliéul* nevéből és Col., IV, 10—11-ből. Mnason, úgy látszik, fordítása valamely héber névnek, mely a *zacar* gyökből származik, mint Zacharias.

¹⁷ Col., IV, 10—11.

¹⁸ *Cseleked.*, XII, 12. '

¹⁹ I Petri, V, 13; *Cseleked.*, XII, 12; Papias, id. Eusebius, *H. E.*, III, 39.

²⁰ *Cseleked.*, XII, 12—14. Az egész fejezet, mely oly benső részletességgel mondja el a Péterre vonatkozó dolgokat, úgy látszik, vagy Márk-Jánostól való vagy pedig az ő közlésein alapul.

²¹ Miután a *Marcus* név nem igen használatos az akkori zsidóknál, nem látszik szükségesnek, hogy a helyeket, melyekben e név előfordul, különböző személyekre vonatkoztassuk.

Egy második keresztény nemzedék volt ez, párhuzamos azzal, mely öt-hat év előtt alakult ki a Tiberias-ló partján. E második nemzedék nem látta volt Jézust és tekintélyre nézve nem érhetett fel az elsőhöz. Azonban tevékenység és a távoli missiókra való készség tekintetében túltcendő volt rajta. Az új hívek között a legismertebbek egyike Stephanas vagy István volt, ki megtérése előtt, úgy' látszik, csak az egyszerű proselyták közé tartozott.²² Csupa tűz és szenvedély * töltötte el. Lángoló hit élt benne és azt tartották, hogy részese a Szent Lélek összes adományainak.²³ EÜIÖJA ki, miként Stephanas, diakon és buzgó evangélista volt, ugyané tájban csatlakozott a gyülekezethez.²¹ Gyakran összetévesztették n vele egynevű apostollal.²⁵ Végül ez időtájban tért meg Andronicus és Junta,²³ alkalmasint két házastárs, ki, mint utóbb Aquila és Priscilla, mintaképet szolgáltatta a hitlélítés minden teendőjében serény apostoli házaspárnak. Izrael vérből származtak és igen szoros összeköttetésiben voltak az apostolokkal.²⁷

Az új megtértek mind zsidó vallásúak voltak, 'mikor a kegyelem elhívta őket; de a zsidók vajmi különböző két osztályához tartoztak. Egyesek »héberrek« voltak,²⁸ vagyis palesztinai zsidók, kik héberül vagy inkább arameusul beszéltek és héber szövegében olvasták a bibliát; mások »hellenisták« voltak, vagyis

²² V. ö. *Cseleked.*, VIII, 2 és *Cseleked.*,

²³ *Cseleked.*, VI, 5.

²⁴ *Ibid.*

²⁵ V. ö. *Cseleked.*, XXI, 8—9 és Papias, Euscbiusban, *Hist. Eccl.*, lli/39.

²⁸ Róm., XVI, 7. Kétséges, hogy 'Iovviav' 7owt«-ból származik-e vagy 'IovviavS' = Junianisból?

²⁷ Pál βγγγ'vρῖς -einek nevezi őket; de bajos megmondani, annyit jelent-e ez, hogy zsidók vagy Benjamin törzséből valóok vagy tarsusiak vagy valóban rokonai voltak-e Pálnak?

A legvalószínűbb, hogy az első értelmezés a helyes. V. ö. Róm., IX, 3; XI, 14. Mindenesetre a szó magában foglalja, hogy zsidók voltak.

²⁸ *Cseleked.*, VI, 1, 5; II. Cor., XI, 22. Phil., III, 5.

görögül beszéltek és görögül olvasták a bibliát. Ez utóbbiak ismét két osztályba oszoltak. Egyesek zsidó vérből valók voltak, mások proselyiták vagyis nem izraelita származású emberek, kik különböző fokon esallakoztak a jiidaimushoz. E hellenisták, kik majdnem mind Syriából, Kis-Ázsiából, Egyiptomból vagy Cyrcneből²⁹ valók voltak, Jeruzsálemben külön városrészben laktak. Külön zsinagógájuk volt és ilyenformán kis külön gyülekezeteket alkotlak. Jeruzsálemben nagyszámú ilyen külön zsinagóga volt.³⁰ Itt volt, ahol Jézus igéje elkészítve találta a talajt befogadására és gyüniölcsözésére.

Az Egyház egész ősi magva kizárólagosan »héberekéből' állott; benne egyedül csak az arameus nyelvet, mely Jézusnak is a nyelve volt, ismerték és használták. Látható azonban, hogy Jézus halála után két-három évvel a görög nyelv bevonult a gyülekezetbe, hol hamarosan uralkodóvá volt válandó. Az 'új testvérekkel való mindennapos érintkezés folytán Péter, János, Jakab, Juli ás és általában a galilcai tanítványok megtanultak' görögül, még pedig annál könnyebben, mert talán valamelyest már amúgy is tudtak. Egy eset, melyről hamarosan lesz szó, mutatja, hogy a nyelvek e különbözősége eleinte valami szétválást okozott a gyülekezetben és a két töredék egymással való érintkezése nem volt nagyon sima.³¹ Jeruzsálem pusztulása után a »héberek« vissza fognak vonulni a Jordánon túlra, a Tibcrias-tó vonalára és külön Egyházat alkotnak, melynek külön sorsa volt. A két esemény közti időszakban azonban nem látszik, hogy a nyelvbeli különbségnek következménye lett

²⁹ *Cseleked.*, II, 9—11; VI, 9.

³⁰ A jeruzsálemi talmud, *Megilla* föl. 73d, száznolcvanra teszi a számukat. V. ö. Midrasch *Eka*, 52b, 70cL P nagy szám semmikép se hihetetlen azoknak, akik látták a kis családi moschékat, melyeket muzulmán városokban lépten nyolmon talál az ember. Azonban a Jeruzsálemről szóló talmudi közlések csak középszerű hitelességnek.

³¹ *Cseleked.*, VI, I.

volna az Egyházban. A keletiek nagyon könnyen tanulnak nyelveket; a városokban rendszerint mindenki tud kettőt-hármat. Valószínű tehát, hogy azok a galileai apostolok, kik tevékeny szerepet játszottak, elsajátították a görög beszédet,³³ sőt mikor a görögül beszélő hívek sokkalta számosabbak lettek, inkább ezt használták, mint a syro-chaldot. Hogy távolra terjedő propagandára gondoltak, a palcsztinai beszédet el kellett hagyni. Egy vidéki tájszólás, melyen alig írtak³³ és amelynek Syrián túl nem volt kelete, a legkevésbé válhatott be ily célra. Viszont a görög nyelv mintegy rákényszerítette magát a kereszténységre. A korszaknak ez volt az egyetemes nyelve, legalább a Földközi-tenger keleti medencéje körül, különösen pedig az volt az egész római birodalomban szétszórt zsidók nyelve. A zsidók, úgy mint ma, akkor is nagy könnyűséggel sajátították el az ország nyelvét, melyben laktak. Nem sokat törődtek a nyelv tisztaságával és ez az oka, hogy az őskereszténységnek oly rossz a görögsége. A zsidók, még a legtanultabbak is, rossz kiejtéssel beszéltek a classikus nyelveken.³⁴ Mondatszerkezetük mindig a syriait utánozta; sohase szabadultak a macedóniai hódítástól reájuk hozott durva nyelvjárások nehézkességétől.³⁵

A kereszténységhez való megtérések a »hellenistád« közölt csakhamar sokkal számosabbak lettek, mint a »héberék« között. Az öreg jeruzsálemi zsidókat kevésbé vonzotta egy vidékiekből álló szekta, melynek

³² Szent Jakab levele meglehetősen tiszta görögségű. Igaz, hogy e levél hitelessége nem bizonyos.

³³ A tudósok a régi, kissé, változott, héber nyelven írtak. A babyloni talmudban olvasható egyes részek, mint péld. *Kid-duschin*, föl. 66a, ebből az időtájból származhatnak.

³⁴ Jós., Ant, végső paragrafus.

³⁵ Bizonyítják ezt, a görög szövegek syriai átírásai. Mind ezt kifejtettem értekezésemben: *Éclaircissements tirés des langues sémitiques sur quelque points de la prononciations grecque* (Paris, 1849). A syriai görög feliratok nyelve nagyon rossz.

tagjai csak közepesen voltak járatosak az egyetlen tudományban, melyet a farizeus becsült, a Törvény tudományában.³⁶ A „kis-Egyháznak, mipt. ahogy magával Jézussal is történt, a zsidóság tekintetében kissé? ingadozó volt a helyzete. Azonban minden vallási vagy politikai pártban benne lakozik az erő, mely irányítja és kényszeríti, hogy, akarata ellenére is, befussa pályáját. Az első keresztények, látszatra bármily tisztelettel viseltettek is a zsidóság iránt, csak születés vagy külső viselkedés tekintetében voltak zsidók.. A szekta igazi szelleme máshonnan való volt. Ami a hivatalos zsidóságban csírázott, az a Talmud volt; már pedig a kereszténységnek semmi rokonsága a *íáimnál* iskolával. íme, miért történt, hogy a kereszténybég a zsidóság legkevésbé zsidó rétegeinél lelt kedvező fogadtatásra. A merev orthodoxok kevésbé voltak kaphatók *sámára*; az újonnan jött, alig katechizált, a nagy iskolákba nem járt, a megszokottság jármától szabad és a szent nyelvbe be nem avatott emberek voltak azok, kik felfigyeltek az apostolok és tanítványaik szavára. A zsidóság e jövevényei, kikre a jeruzsálemi aristojeratia kicsinylőleg nézett, ilyenképpen mintegy elégtételt szereztek maguknak. Valamely közületben mindig a fiatal és újonnan csatlakozott elemek törődnek legkevésbé a hagyománnyal és hajlandók leginkább az újításokra.

A Törvény doktoraival szemben e kevésbé alávett osztályokban, úgy látszik, a hiszékenység is naivabb és teljesebb volt. Ami a talmudista zsidóban szembeötlik, az nem a hiszékenység. A hiszékeny és csodásat kedvelő zsidó, kit a latin szatíráirók ismertek, nem a jeruzsálemi zsidó; a hellenista zsidó az, ki nagyon valóságos és egyben kevésbé tanult, következőképpen nagyon babonás. Az apostoli körben oly nagy kelendőségű theurgia nem igen hathatott se a félig hitetlen sadduceusra, se a merev farizeusra. Azonban *Judaeus*

³⁶ Jos., *Ant.*, id. h.

Apella, kit az epicurista Horatius megmosolyog,³⁷ ott volt, hogy higgyen. Különben is, a társadalmi kérdések főként azokat érdekelték, kik nem részesültek a javakban, melyeket a templom és a nemzet központi intézményei gyűlesztettek Jeruzsálembé. Már pedig az új szekta a ma »socialismus« néven nevezett szükségletekhez nagyon hasonlókkal összefogódzva rakta le a szilárd alapot, melyen jövője épületének állania kellett.

³⁷ *Sab.*, I, V, 105.

VII. FEJEZET.

Az Egyház mint szegények egyesülése. A diakonatus intézménye. A diakonisszák és az özvegyek.

A vallások összehasonlítható története tanítja, hogy mindazok közöttük, melyeknek volt kezdetök és nem egyivásúak magának a nyelvnek az eredetével, sokkal inkább társadalmi, semmint theologiai okok folytán vetették meg lábokat. Bizonyos, hogy a buddhizmussal így történt. Csodálatos sikerét e vallás nem nihilista filosofiájának köszönhetette, melyen alapult, hanem társadalmi vonatkozásainak. Cakya-Mouni és tanítványai azzal vonták magukhoz először Indiát, azután Ázsia legnagyobb részét, hogy a kasztrendszer eltörlését és, ahogy a kifejezés hangzik, »a mindeneknek szóló kegyelem törvényeit hirdették.¹ Miként a kereszténység, a buddhizmus is szegények mozgalma volt. A nagy vonzerő, melynek folytán tödultak hozzá, a kitagadott osztályoknak nyújtott lehetőség volt, hogy kárpótolják magukat a csatlakozással egy kultuszhoz, mely felemelte őket és kiapadhatatlan forrását nyitotta meg a segítségnek és könyörületnek.

Időszámításunk első századában a szegények száma igen jelentékeny volt Júdeában. Az ország már

¹ Az idevonatkozó szövegeket összegyűjtve és lefordítva I. Burnouf, L., *Introd. a l'hist. du buddhisme indien*, I, 137 és köv. l., főleg 198—199 l.

természeténél fogva nélkülözte a segélyforrásokat, melyek jómódot eredményeznek. Az ilyen ipar nélküli országokban majdnem minden vagyon a gazdagon ellátott vallási intézményekből vagy a kormány kegyéből ered. A templom jövedelmei már régóta egy szűkkörű nemesség járadékául szolgáltak. A Hasmonaeusok egy gazdag családokból álló csoportot szerveztek dinasztiajuk körül; a Herodesek a társadalom egy bizonyos osztályában nagyban fokozták a fényűzést és a jólétet. Az igazi theocrata zsidó azonban, ki hátat fordított a római civilizációnak, csak még inkább elszegényedett. Egész osztály keletkezett a szent, a jámbor, fanatikus, a törvényt szigorúan betartó emberekből, kiknek külseje merő nyomorúság volt. Ebből az osztályból toborzódnak a fanatikus szekták és pártok, melyek e korszakban oly számosak. Az egyetemes álom a hűnek maradt zsidó proletár uralma és a szökevénynek, a profán élethez, az idegen civilizációhoz pártolt árulónak tekintett gazdag megaláztatása volt. Soha oly gyűlölet nem volt, mint amilyennel Isten szegényei az országot ellepni kezdő pompás építmények és a rómaiak művei iránt viselkedtek.² Kénytelenek lévén, nehogy éhen haljanak, dolgozni ez épületeken, melyek a góg és a tiltott fényűzés emlékműveinek tűntek fel előttük, gonosz, romlott, a Törvényhez hűtelen gazdagok áldozatainak vélték magukat.

Elképzelhető, hogy ily társadalmi helyzetben egy kölesönös segítséget nyújtó egyesülés lelkesült fogadtatásra lelt. A kis keresztény Egyház paradicsomnak tűnhetett fel. Az egyszerű és összetartó testvérek e családja mindenfelől vonzotta magához a csatlakozókat. Cserébe azért, amit az ember adott, biztos jövőt, édes otthoni kört és drága reménységet kapott. A szokás az volt, hogy ki-ki, mielőtt belépett a szektába, pénzzé tette vagyonát.³ E vagyon rendszerint va-

² L. *Jézus élete*, 181 és 211 l.

³ *Cseleked.*, 11, 45; IV, 34, 37; V, 1.

lami kevéssé jövedelmező és kényelmetlenül művelhető kis földből állott. Csak előnyös volt, különösen a nőtlen embereknek, a földdarabkákat átcserelni befizetésre egy biztosító társaságba, tekintettel Isten országának eljövételére. Némely házaspár még túl is jártak e berendezkedésen; óvrendszabályokat kellett életbeléptetni, hogy a csatlakozók valóban egész vagyonukat beszolgáltassák és mitsc tartsanak meg maguknak kívül a közös tőkén.⁴ Aminthogy csakugyan, miután mindenki nem beszolgáltatása, hanem szükséglete szerint kapott,⁵ a tulajdon minden visszatartásra lopás volt a közösség hátrányára. Látnivaló, mily meglepően hasonlítanak a proletariátus szervezésének e kísérletei bizonyos utópiákhoz, melyek tőlünk nem nagyon távoli időkben merültek fel. Azonban mélyreható különbség, hogy a keresztény kommunizmusnak vallási alapja volt, míg a modern szocializmusnál nem így van. Világos, hogy egy egyesülés, melyben az osztalék az emberek szükségletéhez, nem pedig a befizetett tőkéhez igazodik, csak nagyon cxaltált önmegtagadó érzéssel és egy vallási eszménybe vetett égő hittel állhat meg.⁶

Ily társadalmi berendezkedésben az administratív nehézségeknek igen számosaknak kellett lenniök, bármekkora foka uralkodott is a testvériségnek. A gyülekezet két fractiója között, melynek nyelve nem volt ugyanaz, kikerülhetetlenek voltak a félreértések. Bajos volt, hogy a fajbéli zsidók ne legyenek némi lenézéssel kevésbé nemes származású hilsorsosaik iránt. Aminthogy csakugyan, a zúgásokra nem is kellett sokáig várni. A »hellenisták«, kiknek száma napról-napra növekedett, panaszkodtak, hogy özvegyeikkel kevésbé bánnak jól a kiosztásokban, mint a »héberrek«-ével.⁶ Addig az apostolok intézték a gazdasági dolgokat. Ily felszólalások után érezték a szükségét,

⁴ *Cseleked.*, V, 1 és köv.

⁵ *Ibid.*, II, 45; IV, 35.

⁶ *Ibid.*, VI, 1.

hogy hatalmuk e részét másokra ruházzák. Azt javasolták a gyülekezetnek, hogy az adminisztrációs ügyeket bízzák hét bölcs és tekintélyes férfira. A javaslatot elfogadták. Megejtették a választást. A hét megválasztott férfi ez volt: Stephanus vagy István, Fülöp, Prochorus, Nicanor,* Timon, Parmenas és Nicolaus. Ez utóbbi Anliochiából származott, egyszerű proselyta volt. Lehel, hogy Istvánnal is így volt.⁷ Úgy látszik, hogy ellentétben azzal a rendszerrel, mely Mátyás apostol megválasztásában érvényesült, most az volt az elv, hogy a hét adminisztrátor! ne az első tanítványok csoportjából, hanem az újonnan megtértek, főként pedig a hellenisták közül válasszák. Aminthogy valamennyinek tiszta görög a neve. Köztük István volt a legtekintélyesebb és mintegy a fő. Odavezették őket az apostolok elé, akik a már bevett rítus szerint kézrálevéssel imádkoztak felettük.

Az ekép kijelölt adminisztrátorokat syriai szóval *Schammaschin-nak*, görögül *^óákovoi-nak* nevezték. Néha »A hél« néven említik őket szemben a Tizenkettő«-vei.⁸ Ez volt hát az eredete a diakonatusnak, az egyházi' rendek legrégebbikének. A jeruzsálemi mintára az összes később szervezett Egyházaknak voltak diakónusai. Az intézmény csodásán termékeny volt. Annyit jelentett, hogy a szegényekről való gondoskodás a vallási ténykedés rangjára emelkedett. Proklamálása volt az igazságnak, hogy a társadalmi kérdések a legelső, melyekkel foglalkozni kell. Megalapítása a közgazdaságnak, mint vallási dolognak. A diakónusok lettek a kereszténység legjobb igehirdetői. Nemsokára látni fogjuk, mily szerepet játszottak, mint evangélisták. Mint szervezők, gazdasági vezetők, mint adminisztrátorok még nagyobb szerepet tölthettek be. E gyakorlati emberek, kik állandó érintkezésben voltak a szegényekkel, a betegekkel, a nőekkel,

⁷ L. fentebb.

⁸ *Cseleked.* XXI. 8.

mindenüvé eljutottak, mindent láttak és a leghatékonyabb módon buzdítottak és térítettek.⁹ Sokkal többet tettek, mint az apostolok, kik Jeruzsálemben mozdulatlan ültek díszhelyükön. Megalkotóivá váltak a kereszténységnek abban a részében, *ami legszilárdabb és a legmaradandóbb volt benne.*

Nők már korán hozzájuthattak e teendőkhöz?¹⁰ Miként ma is, »nővérekének nevezték őket.¹¹ Eleinte az özvegyek közül kerültek ki,¹² később inkább szüzeket választottak.¹³ Mindebben az ő Szent Egyházat csodálatraméltó tapintat vezette. Ez egyszerű és jó emberek, mély, mert a szívből fakadt, tudománnyal vetették meg az alapját a nagy, kiváltképpen keresztény dolognak, az irgalmasságnak. Semmi minta nem volt előttük ilyenféle intézményekre. A jótékonyág és kölcsönös segítség széleskörű szervezete, melyhez mindkét nem hozzáadta a maga különböző képességeit és összefogta iparkodását, hogy enyhítse az emberi nyomorúságot, — íme, a szent alkotás, mely e két-három első esztendő műve. Ez évek voltak a legtermékenyebbek a kereszténység történetében. Érezhető, hogy Jézus még élő gondolata tölti el tanítványait és irányítja őket csodás éleslátással minden cselekedetökben. Mert hogy igazságosak legyünk, Jézusra kell visszahárítanunk a dicsőséget mindazért, ami nagyot az apostolok műveltek. Valószínű, hogy még életében ő rakta le az alapját az intézményeknek, melyek nyomban halála után teljes sikerrel fejlődtek ki.

Természetes, hogy a nők tódultak egy olyan közösségbe, melyben a gyenge annyi védelemben részesült. Ilyezetök az akkori társadalomban szerény és

⁹ Phil., I, 1; I Tim., III, 8 és kov.

¹⁰ Róm., XVI, 1, 12; I Tim., III, 11; V, p és kov.; Plinius, *Epist.* X, 97. A Timotheushoz szóló levelek valószínűleg nem Szent Páltól származnak; de mindenesetre igen régiek.

¹¹ Róm., XVI, 1; IjCor., IX, 5; Philem., 2.

¹² I Tim., V, 9 és kov.

¹³ *Constit. apóst.*, VI, 17.

fogyatékos volt;¹⁴ az özvegy különösen, egynémely törvény védő intézkedése mellett is, leggyakrabban oda volt dobva a nyomornak és kevés megbecsülésben részesült. Sok dokornak az volt az álláspontja, hogy a nőnek ne adjanak semmiféle vallási nevelést.¹⁵ A Talmud a világ csapásaival egy sorba teszi a fecsegő és kíváncsi özvegyet, ki életét a szomszédokkal való pletykázkodásban tölti és a szüzet, ki életét imádkozásban vesztegeti.¹⁶ E szegény kitagadottnak az új vallás tisztos és biztos menhelyet teremtett.¹⁷ Néhány nő igen jelentékeny helyet foglalt el az Egyházban és házuk gyülekezőhelyül szolgált.¹⁸ Ami azokat illeti, kiknek nem volt házuk, őket valami női presbyterialis rend-, vagy testületfélbe egyesítették,¹⁹ melybe beletartoztak alkalmasint a szüzek is és amelynek nagy szerep jutott az alamizna szervezésében. Az intézmények, melyeket a kereszténység késői termékeinek tartanak, a női congregatiók, az irgalmas nővérek, legelső alkotásai közé tartoznak, erejének forrásai, szellemének legtökéletesebb kifejezői voltak. Különösen a csodálatraméltó gondolat, hogy a nőknek, kik nincsenek házassági kötelékekben, bizonyos vallási jelleget adjanak és rendszeres fegyelemnek vessék alá A őket, merőben keresztény eszme. Az »özvegy« szó egyjelentésű lett a vallásos, Istennek szentelt nő, következéskép a »diakonissa« jelentésével.²⁰ Ezekben az országokban, hol a huszonnégy éves feleség már hervadt, hol a gyermek és az öregasszony között nincs átmenet, ezzel mintegy új életet teremtettek az emberi nem odaadásra leginkább képes fele számára.

¹⁴ Sap., II, 10; Eccl., XXXVII, 17; Máté, XXIII, 14; Márk, XII, 40; Lukács, XX, 47; Jak., I, 27.

¹⁵ Mischna, *Sota*, III, 4.

¹⁶ Bab. Talmud, *Sota*, 22 a; v. ö. I Tim., V, 13; Buxdorf, *Lex. chald. iáim. rabb.* és nw szavak alatt.

¹⁷ *Cseleked.*, VI, 11.

¹⁸ *Ibid.*, XII, 12.

¹⁹ I Tim., V, 9 és köv. V. ö. *Cseleked.*, IX, 39, 41.

²⁰ I Tim., V, 3 és köv.

A Seleucidák kora rettenetes időszaka volt a női kicsapongásoknak. Soha annyi családi dráma, oly sok méregkeverő és házasságtörő asszony. Az akkori bölcseknek úgy kellett tekinteniök a nőt, hogy csapása az emberiségnek, alávalóságnak és szégyennek a kútfeje, gonosz szellem, melynek egyedüli szerepe, hogy elfojtani igyekezzen, ami nemes a másik nemben csírázik.²¹ A kereszténység meg változtatta a dolgokat. Oly életkorban, mely a mi szemünkben még fiatal, de amelyben a keleti asszony élete oly komor, oly végzetesen ki van téve a gonosz sugallatainak: az özvegy, fekete kendővel a feje körül,²² még mindig tiszteletreméltó, üdvösen foglalkozó személlyé válhatott, diakonissává, ki egyenlő rangú volt a legbecsültebb férfiakkal. A gyermektelen özvegy oly nehéz helyzetét a kereszténység felmagasította, szentté tette.²³ Az özvegy szinte egyenlő lett a szűzzel. *Calogria* vagyis »szép öreg nő«²¹ lett belőle, tisztelt, hasznos, anyaként tekintett személy. E szünet nélkül jövő-menő nők nagyszerű missionariusai voltak az új kultusznak. A protestánsok tévednek, amikor e dolgokat az egyéniség modern szelleme szerint ítélik meg. A kereszténység történetében a szocialismus, a coenobitismus a kezdeti állapot.

A püspök, a pap, ahogy az idők folyamán előállott, még nem volt meg. Azonban a lelkipásztorság, a telkeknek a vérségi köteléken kívül levő e benső családísága már megalapult. Ez mindig Jézus különleges adománya és mintegy az ő öröksége volt. Jézus gyakran ismételte, hogy ő minden egyesnek több az

²¹ *Ecclesiastes*, VII, 27; *Ecclesiasticus*, VII, 26 és köv., IX, 1 és köv.; XXV, 22 és köv.; XXVI, 1 és köv.; XLII, 9 és köv.

²² A keleti Egyház özvegyeinek ruházatára nézve l. a *Bibliothèque imperial* (régii gyűjtemény) 64. sz. görög kéziratát, 44 l. (A. calogriak öltözéke körülbelül még ina is az, lévén, hogy a keleti apácának typusa az özvegy, mint íahogy a latin apácáé a szűz.

²³ V. ö. Hermas *Pásztor-ya*t, II. lat., 4. fej.

²⁴ *Kalóγρια*, a keleti Egyházban az apáca neve. *Καλός* itt egyesíti a „szép“ és a „jó“ értelmét.

apánál, több az anyánál; annak, aki őt követi, el kell hagynia a legdrágább lényeket. A család fölél a kereszténység odahelyezett valami mást; megteremtette a testvériséget, a lelki házasságot. Az ó-kori házasság, mely a feleséget korlátozás, ellensúly nélkül kiszolgáltatta a férjnek, valóságos rabszolgaság volt. A nő erkölcsi szabadsága aznap kezdődött, amelyen az Egyház meghitt barátot, Jézusban való kalauzt adott melléje, aki irányítja és vigasztalja, mindig meghallgatja és néha ellenállásra biztatja. A nőnek szüksége van reá, hogy kormányozzák, csak kormányoztatva boldog; de szükséges, hogy szeresse, aki kormányozza. íme, amit se a régi társadalmak, se a zsidóság, se az izlamismus nem tudtak megcselekedni. A nőnek addig nem volt vallási öntudata, erkölcsi egyénisége, saját véleménye, csak a kereszténységben. Hála a püspököknek és a zárdái életnek, Radegunda meg fogja találni a módot, hogy megmeneküljön egy barbár férj elől. Minthogy csak a lélek élete számít, igazságos és helyes, hogy a lelkipásztor, ki rezgésbe tudja hozni az égi hurokat, a titkos tanácsadó, ki kezében tartja a lelkiismeret kulcsát, több legyen, mint az apa, több, mint a férj.

Egy értelemben a kereszténység visszahatás volt a családnak az árja fajnál fennálló túlságosan szűkített rendszerével szemben. A régi árja társadalmak nemcsak csupán a házas férfit fogadták el, de a házasságot magát is a legszorosabb értelemben fogták fel. Valami olyasféle volt az, aminő az angol család, szűk, zárt, fullasztó kör, többszemélyes önzés, mely ugyanúgy elsorvasztja a lelket, mint az egyszemélyes. A kereszténység, Isten országának szabadságáról való isteni fogalmával, megkorrigálta e túlzásokat. Először is óvakodott, hogy mindenkire reánehezítse az átlagr emberek kötelességeinek súlyát. Látta, hogy a család nem abszolút kerete az életnek, vagy legalább is, nem mindenkinek való keret; az emberi faj fent artásának kötelessége nem terhel mindenkit; kell lenni olyanoknak is, kik mentesek e bizonyára szent, de nem min-

denkinek való kötelességektől. A kivétel, amit a finomult szabályok szükségletei miatt a görög társadalom megengedett az Aspasia-félc *hetairák*, az olasz társadalom az Imperia-félc *cortigianak* javára, azt a kereszténység a közjó szempontjából megtette a pappal, az apácával, a diakonissával. Elfogadta, hogy a társadalomban különféle életformák lehetnek. Vannak lelkek, melyeknek édesebb, hogy ötszázadmagukkal, semmint ötöd- vagy hatodmagukkal szeressék egymást és amelyeknek a család, rendes életviszonyaival, hidegnek, elégtelennek, unalmasnak tűnne fel. Miért kellene kiterjeszteni mindenkire kopár és középszerűs kövcseléseinket? A világi család nem elég az embernek. Fivérek és nővérek kellene neki, túlmenően a hűbeliségen.

A különböző társadalmi funkciók tekintetében való hierarchiájával,²⁵ az ős Egyház egy pillanatra összebékíteni látszott ez ellentétes követeléseket. Soha meg nem fogjuk érteni, mennyire boldogok voltak e szent szabályok alatt, melyek támogatták a szabadságot anélkül, hogy szorítanák és lehetővé tették egyszerre a közös életnek is meg a magánéletnek is a kellemességeit. Ellentétje volt ez a mi mesterkéltséget és szeretetlen társadalmunk összevisszaságának, melyben az érzékeny lélek néha oly kegyetlenül el van szigetelve. A légkör meleg és barátságos volt a kis hajlékokban, melyeket Egyházaknak neveztek. Az emberek együttesen ugyanabból a hitből és ugyanabból a reménységekből éltek. Azonban az is világos, hogy nagy társadalmakra e viszonyok nem alkalmazhatók. Mikor egész országok lettek kereszténnyé, az első Egyházak szabályzata utópiává vált és a kolostorokba menekült. Ebben az értelemben a szerzetesélet az ős Egyház folytatódása.²⁶ A zárda szükségszerű kö-

²⁵ I Cor., XII, az egész fejezet.

²⁶ Amerika pietista congregatiói, melyek a protestantizmus keretén belül ugyanolyanok, mint a katholicizmusban a zárdák, szintén sok vonással emlékeztetnek a kezdeti Egyházakra. L. *Récits américains* (Lausanne, 1861).

vetkezménye a keresztény szellemnek, zárda nélkül nincs tökéletes kereszténység, mert az evangéliumi eszmény csak ott valósulhat meg.

E nagy alkotásokból bizonyára jó rész illeti a zsidóságot. A Földközi-tenger partjain szétszórt zsidó gyűlckczelelT'mindegyike már valami olyan egyházféle volt, kölcsönös segélyalappal. Az alamizsnálkodás, melyet a bölcsek mindig ajánlottak,²⁷ meghagyás lett,²⁸ a proselyta első kötelességének tartották.²⁹ A zsidóság mindenkor kivált szegényeiről való gondoskodásával és a testvéri irgalom érzésével, melyet sugal.

Nagy igazságtalanság a kereszténységet szemre-hányásként ellentétbe helyezni a zsidósággal, mert végeredményben minden, ami az ő kereszténységben található, a zsidóságból került elő. A római világra kell gondolni, hogy az ember elámuljon az irgalom és a szabad egyesülés csodáin, melyeket az Egyház művelt. Soha világi társadalom, mely csak az értelmet ismerte el alapjának, ily csodálatraméltó eredményeket nem produkált. Minden profán, ha szabad így mondanom: philosophikus társadalom törvénye a szabadság, néha az egyenlőség, sohasem a testvériség. Az irgalmasság jogi szempontból mi kötelezőt se foglal magában; merőben az egyének dolga, sőt némi hátrányokat is tulajdonítanak neki és bizalmatlanul nézik. Minden próbálkozás, mely a köz jövedelmet a proletariátus jólétére akarja fordítani, communismak tűnik fel. Ha valaki éhen hal, ha egész osztályok sorvadoznak a nyomorban, a politika beéri a kijelentéssel, hogy ez kellemetlen. Kimutatja, hogy polgári és politikai rend csak szabadság mellett le-

²⁷ Példab., III, 27 és köv.; X, 2; XI, 4; XXII, 9; XXVIII, 27; Eccl., III, 23 és köv.; VII, 36; XII, 1 és köv.; XVIII, 14; XX, 13 és köv.; XXXI, 11; Tóbiás, II, 15, 22; IV, 11; XII, 9; XIV, 11; Daniel, IV, 24; Jeruzs. Talm., *Peah*, 15 b.

²⁸ Máté, VI, 2; Mischna, *Schekalim*, V, 6; Jeruzs. Talm., *Demai*, 23 b.

²⁹ *Cseleked*, X, 2, 4, 3.

hetséges, már pedig a szabadságból az következik, hogy akinek nincs semmije és nem tud keresni semmit, haljon éhen. Ez logikus; azonban semmi se óvhatja a logikával való visszaélést. A számosabb tagból álló osztály szükségletei végül is mindig fölül kerekednek. A tisztán politikai és polgári intézmények nem elegendők; a társadalmi és vallási aspirációknak szintén joguk van törvényes kielégítésre.

A zsidó nép dicsősége, hogy messzehangzóan proklamálta ez elvet, melyből a régi államok összeomlása következett és amelyet többé nem fog sikerülni kiirtani. A zsidó törvény társadalmi, nem pedig politikai; a próféták, az apokalypsisek szerzői társadalmi, nem pedig politikai forradalmak elősegítői. Az első század első felében a zsidóknak a profán civilizációhoz való viszonylatban csak egy gondolatuk van: visszautasítani a római jog, a ' bölcseézi, atheista, mindenkire egyenlő jog jótéteményeit és hirdetni a maguk theocratikus, vallási és erkölcsi társadalmat létesítő jogának a felsőbbségét. A Törvény boldogságot ad, — ez az összes zsidó gondolkodók, a Philok és Josephusok eszméje. A többi nép törvényei azon örködnek, hogy biztosítsák az igazságszolgáltatást; vajmi keveset törődnek vele, hogy az emberek jók legyenek és boldogok. A zsidó törvény kiterjed az erkölcsi nevelés legapróbb részleteire. — A kereszténység csak kifejlesztése ugyané gondolatnak. Minden Egyház egy-egy kolostor, melyben mindenki felettese mindenkinek, melyben nem szabad lenni se szegényeknek, se gonoszoknak és amelyben következésképpen mindnyájan ellenőrzik és vezérlik egymást. Az őskereszténység olybá nézhető, hogy a szegények valami nagy egyesülése, hősiecs erőfeszítés az önzés ellen, alapján azzal a gondolattal, hogy mindenkinek csak a szükségesre van joga és a felesleg azoké, kiknek nincs elegendőjük. Előre látható, hogy e szellem és a római szellem között halálos harcnak kell támadnia és a kereszténység majdan csak azzal a feltétellel veheti át az uralmat a világ felett, hogy

mélységesen módosítja veleszületett irányzatát és eredeti programját.

A szükségletek azonban, melyeket képvisel, örökké fognak tartani/Mint hogy a középkor második felétől a közösségben való élet alkalmul szolgált egy türelmetlen Egyház visszaéléseire és a kolostor nagyon is gyakran egy veszedelmes és vakbuzgó militia hűbéri fészkévé vagy kaszárnájává vált: a modern szellem nagyon szigorú lett a coenobitismus iránt. Elfelejtettük, hogy az emberi lélek a közös életben élvezte a legtöbb örömet. Az ének: »óh, mily jó és mily gyönyörűség a testvéreknek együtt lakni!«³⁰ — már nem a mi énekünk. Azonban ha majd a modern individualismus letermelte végső gyümölcseit, ha majd az összezsugorodott, megszorodott, lehetetlenné vált emberiség visszatér a nagy intézményekhez és az erős fegyelemhez, ha majd az emberiség hősi és idealista pártjai kiostorozzák a mi alantas nyárspolgári társadalmunkat, helyesebben: a mi pygmeusokból álló világunkat, akkor majd az együtt való élet visszanyeri teljes értékét. Egy sereg nagy dolog, mint például a tudomány, szerzeti formában fog szerveződni, nem vérségi örökéletiységgel. A fontosság, melyet századunk a családnak tulajdonít, meg fog csökkenni. Az önzés, a polgári társadalom e lényegi törvénye, nem fogja kielégíteni a nagy lelkeket. A legellentétesebb pontokról serégivé össze, mindnyájan egybefognak a közönségesség ellen. Újra értelmet fognak találni Jézus szavaiban és a középkornak a szegénységről való eszméiben. Meg fogják érteni, hogy bírnivaló valamit alrendűségnek volt tekinthető és hogy a mystikus élet alapítói századokon át vitáztak, vájjon Jézus tulajdon gyanánt bírta-e legalább «azokat a dolgokat, melyek a használatban elkopnak.» E franciscanus szórszálhasogatások nagy társadalmi problémák lesznek. A ragyogó eszmény, melyet a *Cselekedetek* szerzője változt, prófétai megnyilatkozásként fog ott állani az

³⁰ Zsolt., CXXXIII.

emberiség paradicsomának kapuja felett: »A hívek sokasága pedig egy szív és egy lélek volt és amivel bírtak, egyikök se tekintette a magáénak, mert minden közös vala. Éppen ezért nem is volt közöttük szűkölködő, mert akiknek földjük vagy házuk volt, eladták azt és a pénzt letették az apostolok lábához, azután osztottak belőle mindenkinek szüksége szerint. És minden teljes egyetértésben szegték meg a kenyeret, nagy örömmel és tiszta szívvel!«³¹

Ne vágjunk elébe az időnek. Körülbelül a 36-ik évben vagyunk. Tiberiusnak Capriban sejtelve sincs az ellenségről, mely növekszik a birodalom ellen. Két-három év alatt az új szekta meglepő hódításokat tett. Híveinek száma több ezerre szaporodott.³² Könnyen lehetett már látni, hogy hódításai főként a hellenisták és a proselyták felé tartanak. A galileai csoport, mely hallotta volt a mestert, noha megőrizte elsőbbségét, mintegy elmerült az újonnan jöttek áradatában, kik görögül beszéltek. Már érezni lehetett, hogy a jövő az utóbbiaké lesz. Az időpontig, ahol tartunk, senki 'pogány vagyis olyan valaki, ki előzetesen nem volt kapcsolatban a zsidósággal, még nem lépett be az Egyházba. Azonban a proselytáknak³³ igen fontos funkciók jutnak. A tanítványok származási köre is nagyon kiszélesült; már nem kis palesztinai collegium; vannak közöttük cyprusiak, antiochiaiak, cyrenciai³⁴ és általában a Földközi-tengernek majdnem mindama pontjairól valók, hol zsidó kolóniák voltak.

gyedül Egyiptom hiányzott az ős Egyházból és hiányozni fog még sokáig. Az ottani zsidók majdnem scKísmában voltak Judeával. A maguk külön életét éltek, mely sok tekintetben magasabbrendű volt a Palesztináinál, és csak kevésbé érezték Jeruzsálem vallási mozgalmainak kihatását.

³¹ *Cseleked.*, II, 44—47; IV, 32—35.

³² *Ibid.*, II, 41.

³³ L. fentebb.

³⁴ *Cseleked.*, VI, 5; XI, 20.

VIII. FEJEZET.

Első üldözés. — István halála. — Az első jeruzsálemi Egyház szétrombolása.

Elkerülhetetlen volt, hogy az új szekta igehirdetése, még ha nagy tartózkodással történt is, felélessze a haragot, mely alapítója ellen felgyülemlett és annak halálára vezetett. Annas sadduceus családja, mely Jézust megölette, még mindig uralmon volt. Kajafas József egész 36-ig volt főpap, mely méltóság tényleges hatalmát átengedte apósának: Annasnak és rokonainak: Jánosnak és Alexandernek.¹ Ez elbizakodott és irgalom nélkül való emberek türelmetlenül észlelték, hogy egy csoport jó és szent ember minden hivatalos cím nélkül magához hódítja a tömeg kegyét.² Pétert, Jánosi és az apostolok testületének főtagjait egy-kétszer börtönbe vetették és megkorbácsolásra ítélték. Ez volt a büntetés, mellyel az eretnekeket sújtották.³ A rómaiak hozzájárulása ehhez nem volt szükséges. Ahogy gondolható, e brutalitások még csak élesztették az apostolok buzgalmát. A sanhedrinből, hol a megkorbácsolást végrehajtották rajtuk, örvendezve jöttek ki, hogy méltóknak találtattak hántást szenvedni azért, akit szerettek.⁴ örök gyermekessége

¹ *Cseleked.*, IV, 6. L. *Jézus élete*, 364 és köv. 1.

² *Cseleked.*, IV, 1—31; V, 17—41.

³ L. *Jézus élete*, 137. 1.

⁴ *Cseleked.*, V, 41.

a lélek dolgaira alkalmazott büntető megtorlásoknak! Bizonyára a rend fentartóinak, az okosság és bölcsesség mintaképeinek szerepeltek az esztelenek, kik, 36-ban, komolyan hitték, hogy néhány ostorcsapással végeznek a kereszténységgel.

Ez erőszakosságok főként a sadduceusoktól eredtek,⁵ vagyis a felső papságtól, mely a templomot környezte és roppant hasznot élvezett belőle.⁶ Nem tűnik ki, hogy a farizeusok a szektával szemben is nyilvánították az ellenszenvet, melyet Jézus iránt tanúsítottak. Az új hívők ájtatos, a szabályokhoz szigorúan ragaszkodó emberek voltak, kiket életmódjuk meglehetősen hasonlónak tett magukhoz a farizeusokhoz. A düh, melyet ez utóbbiak az alapító iránt éreztek, Jézus fensőbbiségéből eredt, melyet ő semmiképp se igyekezett rejtegetni. Finom gúnyolódása, elméssége, bája, az ál-buzgóktól való idegenkedése vad' gyűlöletet támasztott. Viszont az apostolokból hiányzott az elmésség; sohasem folyamodtak a gúnyhoz. A farizeusok időnként kedveztek nekik, sőt több farizeus keresztény lett.⁷ Jézus szörnyű anathemái farizeizmus ellen még nem voltak írásba foglalva és a mester kijelentéseinek hagyománya nem volt se litalánosj se egységes.⁸

“Az első keresztények egyébiránt oly ártalmatlan emberek voltak, hogy a zsidó aristokratia több tagja, ha nem is tartozott éppen a szektához, kedvező hangulattal volt hozzájuk. Nicodemus és Arimathiai József, kik ismerték volt Jézust, kétségtelenül testvéries

⁵ *Ibid.*, IV, 5—6; V, 17. V. ö. Jak., II, 6.

⁶ *Γένοι' ἄν' ἡσυχία* a *Cselekedetek-ben*, icL h.; *ἀσχιερεΐς*. Josephusban, *Ant.*, XX, VIII, 8.

⁷ *Cseleked.*, XV, 5; XXI, 20.

⁸ Tegyük hozzá, hogy, úgy látszik, a synoptikus evangélisták túlozzák Jézus és a farizeusok kölcsönös ellenszenvét, talán azoknál az okoknál fogva, melyek a nagy háború mellett, a keresztényeket a Jordánon túlra való menekülésre készítették. Nem tagadható, hogy Jakab, az Úr testvére, majd-jjem farizeus volt.

viszonyban maradtak az Egyházzal. Azt tartják, hogy a kor leghíresebb zsidó doktora, az idősebb Gamaliel rabbi, Hillel unokája, ki széles látókörű és igen türelmes ember volt, a sanhedrinben az evangéliumi hit-hirdetés szabadsága mellett szavazott.⁹ A *Cselekedetek* szerzője kitűnő érvelést tulajdonít neki, mely irányadóul szolgálhatna a kormányoknak, valahányszor az értelmi vagy erkölcsi rend újdonságaival állanak szemben. »Ha e dolog esendő, hagyjátok, magától össze fog omlani; ha komoly, hogy mertek szembeszállani Isten művével? Mindenesetre, nem fog sikerülni, hogy megakasszátok.« Gamalielre csak kevésbé hallgattak. Amikor fanatikusok állanak szemben, a szabadelvű elméknek mi kilátásuk sincs az érvényesülésre.

István diakon rettenetes kitérészt idézett elő.¹⁰ Szónoklása, úgy látszik, nagy sikerrel járt. A tömeg tódult köréje és ez összesereglések élénk vitákba fordultak. Főként hellenisták, vagy proselyták, az úgynevezett *Libertink*¹ zsinagógájának látogatói, cyrenei, alexandriai, ciliciai, ephesusi emberek hevültek neki e vitáknak. István szenvedélyesen hirdette, hogy Jézus volt a Messiás, a papok bünt követtek el, mikor kiégeztették, a zsidók lázadók, lázadók fiai, olyan emberek, kik tagadják a nyilvánvaló igazságot. A hatóságok eltökélték, hogy elveszejtik ezt a merész szónokot. Tanukat állítottak ki, hogy figyeljék meg, nem ejt-e el beszédében valami nyilatkozatot Mózes ellen? Természetes, hogy amit kerestek, meg is találták. Istvánt elfogták és a sanhedrin elé vitték. A nyilatkozat, mely miatt hibáztatták, majdnem ugyanaz volt, ami Jézus elítéltetését vonta maga után.¹² Azzal vádolták, hogy kijelentette, Názárethi Jézus le fogja rombolni a templomot és megváltoztatja a hagyomá-

⁸ *Cseleked.*, V, 34 és köv. L. *Jézus élete*, 220—221 1.

¹⁰ *Cseleked.*, VI, 8—VII, 59. ,

¹¹ Alkalmassint azoknak a zsidóknak az ivadékaik, akiket rabszolgákként hurcoltak Rómába, azután felszabadítottak. Philo, *Leg. ad. Caium*, 23 §; Tacitus, *Ann.*, II, 85.

¹² L. *Jézus élete*, 354, 396, 424 1.

nyokat, melyeket Mózesnek tulajdonítanak. Amint-hogy nagyon lehetséges is, hogy István eféléket mon-dott. Akkori kereszténynek eszébe se jutott volna, hogy egyenesen a Törvény ellen beszéljen, lévén, hogy még valamennyien betartották azt; ami azonban a hagyományokat illeti, István szembeszállhatott ve-lők, mint ahogy maga Jézus is megtette; már pedig e hagyományokat az orthodoxok balgatagul Mózesnek tulajdonították és ugyanoly nagyra tartották, mint az Írott törvényt.¹³

István védekezésében a Törvény, a zsoltórok, a próféták pazar idézésével kifejtette a keresztény té-telt és azzal végezte, hogy szemére lobbantotta a saanhedrinnek Jézus megöletését. »Kemény fejek, kö-rülmetéletlen szívek, — mondta nekik, — tehát foly-ton ellenszegültök a Szent Léleknek, mint ahogy apái-tok is tették! Melyik prófétát nem üldözték apáitok? Megölték azokat, kik előre hirdették jövetelét az Igaz-nak, kit kiszolgáltattatok és akinek gyilkosai lettetek. A törvényt, melyet az angyalok ajkáról¹⁴ kaptatok, nem tartottátok meg!...« E szavaknál a düh felordí-tása szakította félbe. István egyre jobban nekihevülve abba a lelkesedés! rohamba esett, melyet a Szent Lélektől való ihletésnek neveztek. Tekintetét mere-ven a magasba szegezte; megpillantotta Isten dicsősé-gét és Jézust, Atyja mellett és felkiáltott: »Ime, nyitva látom az eget és az Ember Fia ott áll Isten jobb-ján.« Az összes jelenlevők befogták fülüket és fogcsi-korgatva reárohantak Istvánra. Kivonszolták a város-ból és megkövezték. A tanuk, kiknek a Törvény sze-rint¹⁵ elsőnek kellett követ vetniök reá, levetették ruháikat és odarakták egy Saul vagy Pál nevű fiatal

¹³ Máté, XV, 2 és köv.; Márk, VII, 3; Gal., I, 14.

¹⁴ V. ö. Gal., III, 19; Zsid., II, 2; Jos., *Ant.*, XV, V, 3. Azt tartották, hogy a régi Törvény theophaniáiban nem maga Isten jelent Imeg, hanem mintegy valami közvetítő helyettesítette, a *maleak Jehovah*. L. a héber szótárakat szónál.

¹⁵ Deuter., XVII, 7.

fanatikus lábához, ki titkos örömmel gondolt az érdemekre, melyeket azzal szerez, hogy résztvevő egy istenkáromló kivégzésében.¹⁶

Mindebben betűszerint betartották a deuteronomium XIII. fejezetének rendelkezéseit. Azonban a polgári jog szempontjából nézve, ez a zavargásos kivégzés, mely a rómaiak hozzájárulása nélkül ment végbe, nem volt szabályszerű.¹⁷ Láttuk, Jézus esetében, szükség volt a procurator jóváhagyására. Lehet, hogy e jóváhagyást Istvánra nézve is kinyerték és a kivégzés nem követte oly nyomban az ítéletet, mint ahogy a *Cselekedetek* írója feltünteti. Az is lehet, hogy a római igazgatás meglazult Júdeában. Pilátust éppen felfüggesztették hivatalától, vagy közvetlenül a felfüggesztést várta. A kegyvesztésnek egyenesen a túlnagy erélyesség volt az oka, melyet az ügyek vitelében tanúsított.¹⁸ A zsidó fanatizmus elviselhetetlenné tette neki az életet. Talán belefáradt, hogy visszautasítgassa az erőszakosságokat, melyeket az őrjögök kívántak tőle és Annas gőgös családja elérte, hogy már nem kellett engedélyt kérnie halálos ítéletek kimondására. Az időben Lucius Vitellius (az apja annak a Vitelliusnak, ki császár lett) volt a császári legátus Syriában. Igyekezett megnyerni a nép kegyét és visszaadta a zsidóknak a főpapi ruhákat, melyeket Nagy Heródes óta az Antonia-toronyban őriztek.¹⁹ Nem, hogy támogatta volna Pilátust szigorúságában, igazat adott a benszülöttek panaszainak és Pilátust visszaküldte Rómába, hogy feleljen kormányzottainak vádjaira (36 kezdetén). Ez utóbbiak főként azt nehezményezték, hogy a procurator nem volt eléggé előzékeny türelmetlenségökkel szemben.²⁰ Vitellius ideiglenesen ba-

¹⁶ *Cseleked.*, VII, 59; XXII, 20; XXVI, 10.

¹⁷ János, XVIII, 31.

¹⁸ Jos., *Ant.*, XVIII, IV, 2.

¹⁹ Jos., *Ant.*, XV, XI, 4; XVIII, IV, 2. V. ö. XX, I, 1, 2.

²⁰ Jézus egész pöre bizonyítja ezt. V. ö. *Cseleked.*, XXIV, 27; XXV, 9. '

rútját, Marcellust ültette a helyébe, ki kétségtelenül jobban ügyelt, hogy ne ingerelje maga ellen a zsidókat, következésképpen engedett nekik vallási gyilkolásokat. Tiberius halála (37 március 16) csak még inkább felbátorította Vitelliust e politikában. Caligula uralmának első két esztendője a római fenhatóság általános meggyengülésének korszaka volt Syriában. Caligulának, mielőtt elvesztette az eszét, az volt a politikája, hogy Kelet népeinek visszaadja autonómiájukat és benszülött főnökeiket. így állította helyre Antiochus Comagenes, Herodes Agrippa, Sohcym, Cotys, II. Polemon királyságát vagy fejedelemségét és hagyta megnövekedni Harathét.²¹ Mikor Pilátus Rómába érkezett, az új uralom már megkezdődött volt. Valószínű, hogy Caligula hibásnak ítélte, mert Jeruzsálem kormányzását egy új functionariusra bízta, Marullusra, ki, úgy látszik, a zsidók részéről nem támasztott maga ellen oly heves panaszokat, mint amelyek a szegény Pilátusnak annyi zavart okoztak és megkeserítették a napjait.²²

Mindenesetre, amit fontos megjegyeznünk, az az, hogy az időszakban, amelynél tartunk, a kereszténységnek nem a rómaiak az üldözői, hanem az orthodox zsidók. A rómaiak mind e fanatizmus közepette megőrizték a türelmesség és az észszerűség elvét. Ha lehet valamit szemére vetni a császári hatóságnak, az az, hogy nagyon is gyenge volt és nem vágta útját mindjárt kezdetben a polgári következményeknek, melyek a vallási vétségeket halállal sújtó vérengző törvénybői eredtek. Azonban a római uralom akkor még nem volt oly teljes hatalom, mint később; inkább valami protektorátus- vagy suverainitás-féle volt. Annyira mentek az engedékenységekben, hogy a procu-

²¹ Suetonius, *Cains*, 16; Dio Cassius, LIX, 8, 12; Josephus, *Ant.*, XVIII, V, 3; VI, 10; II Cor., XI, 02.

²² Ventidius Cumanus merőben hasonlóképp járt. Igaz, hogy Josephus túlozza azoknak kegyvesztését, kik ellenesei voltak nemzetének.

rátorok alatt vert pénzérmekekre nem tették reá a császár fejét, nehogy bántsák a zsidók érzékenységét.²³ Róma, legalább Keleten, még nem igyekezett a legyőzött népekre reá kényszeríteni törvényeit, isteneit, erkölcsseit; meghagyta azokat helyi szokásaiban, kívül a római jogon. Fél függetlenségök csak még egy külön jele volt alárendeltségüknek. A császári hatalom Keleten ez időszakban meglehetősen hasonlított a tőzök fenhatóságához, a benszülött népek helyzete pedig a ra/u-kéhoz. Az egyenlő jogok és a mindenneknek egyenlő garanciák gondolata még nem született meg. Minden tartományi csoportnak megvolt a maga jurisdictiója, mint ma a különböző keresztény Egyházaknak és a zsidóknak az ottoman-birodalomban. Néhány év előtt még Törökországban a *raja-k* különböző gyülekezeteinek patriarchái, ha egy kissé jó viszonyban voltak a Portával, souverainekként uralkodtak alárendeltjeik felett és a legkegyetlenebb büntetéseket mérhették reájuk.

Minthogy István halálának esztendeje a 36, 37 és-38 évek között ingadozik, nem tudjuk, vájjon Kajafast terheli-e érte a felelősség? Kajafast Lucius Vitellius 36-ban, kevéssel Pilátus után elmozdította,²⁴ de a változásnak nem volt nagy jelentősége. Utóda sógora: Jonathan, Annas fia lett. Ennek azután fivére: Theophil lett az utóda, Annas fia,²⁵ ki a főpapságot 42-ig tartotta meg Annas családjában. Annas meg élt és mint a hatalom tényleges birtokosa, ébren tartotta családjában a gőg, a keménység, az újítók ellen való gyűlölet elveit, melyek abban mintegy örökletesek voltak.

István halála mély benyomást tett. A proselyták sírás és jajveszékelés között temették el.²⁶ Az elkülönü-

²³ Madden, *History of Jewish Coinage*, 134 és köv. 1.

²⁴ Jos., *Ant.*, XVIII, IV, 3.

²⁵ *Ibid.*, XVIII, V, 3. ,

²⁶ *Cseleked.*, VIII, 2. Az *ανηρ ενλαβης* szavak proselytát jelentenek, nem pedig tiszta zsidó származásút. V. ö. *Cseleked.* II, 5. .

lés az új szektáriusok és a zsidóság között még nem volt feltétlen. A proselyták és a hellenisták, kevésbé lévén szigorúak az orthodoxia tekintetében, mint a tiszta zsidó származásúak, kötelességüknek tartották, hogy nyilvánosan szolgáltatassanak elismerést egy férfinak, ki díszére volt testületüknek és akit különvéleményei nem helyeztek törvényen kívül.

Ekként kezdődött meg a keresztény martyrok kora. A vértanuság nem volt merőben új dolog. Keresztelő Jánosról és Jézusról nem is szólva, a zsidóságnak Antiochus Epiphanes idejében megvoltak a maga holtig hű hitvallói. A bátor áldozatok sora' azonban, mely Szent Istvánnal kezdődik, különleges 'befolyással volt az emberi szellem történetére. Oly életemet vitt be a nyugati világba, mely addig hiányzott belőle: a kizárólagos és feltétlen hitet, azt a gondolatot, hogy csak egy jó és igaz vallás van. Ebben az értelemben a martyrok megnyitották a türelmetlenség korát. Nagy valószínűséggel lehet mondani, hogy aki életét adja hitéért: türelmetlen lenne, ha ő volna az úr. A kereszténység, mely három évszázadnyi üldözést élt át, uralomra jutván, üldözőbb lett, mint amilyen volt bármely vallás. Aki vérét ontotta valamely ügy ért, nagyon is hajlandó kiontani mások vérét, hogy megőrizze a kincset, melyet megszerzett.

István meggyilkolása egyébiránt nem volt elszigetelt eset. Felhasználva a római hivatalnokok gyengeségét, a zsidók valóságos üldözéssel szorították az Egyházat.²⁷ Úgy látszik, a háborgatás főként a hellenisták és a proselyták ellen irányult, kiknek szabad modora felbőszítette az orthodoxokat. A jeruzsálemi Egyház, mely már oly erősen meg volt szervezve, kénytelen volt szétszóródni. Az apostolok, híven az elvhez, mely, úgy látszik, szilárdan meggyökerezett

²⁷ *Cseleked.*, VIII, 1 és köv.; XI, 19. Sőt *Cseleked.*, XXVI, 10 azt a hitet kelthetné, hogy Istvánon kívül más halottak is voltak. Azonban nem való Visszaélni a szavakkal, mikor ilyen szétfolyó a stylus. V. ö. *Cseleked.*, IX, 1—2 és XXII, 5, meg XXVI, 12.

bennök,²⁸ nem mozdultak el a városból. Alkalmasint ugyanígy cselekedett az a tiszta zsidó származású csoport is, melyet »héberck«-nek neveztek.²⁹ Azonban a nagy gyülekezet közös étkezéseivel, diakonusi ügyvitelével, sokféle tevékenységével ettől fogva megszűnt és többé nem váltott vissza első mintaképére. Három vagy négy évig tartott. A megszületőben levő kereszténységnek páratlan szerencséje volt, hogy első társulási kísérletei, melyek lényegileg communista természetűek voltak, ily gyorsan megtörttek. Az efajta kísérletek oly megütköztető visszaélésekre vezetnek, hogy / a communista berendezkedések gyors összeomlásra vannak ítélve,³⁰ vagy pedig az a sorsuk, hogy hamarosan félre kell érteniök az elvet, melyből fakadtak.³¹ Hála a 37-beli üldözésnek, a jeruzsálemi cencbita Egyház megmenekült az idők próbájától. Virágjában bukott meg, még mielőtt a belső nehézségek aláaknázták volna. Megmaradt ragyogó álomnak, melynek emléke buzdította a megpróbáltatásokban azokat, kik hozzá tartoztak volt, — eszménynek, melyhez a kereszténység szüntelen igyekezni fog visszatérni, anélkül, hogy ez valaha is sikerülne neki.³² Akik tudják, mily megbecsülhetetlen kincs a saint-simonista Egyház még élő tagjainak Ménilmontant emléke, mily barátságba fűzi ez őket, mily öröm ragyog fel szemükben, ha róla beszélnek, azok megértik, mily hatalmas kapcsolat volt az új testvérek között, hogy együtt szerepeltek és aztán együtt szenvedtek. A nagy életek kútfeje majdnem mindig néhány hónap, melynek tartamán az ember érezte Istent és amelynek illata elegendő, hogy egész esztendőket erővel és édeséggel töltsön el.

²⁸ V. ö. *Cseleked.*, I, 4; VIII, 1, 14; Gal., I, 17 és köv.

²⁹ *Cseleked.*, IX, 26—30 arról tanúskodik, hogy a VIII, 1 kifejezései a szerző felfogásában nem voltak oly abszolút jelentésűek, mint ahogy hinni lehetne.

³⁰ Így történt az esseniekkel.

³¹ Így történt a ferencrendiekkel.

³² I Thess., II, 14.

Az első szerep az üldözésben, melyről itt szoltunk, azé a fiatal Saulé volt, kivel már találkoztunk, mikor tőle telhetőleg hozzájárult István megöletéséhez. Ez a dühöngő, a papok engedélyével felszerelve, behatolt a házakba, melyek gyanúban voltak, hogy keresztényeket rejtegetnek bennök, erőszakkal megragadott férfiakat, nőket és a börtönbe vagy a törvényszék elé hurcolta őket.³³ Saul dicsekedett vele, hogy nemzedékéből senki se buzgott annyira a hagyományokért, mint ő.³⁴ Igaz, hogy áldozatainak szelidsége, megadása gyakran csodálkozásra gerjesztette; mintegy lelkiismeretfurdalást érzett; képzelődései voltak, mintha az Isten országában reménykedő ájtatos asszonyok, kiket börtönbe vetettek, éjszaka szelíd hangon megkérdeznék tőle: »Miért üldözöl bennünket?« István vére, mely majdnem reá freccsent, néha elhomályosította a szemét. Sok dolog, amit Jézus nyilatkozatáról hallott, a szívébe talált. Ez az emberfeletti lény étheri életével, melyből néha kilép, hogy rövid megjelenésekben kinyilatkoztassa magát, kísérletként nyugtalanította. Saul azonban borzadva háritotta el magától az ily gondolatokat; mintegy eszeveszett rajongással kapaszkodott a hagyományokban való hitéhez és új kegyetlenségeken járt az esze ellen, kik azt támadják. Neve rettegés volt a híveknek; a legvadabb erőszakot, a legvérengzőbb alávalóságot várhatták tőle.³⁵

³³ *Cseleked.*, VIII, 3; IX, 13, 14, 21, 26; XXII, 4, 19; XXVI, 9 és köv.; Gal., I, 13, 23; I Cor., XV, 9; Phil., III, 6; I Tim., I, 43.

³⁴ Gal., I, 14; *Cseleked.*, XXVI, 5; Phil., III, 5.

³⁵ *Cseleked.*, IX, 13, 21, 26.

IX. FEJEZET.

Első missziók. — Fülöp diakon.

A 37-iki üldözésnek, mint ahogy mindig történik, az volt a következménye, hogy a tan, melyet megakartak akasztani, nyert az elterjedésben. Addig a keresztény igehirdetés Jeruzsálemre szorítkozott; semmiféle misszióba se kezdtek; az Anya-Egyház, rajongó, de szűkkörű communismusába zárkózva, nem bocsátott sugarakat magából, se pedig fióktelepeket nem alakított. A kis caenaculum szétszórása szerte vitte a jó magot mind a négy égtáj felé. A jeruzsálemi Egyház tagjai, miután erőszakkal kizavarták őket otthonukból, szétmentek Judea és Samaria minden részébe¹ és mindenütt hirdették Isten országát. Különösen a diakónusok, kik a gyülekezet romlása következtében megszabadultak adminisztrációs teendőiktől, váltak kitűnő evangélistákká. Szemben az apostolok és a »héberek« kissé nehézkes elemével, ők alkották a szekta tevékeny és fiatal elemét. Már egyedül a nyelv is elegendő leit volna, hogy amazok hátrányban legyenek az igehirdetés tekintetében. Legalább a mindennapi érintkezésben olyan dialektusban beszéltek, melynek még a zsidók között se volt kelete pár mérföldnyire Jeruzsálemen túl. A hellenistákra hárult az egész dicső-

¹ *Cseleked.*, VIII, 1, 4; XI, 19.

séges hódítás, melynek előadása lesz immár fő tárgyunk.

Első színhelye a missióknak, melyek csakhamar majd átkarolják a Földközi-tenger egész medencéjét, Jeruzsálem környéke volt, két-három napi járás kerületében. Ez első szent expedíciónak Fülöp diakon² volt a hőse. Nagy sikerrel hirdette az evangéliumot Samariában. A samariaiak szakadárok voltak; de a fiatal szekta, a mester példájára, az orthodoxia kérdésében kevésbé érzékenykedett, semmint a szigorú zsidók tették. Mondták, hogy Jézus több alkalommal eléggé kedvezően viselkedett samariaikkal szemben.³

Fülöp, úgy látszik, egyike volt azoknak az apostoli férfiaknak, akik legtöbbit foglalkoztak theurgiával. Az elbeszélések, melyek róla szólnak, különös és fantasztikus világba viszik az embert. A megtéréseket, melyeket a samariaiak között, főként pedig fővárosukban: Sebasteban műveit, varázscselekedetekkel magyarázták. Az egész ország különben is tele volt a mágiáról való babonás hiedelmekkel. Egy fanatikus 36-ban, vagyis két-három évvel a keresztény igehirdetők odaérkezése előtt, meglehetősen komoly mozgalmat gerjesztett a samariaiak között, azt hir-

² *Cseleked.*, VIII, 5 és köv. Hogy nem az apostolról van szó, az kitűnik *Cseleked.* VIII, 1, 5, 12, 14, 40; XXI, 8-ból, ha e helyeket összevetjük egymással. Igaz, hogy *Cseleked.*, XXI, 9, összevetve azzal, amit Papias (Eusebius, *H. E.*, III, 39), Polycrates (*ibid.*, V, 2), Alexandriai Kelemen (*Strom.*, III, 6) mondanak, azonosnak tüntethetné fel Fülöp apostolt, kit e három egyházi író említ, azzal a Fülöppel, ki a *Cselekedetekben* játszik fontos szerepet. Azonban természetesebb elfogadni, hogy az idézett vers félreértést foglal magában és későbbi betoldás, semmint szembehelyezkedni az ázsiai Egyházak hagyományával, sőt magával Hierapoliséval is, hova Fülöp, kinek próféta-leányai voltak, letelepedett. A sajátos adatok, melyeket a (valószínűleg Kis-Ázsiában írt) negyedik evangélium szerzője Fülöp apostolról tud, ily módon magyarázatot nyernek.

³ L. *Jézus élete*, XIV. fejj. Lehet egyébiránt, hogy ebben is a *Cselekedetek* szerzőjének szokásos célzatossága nyilvánul,

⁴ *Cseleked.*, VIII, 5—40, ’

delve, hogy vissza kell térni az ősi mosaismushoz, melynek állítólag megtalálta szent szertartási eszközeit.⁵ Egy bizonyos Simon, Gitta vagy Gitton⁶ faluból, ki később nagy hírnévre tett szert, már akkor kezdett ismertté lenni bűvészkedéséről.⁷ Rosszul esik látni, hogy az evangéliumnak ilyen agyrémek csináltak utat és szolgáltattak támaszt. Meglehetősen nagy tömeg megkereszteltette magát Jézus nevében. Fülöp fel volt jogosítva a keresztelésre, de a Szent Lélek átvitelére nem volt hatalma. Ez a kiváltság az apostoloknak volt fentartva. Mikor Jeruzsálemben értesültek, hogy Sebasteban hívek gyülekezete alakult, elhatározták, hogy odaküldik Pétert és Jánost, teljessé tenni a felavatást. A két apostol megérkezett, reátették kezüket az újonnan megtértekre, imát mondtak felettük és azok nyomban elteltek a Szent Lélekben való részesüléssel kapcsolatos adományokkal. Csodák történtek, profétálást, az illuminismus összes jelenségeit lehetett észlelni és a sebastei Egyháznak e tekintetben mi irigyelni valója se volt a jeruzsálemi Egyháztól.⁸

Ha hinni lehet a hagyománynak, Gittoni Simon már ekkortól fogva összeköttetésben volt a kereszté-

⁵ Jos., *Ant.*, XVIII, IV, 1, 2.

⁶ Ma *J it* a Naplouseból Jaffába vezető úton, másfél órányira Naplousetól és Sebastieh-től. L. Robinson, *Biblical researches*, II, 308 I., jegyzet; III, 134 (2-ik kfiad.) és a hozzácsatolt térképet.

⁷ A keresztény írók róla szóló, közlései oly ineseszerűek, hogy kétségbe lehetett vonni létezésének valóságát. E kétség annál jelentősebb, mert a pseudo-clementinus irodalomban Simon Mágus gyakran Szent Pál álneve. Mi azonban nem fogadhatjuk el, hogy Simon legendája ezen az egy alapon épült. A *Cselekedetek* szerzője, ki annyira hajlik Pál felé, hogy is fogadhatott volna el egy regét, melynek ellenséges célzata nem lehetett neki ismeretlen? Egyébként is a simonista iskola chronologikus rendje, az iratok, melyek e részben reánk maradtak, Szent Justinusnak, a varázsló honfitársának szabatos topographiai és chronologiai részletei meg nem magyarázhatók, ha elfogadjuk a feltevést, hogy Simon képzeletbeli alak (1. főként Justinus, *Ápol.*, II, 15 és *Dial. cam Tryph.*, 120).

⁸ *Cseleked.*, Vili, 5 és köv.

nyekkel. E szerint, miután Fülöp beszédei és csodái megtérítették, megkeresztelkedett és ehhez az evangélistához csatlakozott. Utóbb, mikor Péter és János apostolok odaérkeztek és látta a természetfeletti hatalmat, melyet a kézrátévés átszármaztat, azt mondják, pénzt ajánlott nekik, hogy ruházzák fel őt is a Szent Lélek közlésének képességével. Péter állítólag a következő nagyszerű felelettel utasította el: »Vesszen el a te pénzed veled egybe, mert azt hitted, Isten adománya pénzen vásárolható! Nincs neked se részed, se örökséged e dologban, mert nem jársz igaz szívvvel Isten előtt!«⁹

E szavak, akár elhangzottak, akár nem, úgy tűnik fel, pontosan megjelölik Simon helyzetét az új szektához viszonyítva. Aminthogy majd látjuk is, hogy Gittoni Simon minden jel szerint feje volt egy a kereszténységgel párhuzamos vallási mozgalomnak, melyet olybá lehet tekinteni, mint Jézus művének valamiféle samaritánus utánzatát. Vájjon Simon megkezdte a tanítást és a varázslást, még mielőtt Fülöp Sebasteba érkezett? Azon nyomban érintkezésbe lépett a keresztény Egyházzal? Van valami igazság az anekdotában, mely őt teszi meg minden »simonia« apjának? Elfogadjuk, hogy a világ egy napon egymással szemtől-szembe látott két thaumaturgot, akik közül az egyik szélhámós volt, a másik pedig a »szikla«, melyre az emberiség hite épült? Egy boszorkánymester ingadozásba hozhatta a kereszténység sorsát? Mindezt nem tudjuk, nem lévén okmányaink; mert a Cselekedetek előadása itt gyenge bizonyosság és Simon a keresztény Egyháznak már az első századtól fogva legenda tárgya lett. A történelemben csak az általános eszme tiszta. Méltánytalanság lenne hosszan időzni annál, ami megütköztető foglaltatik a kereszténység eredetének e szomorú lapján. A durva felfogású hallgatóságnak a csoda bizonyítja a tanítást; velünk a tanítás feledteti a csodát. Ha valamely hie-

⁹ *Cseleked.*, VIII, 9 és köv.

delem vigasztalta és javította az emberiséget: megbocsátható, hogy közönségének gyengeségéhez mért bizonyítékokat használt fel. De amikor a tévedést tévedéssel bizonyították, micsoda mentségre lehet hivatkozni? Nem az a célunk, hogy elítéljük Gittoni Simont. Később lesz majd helyén, hogy nyilatkozzunk tanáról és szerepéről, mely csak Claudius uralma alatt világosodott ki.¹⁰ Itt csak az volt a megjegyzésre való, hogy úgy látszik, vele kapcsolatban egy fontos elv került bele a keresztény theurgiába. Miután el kellett ismerni, hogy csalók is művelnek csodákat, az orthodox theologia e csodákat a démonnak tulajdonította. Hogy a varázslatoknak biztosítsanak valami bizonyító értéket: szabályokat kellett kitalálni, melyek segítségével az igazi csodákat megkülönböztessék a hamisaktól. E részben igen gyermekes gondolatokig süllyedtek.¹¹

Péter és János, miután megszilárdították a sebas-tei Egyházat, visszatértek Jeruzsálembe, hova úgy érkeztek meg, hogy útközben evangelizálták a samariai falvakat.¹² Fülöp diakon folytatta hittérítő útját, déE felé fordulva, a filiszteusok egykori országa irányába.¹³ E vidéket a Maccabeusok fellépése óta a zsidók erősen kikezdték,¹⁴ de a judaismus távolról se volt uralkodó benne. Ez útjában Fülöp egy oly megtérítést művelt, mely némi zajt csapott és amelyről egy különös körülmény folytán sokat beszéltek. Egy napon, ahogy Jeruzsálemből Gázába vezető nagyon elhanyagolt¹⁵ úton haladt, megpillantott egy gazdag utast, ki nyilván idegen volt, mert kocsin ment, mely

¹⁰ Justinus, *Ápol.*, I, 26, 56.

¹¹ Pseudo-clem. homi!.. XVII, 15. 17: Quadratus. Ensebinsban, *H. E.*, IV, 3.

¹² *Cseleked.*, VIII, 25.

¹³ *Ibid.*, VIII, 26—40.

¹⁴ I Maccab., X, 86, 89; XI, 60 és köv.; Jos., *Ant.*, XIII, XIII, 3; XV, VII, 3; XVIII, XI, 5; *B. J.* I, IV, 2.

¹⁵ Robinson, *Bibi, researches*. II, 41 és 514—515 1, (2. kiad.)

közlekedési mód Syria és Palesztina lakosai előtt minden idők óta jóformán ismeretlen volt. Az utas Jeruzsálemből jött és elmélyedten ülve a kocsiban, az akkor meglehetősen elterjedt szokás szerint¹⁶ fenhangan olvasta a bibliát. Fülöp, ki minden dologban felsőbb sugallat irányítása alatt vélte magát, úgy érezte, mintha valami odavonná a kocsihoz. Mellette lépdelt és nyájasan beszédbe elegyedett az úri személyiséggel, ajánlkozva, hogy megmagyarázza neki a helyeket, melyeket nem ért. Jó alkalom nyílt itt az evangélistának, hogy kifejtse az Ó-Szövetség képes kifejezéseiről való keresztény tételt. Bebizonyította, hogy a pófétai könyvekben minden Jézusra vonatkozik, Jézus a nagy rejtvény megfejtése és a Látnok órája szól a szép passzusban: «Mint a bárány a mézsárszékre vitetett és mint a juh, némán az előtt, aki nyírja, nem nyitotta meg a száját».¹⁷ Az utas hitt a magyarázatnak és ahogy vizet értek, így szólt: »Itt van víz; nem keresztelkedhetném meg?« Megállították a kocsit; Fülöp és az utas beálltak a vízbe és megtörtént a megkeresztelés.

Már pedig az utas igen kiváló személyiség volt. Eunuchja volt az aethiopiai candacesnek, pénzügyminisztere és kincstartója, ki ájtatoskodni volt Jeruzsálemben és most hazafelé tartott Napatába,¹⁸ Egyiptomon át. *Candaces* vagy *candoaces* volt ezidőben, amelynél tartunk, az aethiopiai női királyság címe.¹⁹ A judaismus akkor már behatolt volt Nubiába és Abyssiniába;²⁰ sok bennszülött megtért vagy legalább

¹⁶ Bab. Talm., *Erubin*, 53 b és 54 a; *Sota*, 46 b.

¹⁷ Ezsaiás, Lili, 7.

¹⁸ Ma Mérawe, Gébel-Barkal közelében (Lepsius, *Denkmaeler*, I, 1 és 2 tábl.). Strabon, XVII, I, 54.

¹⁹ Strabon, XVII, 3, 54; Plinius, VI, XXXV, 8; Dio Cassius, LIV, 5; Eusebius, *H. E.*, II, 1.

²⁰ E zsidóknak még ma is vannak ivadékai *Falagan-ok* néven. A hittérítők, kik megtérítették őket, Egyiptomból jöttek. Bibliafordításuk a görög fordítás alapján készült. A *Falagan-ok* nem vérszerinti izraeliták.

azok közé a proselyták közé tartozott, kik, ha nem is voltak körülmetélve, az egy Istent imádták.²¹ Az eunuch talán szintén egyike volt ez utóbbiaknak, egyszerű jámbor pogány, mint Cornelius centurio, kiről nemsokára szó lesz. Mindenesetre lehetetlen feltenni, hogy teljesen be volt avatva a zsidóságba.²² Ez eset után többé mit se hallani az eunuchról. Fülöp azonban elmondta a dolgot és később fontosságot tulajdonítottak neki. Mikor a pogányoknak az Egyházba való felvétethetősége vált a főkérdéssé, igen nyomós precedenst találtak benne. Fülöpről azt tartották, hogy az egész ügyben isteni sugallat irányította.²³ E megkeresztelés, melyben a Szent Lélek parancsára egy alig zsidó ember részesült, kiről tudták, hogy nincs körülmetélve és aki csak pár óra óta hitt a kereszténységben, nagy dogmatikai értékre tett szert. Érv volt azoknak, kik azt tartották, hogy az új Egyház kapuinak nyitva kell lenniök mindenki előtt.²⁴

Fülöp az eset után Aschdod vagy Azotus városába ment. E misszionáriusok oly naiv lelkesedéssel voltak eltelve, hogy lépten-nyomon égi hangokat, a Szent Lélektől származó utasításokat vélték hallani.²⁵ Minden lépésüket, úgy tetszett, felsőbb hatalom irányította és ha egyik városból a másikba mentek, azt hitték, valami természetfeletti sugallatnak engedelmesskednek. Fülöp e tekintetben egyike volt a legexaltál-

²¹ János, XII, 20; *Cseleked.*, X, 2. ,

²² L. *Deuter.*, XXIII, 1. Igaz, hogy *ενοεινχος* catachresis-ként úgy is érthető, hogy kamarást vagy udvari tisztviselőt jelent. Azonban ennek a kifejezésére *δυναστης* is elegendő; *ενοούχος* tehát tulajdonképpeni értelmében veendő.

²³ *Cseleked.*, VIII, 26, 29.

²⁴ Azt következtetni ebből, hogy az egész történet a *Cselekedetek* szerzőjének kitalálása, nekünk túlmerész feltevésnek látszik. A *Cselekedetek* szerzője nagy kedvvel hangoztatja a véleményének támogatására szolgáló dolgokat, de nem gondoljuk, hogy tisztára symbolikus vagy tetszés szerint kiszínezett tényeket iktatott elbeszélésébe.

²⁵ Az első mormonok hasonló érzésre nézve I. Remy, J., *Voyage au pays des Mormons* (Paris, 1860), I, 195 és köv. 1.

tabbaknak. Úgy vélte, egy angyal útmutatása folytán jutott Samáriából arra a helyre, hol az cunuchhal találkozott, ennek megkeresztelése után pedig meg volt győződve, hogy a Lélek elragadta és egyenesen Azotusba röpitette.²⁶

Azotus és a gázai út volt dél felé első határvonala az evangéliumi ighirdetésnek. Ezen túl kezdődött a sivatag és a nomád élet, melyen a kereszténység mindig kevésbé fogott. Azotusból Fülöp diakon északra fordult és hirdette az igét az egész partmentén, egész Caesareáig. Talán a joppei és lyddai Egyház, melyet csakhamar virágzásban fogunk látni,²⁷ az ő alapítása. Caesareában megállapodott és jelentékeny Egyházat alapított.²⁸ Húsz évvel később még mindig olt fogjuk találni.²⁹ Caesarea új város volt és a legtekintélyesebb Júdeában.³⁰ Nagy Herodes egy »Abdastarte vagy Straton tornya« nevű sidoni erősség helyén építtette és Augustus tiszteletére adta neki a nevet, melyet romjai még ma is viselnek. Caesarea összehasonlíthatatlanul a legjobb kikötője volt egész Judeának és napról-napra mindinkább kezdett annak fővárosává válni. Judea procuratorai, belefáradva a jeruzsálemi viszonyokba, hamarosan Caesareát választották rendes tartózkodási helyüknek.³¹ Lakossága főleg pogányokból állott;³² de zsidók is elég számosan voltak és a két néposztály között gyakran fordultak elő véres összetűzések.³³ A városban csak görögül beszéltek és még a zsidók is odajutottak, hogy a liturgia bizonyos részeit görögül

²⁶ *Cseleked.* VIII, 39—40. V. ö. Lukács, IV, 14.

²⁷ *Cseleked.*, IX, 32, 38.

²⁸ *Ibid.*, VIII, 40; XI, 11.

²⁹ *Cseleked.*, XXI, 8.

³⁰ Jos., B. I., III, IX, 1.

³¹ *Cseleked.*, XXIII, 23 és köv.; XXV, 1, 5; Tacitus, Hist., II, 79.

³² Jos., B. I., III, IX, 1.

³³ Jos., Ant., XX, VIII, 7; B. I., II, XIII, 5. — XIV, 5; XVIII, 1.

mondták.³⁴ A szigorú jeruzsálemi rabbik profán, veszedelmes helynek nézték Cacsareát, hol az ember majdnem pogánnyá válik.³⁵ Mindez okoknál fogva Caesareának nagy fontossága lesz történetünk további folyamán. Mintegy kikötője volt a kereszténységnek, ahonnan a jeruzsálemi Egyház az egész Földközi-tengerrel közlekedett.

Fülöpével párhuzamosan sok más missio is folyt, melynek történetét nem tudjuk.³⁶ Sőt éppen a gyorsaság is, melyet az első hithirdetés kifejtett, volt az oka sikerének. Öt évvel Jézus és talán egy évvel István halála után, 38-ban az egész Jordánon innen levő Palesztina hallotta már a jó újságot a Jeruzsálemből szétment hittérítők ajkáról. Viszont Galilea is megőrizte a szent magot és alkalmasint terjesztette is maga körül, bár mit sem tudni az onnan indult missiókról. Talán Damaszkus városa is, melyben az időtájban már voltak keresztények,³⁷ szintén gaüleai igehirdetőktől kapta a hitet. .

³⁴ Jeruzsálemi Talm. *Sota*, 21b.

³⁵ Jos., *Ant.*, XIX, VII, 3—4; VIII, 2.

³⁶ *Cseleked.*, XI, 19.

³⁷ *Ibid.*, IX, 2, 10, 19,

X. FEJEZET.

Szent Pál megtérése.

A 38. év azonban még ugyancsak külön hódítást is szerzett a megszületésben levő Egyháznak. Minden valószínűség szerint ugyanis erre az évre lehet tenni¹ a megtérést annak a Saul-nak, ki, mint már láttuk, bűntárs volt István megkövezésében, főszereplő a 37-iki üldözésben és aki a kegyelem rejtelmes reá szállása folytán a leglángolóbb tanítványa lesz Jézusnak.

Saul Tarsusban született, Ciliciában,² idősámításunk 10. vagy 12. évében.³ A kor szokása szerint latinositották a nevét és pedig Paulusra.⁴ E nevet azonban állandóan csak attól fogva viselte, hogy a

¹ Ez a datum tűnik ki, ha összehasonlítjuk a *Cseleked.*, IX, XI, XII. fejezetét Gal, I, 18; II, 1 helyével, valamint erre mutat a *Cseleked.* XII. fejezetének synchronismusa a profán történelemmel, mely az e fejezetben elmondott események időpontjául a 44. évet jelöli meg.

² *Cseleked.*, IX, 11; XXI, 39; XXII, 3.

³ A Philemonhoz írt levélben, mely 67 tájáról való, „agastyánának (V, 9) mondja magát. *Cseleked.*, VII, 57 egy oly eseménnyel kapcsolatban, mely körülbelül 37-ben történt, fiatalembernek nevezi.

⁴ Ugyanúgy, mint ahogy a „Jézus“-ok „Jason“-ok, a „Józsefiek „Hegesippos“-ok, az „Eliacim“-ok „Alcimos“-ok lettek. Szent Jeromos azt véli (*De viris ill.*, 5), hogy Pál Sergius Paulus proconsultól vette a nevet (*Cseleked.*, XIII, 9).

pogányok apostola lett.⁵ Pál a legtisztább zsidó vérből származott.⁶ Családja, mely talán a galileai Gischala városból eredt,⁷ azt állította, hogy Benjamin törzséhez tartozik.⁸ Apja fel volt ruházva a római polgár címével.⁹ E minősítést bizonyára valamelyik őse vagy pénzért vette meg vagy pedig szolgálataival szerezte. Fel lehet tenni, hogy nagyapja kapta, mert segítségére volt Pompejusnak a római hódításban (63 Kr. e.). Családja, mint az összes jó és régi zsidó családok, a farizeusok pártjához tartozott.¹⁰ Pál e szekta legszigorúbb elveiben nevelkedett¹¹ és ha később el is lökte magától a szű dogmákat, lángoló hitét, zordonságát, a rajongást mindenkorra megőrizte.

Augustus idejében Tarsus nagyon virágzó város volt. A lakosság legnagyobbbrészt a görög és az örmény fajhoz tartozott; de a zsidók is számosan voltak, mint minden kereskedővárosban.¹² Az irodalom és tudomány kedvelése nagyon el volt terjedve és, Athént és Alexandriát sem véve ki, a világ egyetlen városa se bővelkedett annyira iskolákban és tudományos intézetekben.¹³ A tudósok száma, kik Tarsusban születtek vagy ott tanultak, csakugyan rendkívüli nagy.¹⁴ Mind-

E magyarázat kevésbé látszik elfogadhatónak. Hogy Saul csak a proconsullal való találkozás után viseli a nevet, ez talán onnan van, hogy Sergius állítólagos megtérése volt Pálnak, mint a pogányok apostolának első fényes ténykedése.

⁵ *Cseleked.*, XIII. 9 és köv.; az összes levelek aláírása; II. Petri, III, 15.

⁶ Az ebionita rágalmakat (Epiphanes, *Adu. haer.*, haer. XXX, 16 és 25) nem való komolyan venni.

⁷ Szent Jeromos, *loc. cit.* Bár ebben a formában elfogadhatatlan, e hagyománynak, úgy látszik, mégis volt valamely alapja.

⁸ Róm., XI, 1; Phil., III, 5.

⁹ *Cseleked.*, XXII, 28.

¹⁰ *Cseleked.*, XXIII, 6.

¹¹ Phil., III, 5, *Cseleked.*, XXVI, 5.

¹² *Cseleked.*, VI, 9; Phil., *Leg. ad Caiim*, 36 §.

¹³ *Strabon*, XIV, X, 13.

¹⁴ *Ibid.*, XIV, X, 14—15; Philostratos, *Tyanai Apollonius élete*, 7.

ebből azonban nem való azt következtetni, hogy Pál valami nagyon gondos hellén nevelésben részesült. A zsidók ritkán keresték fel a profán tani tóintézeteket.¹⁵ Tarsus leghíresebb iskolái a szónoklati iskolák voltak.¹⁶ Az első, amit az ily iskolákban a növendékek megtanultak, a classikus görög nyelv volt. El nem hihető, hogy valaki, még ha csak elemi leckéket kapott is a nyelvtanból és a retorikából, azon a bizarr, hibás, kifejezésmódjában oly kevésbé hellén nyelven írt volna, amilyen Szent Pál leveleinek a nyelve. Megszokottan és folyékonyan beszélt görögül,¹⁷ írt vagy inkább tollbamondott¹⁸ ezen a nyelven; de görög beszéde a hellenista zsidók görögsége volt, rakva hebraismusokkal és syriacismusokkal, melyeket egy akkori irodalmilag művelt ember alig értett és amelyek értelmét csak úgy tudjuk kihámozni, ha keressük a syriai kifejezésmódot, mely Pálnak a tollbamondáskor az eszében volt, ő maga is beismeri nyelvének népies és faragatlan voltát.¹⁹ Amikor csak tehetette, »héberül« beszélt, vagyis az akkori idők syro-chald nyelvén.²⁰ Ezen a nyelven gondolkodott; ezen a nyelven szólt hozzá a benső hang a damaszki úton.²¹

Tana sem árulja el semmi közvetlen nyomát a görög philosophia behatásának. Menander *Thais-a.* egy versének idézete, mely iratai között található,²² egyike azoknak a közmondásoknak, melyek mindenki szájában közkeletűek és amelyek használata nem feltételezi a forrás ismeretét. Két másik idézet, az egyik Epimeidesből, a másik Aratusból, mely a neve alatt sze-

¹⁵ Jós., Ant., végső paragrafus. L. *Jézus élete*, 33—34 1.

¹⁸ Philostratos, *loc. cit.*

¹⁷ *Cseleked.*, XVII, 22 és köv.; XXI, 37.

¹⁸ GaL, VI, 11; Róni., XVI, 22.

¹⁹ II. Cor., XV, 6.

²⁰ *Cseleked.*, XXI, 4. A *ἰβραϊστῶθ* szó jelentését egyébiránt kifejtettem *Hist. des lang. sémit.*, II, I, 5; III, I, 2.

²¹ *Cseleked.*, XXVI, 14.

²² I. Cor., XV, 33. V. ö. Meinecke, *Menandri fragm.*, 75 1.

repele;²³ eltekintve attól, hogy nem bizonyosan tőle ered, szintén lehet másodkézből való kölcsönzés.²⁴ Pál műveltsége szinte kizárólagosan zsidó műveltség;²⁵ sokkal inkább a talmudban, sem mint a classikns Görögországban kell keresni az analógot. Csak néhány általános eszme jutott el hozzá, melyet a philosophia mindenüvé elterjesztett és amelyet ismerhetett az ember, anélkül, hogy a bölcsesek egyetlen könyvét is felütötte volna.²⁶ Okoskodás! módja a legkülönösebb. Bizonyos, hogy mit se tudott a peripalctikus logikáról. Syllogismusa éppenséggel nem arisztotelesi; ellenkezőleg, dialektikája a legnagyobb mértékben hasonlít a talmudéhoz. Pál általában inkább a szavaktól, semmint az eszmétől vezeteti magát. Egy-egy szó, mely eszében van, úrrá válik felette és oly gondolatsorra vezet, mely nagyon távol esik a fő-tárgytól. Átmenetei hirtelenek, kifejezései félbeszakadnak, mondatai gyakran függőben maradnak. Nincs nála egyenetlenebb író. Az összes irodalmakban hiába keresnénk hasonló bizarr jelenséget, hogy egy oly fenséges lap, aminő a corinthusiakhoz írt első levél tizenharmadik fejezete, oly gyenge érvelésekkel, kínos ismételtetésekkel, tetszelgő szórszálhasogatásokkal szomszédos.

Pált apja már korán rabbinak szánta. Azonban, az általános szokás szerint,²⁷ foglalkozásról is gondoskodott számára. Pál ponyvakészítő²⁸ volt, vagy, ha jobban

²³ Tit., I, 12; *Cseleked.*, XVII, 28. A Titushoz írt levél hitelessége nagyon kétséges. Ami a *Cselekedetek* XVII. fejezetében olvasható beszédet illeti, az sokkal inkább a *Cselekedetek* szerzőjének, sem mint Szent Pálnak a műve.

²⁴ Az Aratusból idézett vers (*Phaenom.*, 5) megtalálható Cleanthes-nél is (*Hymnus Jupiterhez*, 5). Mindketten kétségtelenül valami névtelen vallásos himnusból vették.

²⁵ Gal., I, 14.

²⁶ *Cseleked.*, XVII, 22 és köv., figyelemmel a fenti 4. jegyzetre.

²⁷ L. *Jézus élete*, 72. 1.

²⁸ *Cseleked.*, XVIII, 3.

tetszik, azzal a durva ciliciumi vászonnal dolgozott, melyet *cilicium-nak* neveztek. Ismételten folytatta e mesterséget;²⁹ nem volt öröklött vagyona. Legalább is egy nővére volt, kinek fia Jeruzsálemben lakott.³⁰ Az utalások, melyek egy fivérre³¹ és más rokonokra³² vonatkoznak, kik állítólag a keresztyénségre tértek, igen határozatlanok és bizonytalanok.

Mint hogy a modern polgári felfogás szerint a modor választékossága arányos a vagyonossággal, az előrbocsátottak után Pált könnyen modortalan és közönséges munkásfajta embernek képzelhetnők. Ez merőben hamis fogalom lenne róla. Ha akarta, ropant udvarias volt és viselkedése a legfinomabb. Levelei, a stylus minden pongyolasága mellett, nagyon elmés emberre vallanak,³³ ki érzésének emelkedettségében ritka szerencsés kifejezéseket talál. Soha levelezés gondosabb figyelmességről, finomabb árnyalatozásról, szeretetreméltóbb félénkségről, habozásokról nem tanúskodott. Egy-két tréfája megütköztet.³⁴ De micsoda lendület! Mily gazdagság az elbájoló megjegyzésekben! Mily természetesség! Érezni lehet, hogy amikor a szenvedély nem tette haragossá és vaddá, udvarias, szolgálatkész, szives, néha érzékeny, kissé féltékeny embernek kellett lennie. Az ilyen embereknek, bár a nagy nyilvánosság előtt hátrányban vannak,³⁵ a kis Egyházak kebelében óriási előnyöket biztosít a ragaszkodás, melyet maguk iránt keltenek, a gyakorlati reátermetség és az ügyesség, mellyel a legnagyobb nehézségekből is kitalálnak.

Pál külseje gyengélkedős volt és úgy látszik, nem vallott reá lelkének nagyságára. Csúnya volt, kurta

²⁹ *Ibid.*, XVIII, 3; I Cor., IV, 12; I Thess., II, 9; II Thess., III, 8.

³⁰ *Cseleked.*, XXIII, 16.

³¹ II Cor., VIII, 18, 22; XII, 18.

³² Róm., XVI, 7, 11, 21. Az e helyeken előforduló *συνγιώηε* jelentéseire nézve l. fentebb 72 l., 27 jegyzet.

³³ L. főleg a Philemonhoz írt levelet.

³⁴ Gal., V, 12; Phil., III, 2.

³⁵ II Cor., X, 10.

derekú, tömzsi és meggörnyedt. Hajlott vállán bizarrul ült a kis és kopasz fej. Fakó arcát elborította a sűrű szakáll; sas-orr, két szúrós szem, fekete, össze-érő szemöldök.³⁶ Hangjában sem volt semmi hatásosság.³⁷ Valami félénk, zavart, elvétős jelleg az első pillanatban vajmi szegényesnek mutatta ékesszólását.³⁸ Jóízlésű ember létére ő maga hangsúlyozta külső fogyatkozásait és előnyére fordította azokat.³⁹ A zsidó fajnak sajátossága, hogy a legtökéletesebb szépség és a legtökéletesebb rútság típusai fordulnak elő benne; de a zsidó rútság valami egészen külön dolog. Nem egy ilyen furcsa arc, mely az első pillanatban mosolygást kelt, ahogy átlelkesedik, mély fűztől és fenéségtől ragyog.

Pál vérmérséklete nem kevésbé volt sajátos, mint a külseje. Szervezete, bár nagyon ellenálló, mert hiszen fáradalommal és szenvedéssel tele életet viselt el, nem volt egészséges. Ő maga szüntelen célozgat testi gyengeségére; úgy tünteti fel magát, mint akit egy lehel let is elfúj, beteg, kimerült, és emellett félénk, jelentéktelen külsejű, semmi nyomaték, semmi hatásos fellépés, annyira, hogy érdemnek számít, ha nem akadtak fenn e nyomorúságos külsőségeken.⁴⁰ Másutt rejtelmesen valami titkos megpróbáltatásról beszél, »húsába szúrt kés«-ről, melyet Sátán angyalához hasonlít, ki őt ütlegetli és akinek Isten megengedte, hogy

³⁶ *Acta Pauli et Theclae*, 3, Tischendorf, *Acta Aposh. apocr.*-ban (Leipzig, 1891), 41 l. és a jegyzetek (régí szöveg, még ha esetleg nem is az eredeti, melyről Tertullianus beszél); a *Philopatris*, 12 (363 tájáról való munka); Malala, *Chronogr.*, 257 l. (Bonn); Nicephorus, *Hist. ecet.*, II, 37. Mind e helyek, különösen a *Philopatris-é*, meglehetősen régí arcképeket sejtetnek. Hitelességet ad nekik, hogy Malala, Nicephorus, sőt még a *Szent Thecla cselekedetei*-nek szerzője is mindezek mellett Pált szép embernek akarják feltüntetni.

³⁷ I Cor., II, 1 és köv.; II Cor., X, 1—2, 10; XI, 6.

³⁸ I Cor., II, 3; II Cor., X, 10.

³⁹ II Cor., X, 30; XII, 5, 9, 10.

⁴⁰ I Cor., II, 3; II Cor., I, X, 9; X, 10; XI, 30; Gal., IV, 13—14.

ne tágítson tőle, nehogy elbízza magát.⁴¹ Háromszor könyörgött az Úrnak, hogy szabadítsa meg tőle és az Úr háromszor felelte neki: »Elég neked az én kegyelmem.« Nyilván valami betegség volt, mert lehetetlen a testi gyönyörök csábítására érteni, lévén, hogy ő maga is mondja, ez iránt nincs fogékonysága.⁴² Úgy látszik, nem házasodott meg;⁴³ vérmérsékletének teljes hűvössége, agyveleje példátlan izzásának e következménye, egész életén át megmutatkozik; oly önbizalommal dicsekszik vele, mely talán nem ment minden erőltetéstől és amelyben mindenesetre van valami visszatetsző.⁴⁴

Fiatalon került Jeruzsálembe⁴⁵ és, úgy mondják, az idősebb Gamaliel iskolájába lépett be.⁴⁶ Gamaliel volt Jeruzsálem legfelvilágosodottabb embere. Miután minden tekintélyes zsidót, ki nem tartozott a papi családokhoz, a farizeus névvel illettek, Gamaliel e szekta egyik tagjának számított. Azonban nem volt meg benne annak szűkkörű és kizárólagos szelleme. Szabadelvű, felvilágosodott ember volt, ki megértette a pogányokat és tudott görögül.⁴⁷ Talán a széleskörű eszmék, melyeket Szent Pál, miután keresztyény lett, hirdetett, visszaemlékezések voltak első mesterének tanítására; mindenesetre azonban be kell ismerni, hogy legelsőbb is nem a mérsékletet tanulta meg tőle.

⁴¹ II Cor., XII, 7—10.

⁴² I Cor., VII, 7—8 és az összefüggés.

⁴³ I Cor., VII, 7—8; IX, 5. E második hely távolról se bizonyító. Phil., IV, 3 az ellenkezőt sejtetné. V. ö. Alexandriai Kelemen, *Strom.*, III, 6 és Eusebius, *Hist. Eccl.*, III, 30. Csak az I Cor., VII, 7—8-nak van itt súlya.

⁴⁴ I Cor., VII, 7—9.

⁴⁵ *Cseleked.*, XXII, 3; XXVI, 4.

⁴⁶ *Ibid.*, XXII, 3. Pál nem szól e mesterről leveleiben, holt bizonyos helyeken természetes lett volna, hogy megemlítsé (Phil., III, 5). Nem lehetetlen, hogy a *Cselekedetek* szerzője célzatosan hozza összeköttetésbe hősét a leghíresebb jeruzsálemi doktorral, kinek tudja a nevét. Gamaliel elvei (*Cseleked.*, V, 34 és köv.) és Pálnak megtérése előtt tanúsított viselkedése között teljes az ellentmondás.

⁴⁷ L. *Jézus élete*, 220—221 l.

Jeruzsálem izzó légkörében a fanatizmus legszélsőbb fokáig jutott. Élén állt a rigorista és exaltált fiatal farizeus pártnak, mely a nemzeti múlthoz való ragaszkodást a legvégtetesebb kihágásokig vitte.⁴⁸ Jézust inem imerte⁴⁹ és nem volt belekeverve a golgothai véres jelenetbe. Láttuk azonban, hogy tevékeny részt vett István megöletésében és az elsősorban szerepelt az Egyház üldözői között. Minden szava halál és fenyegetés volt és mint valami őrjöngő, járta keresztül-kasul Jeruzsálemet, meghatalmazással felszerelve, mely megengedte minden brutalitását. Zsinagogából-zsinagogába ment és kényszerítette a félénkeket, hogy tagadják meg Jézus nevét, a többieket pedig megkorbácsoltatta vagy bebörtönöztette.⁵⁰ Mikor a jeruzsálemi Egyház már szét volt szórva, dühe a szomszédos városok felé irányult;⁵¹ a hódítás, melyet az új hit tett, felbőszítette és' értesülvén, hogy Damaszkusban csoport alakult a hívekből, Theophil főpaptól, Annas fiától⁵² levelet kért az ottani zsinagóghoz, hogy hatalmat kapjon elfogathatni és megkötözve Jeruzsálembe szállíthatni az eltévelyedettek.⁵³

A zűrzavar, melyben Tiberius halála óta a római fenhatóság Júdeában leiedzett, megmagyarázza ez önkényes zaklatásokat. Az örült Caligula uralkodott. A közigazgatás mindenfelől oldódzott. Amily mértékben a polgári hatalom gyengült, a fanatizmus erősödött. Pilátus elmozdítása és az engedmények után, melyeket Lucius X'itellius a benszülötteknek tett, az az elv került uralomra, hogy az ország hadd kormányozza magát a saját törvényei szerint. Ezernyi helyi

⁴⁸ Gal., I, 13—14; *Cseleked.*, XXII, 3; XXVI, 5.

⁴⁹ II Cor., V, 16 semmikép se foglalja magában, hogy igen. A *Cseleked.*, XXII, 3; XXVI, 4 helyeiből azt lehetne hinni, hogy Pál Jézussal egyidőben volt Jeruzsálemben. Ez azonban még nem érv, hogy látták légyen egymást.

⁵⁰ *Cseleked.*, XXII, 4, 19; XXVI, 10—11.

⁵¹ *Ibid.*, XXVI, 11.

⁵² Főpap 37-től 42-ig. Jos., *Ant.*, XVIII, V, 3; XIX, VI, 2.

⁵³ *Cseleked.*, IX, 1—2, 14; XXII, 5; XXVI, 12.

zsarnokság látta hasznát a hatalom nemtörődömségének. Damaszkus egyébiránt Hartat vagy Háreth nabateus király kezére jutott, kinek Petrában volt a székhelye.⁵⁴ E hatalmas és bátor fejedelemnek, miután megverte Herodes Antipast és szembe szállt a Lucius Vitellius császári legátus parancsnoksága alatt álló római hadakkal, csodásán segített a szerencse. A hír, hogy Tiberius meghalt (37, március 16), hirtelen megállította Vitelliust.⁵⁵ Háreth hatalmába kerítette Darn aszkust és ethnarchos-t vagy kormányzót ültetett oda.⁵⁶ A zsidók ez új foglalás idejében tekintélyes pártot alkottak. Nagy számban voltak Damaszkusban és élénk proselytismust fejtettek ki, különösen a nők között.⁵⁷ A hatalom ki akarta őket elégíteni és megnyerésüknek mindig autonómiájuk erősítése volt a módja, minden engedmény pedig, amit autonómiájuknak tettek, a vallási erőszakosságokra való feljogosítást jelentett.⁵⁸ Büntetni, megölni azokat, kik nem úgy gondolkodtak, mint ők, — ezt nevezték függetlenségnek és szabadságnak.

Pál Jeruzsálemből elindulva, kétségtelenül a szokásos úton haladt és a »Jákob leányainak hídjá«-nál átment a Jordánon. Agyának exaltatiója a tetőpontra jutott; időnkint egész zavart és magánkívül volt. A szenvedély nem hitszabály. A szenvedélyes ember egyik hitről átsapathat egy másik, nagyon eltérő hitre; csakhogy ugyanazt a hevületet viszi magával. Mint minden erős lélek, Pál közel volt hozzá, hogy szeresse, amit gyűlölt. Végül is, oly teljes bizonyos benne, hogy

⁵⁴ *Revue numismatique*, új sor., III, 4. (1858), 296 és köv. 1., 362 és köv. 1.; *Revue archéol.*, 1864 április, 284 és köv. 1.

⁵⁵ Jos., *B. I.*, II, XX, 2.

⁵⁶ II Cor., XI, 32. A damaszkuszi római pénzek sorozata Caligula és Claudius uralma alatt tényleg hézagot tüntet fel. Eckhel, *Doctrina num. vet.*, pars la, vol. III, 330 l. Az „Aretas pl. iihellenos“ típusú damaszkuszi pénz (*ibid.*), úgy látszik, Háreth-é (Waddington úr közlése).

⁵⁷ Jos., *Ant.*, XVIII, V, 1. 3.

⁵⁸ V. ö. *Csel eked.*, XII, 3; XXIV, 27; XXV, 9.

nem Isten művének hátráltatásán dolgozik? Talán eszébe jutottak mesterének, Gamaliel-nek oly mértéktartó és oly helyes eszméi.⁵⁹ Az ily izzó lelkekben gyakran következnek be rettenetes fordulatok. Pál a varázsuk alatt volt azoknak, akiket gyötört.⁶⁰ Minél jobban ismerte valaki e jó szektariusokat, annál inkább megszerette őket. Már pedig senki se ismerte őket oly jól, mint aki üldözőjük volt. Időnként mintha megpillantotta volna szolid arcát a mesternek, ki annyi türelmet önt tanítványaiba, ahogy sajnálkozva és gyengéd szemrehányással néz reá. Amit Jézusnak mint légi és néha látható lénynek megjelenéseiről beszélték, nagy hatással volt reá, mert azokban a korokban és országokban, amikor és ahol hisznek a csodákban, a csodás történetek egyaránt fogékonyságra találhatnak a szembenálló felek mindegyikénél: a muzulmánok félnek Illés csodáitól és, mint a keresztények, ők is természetfeletti gyógyításokat kérnek Szent Györgytől és Szent Antaltól. Pál, miután áthaladt Iturián, kijutott a nagy damaszkusi síkságra. Közel volt a városhoz és alkalmasint már a kertek között járt, melyek környezik azt. Dél volt.⁶¹ Pál többedmagával és, úgy látszik, gyalog ment.⁶²

A Jeruzsálem és Damaszkusz közötti út mit sem változott. Damaszkusból délnyugat felé irányulva átszeli a szép síkságot, melyet az Abana és a Pharphar mellékerei öntöznek és amelyen ma Dareya, Kaukab, Sasa faluk következnek egymásra. A hely, melyről beszélünk és amely az emberiség történelme egyik legfontosabb eseményének lesz a színhelye, nem lehet túl Kaukab-on (négy órányira Damaszkustól).⁶³ Sőt valószínű, hogy a kérdéses hely még sokkal közelebb volt a városhoz és valójában Dareyába (másfél órányira

⁵⁹ *Cseleked.*, V, 34 és köv.

⁶⁰ Hasonló vonás Omar megtérésében. Ibn-Hischam, *Sirat errasoul*, 226 1. (Wüstenfeld kiad.)

⁶¹ *Cseleked.*, IX, 3; XXII, 6; XXVI, 13.

⁶² *Cseleked.*, IX, 4, 8; XXII, 7, 11; XXVI, 14, 16.

⁶³ A középkor hagyománya ide tette a csoda színhelyét.

Damaszkustól) kell tenni vagy Dareya és Meidan közé.⁶⁴ Pál előtt ott volt a város, melynek néhány épülete már kirajzolódhatott a fák között; mögötte Hermon fenséges kúpja, hóbarázdáival, melyek egy aggastyán ősz fejéhez teszik hasonlatossá; jobbfelől a Hauran, két kis párhuzamos hegylanc, mely maga közé zárja a Pharphar⁶⁵ alsó folyását és a tóvidék tumulusait;⁶⁶ baloldalt az Anti-Libanon végső nyúlványai, melyek a Hermonhoz húzódnak. A benyomás, melyet e dúsan megművelt mezők, e gyönyörűséges, árkokkal elválasztott és a legszebb gyümölcsökkel rakott gyümölcsöskertek keltenek, a nyugalomé és a boldogságé. Képzeljünk egy árnyas utat, vastag színtérkében, lépten-nyomon áztatva az öntöző-csatornáktól, partoktól beszegve, olajfaligetek, diófák, barackosok és szilvasok között kanyarodva, melyeket szőlősorok kötnek össze és előttünk áll képe a helynek, hol lejátszódott a sajátságos esemény, mely oly nagy befolyással volt a világ hitére. Damaszkus e környékén az ember szinte nem is gondolná, hogy Keleten van⁶⁷ és különösen ha a goloniti és ituriai kopár és izzó tájakra jön, lelkét eltölti az öröm, hogy újra reátalál az ember munkájára és az ég áldásaira. A legrégebb hajdankortól mindmáig ez egész övezet, mely üdén és jóléttel környezi Damaszkust, csak egy nevet viselt, egy álmod sugallt, azt, hogy »Isten paradicsomkertje.«

Ha Pál itt szörnyű látomásokat pillantott meg, azért történt, mert lelkében hordta azokat. Minden lépés, melyet Damaszkus felé tett, égető tépelődéseket szabadított fel benne. A hóhér gyűlöletes szerepe, melyet játszani készült, elviselhetetlenné vált neki. A házak, melyeket kezdett látni, talán éppen áldozatainak haj-

⁶⁴ Erre mutat *Cseleked.*, IX, 3, 8; XXII, 6, 11.

⁶⁵ *Nahr-el-Awadj.*

⁶⁸ *Tuleil.*

⁶⁷ Aminthogy csakugyan a síkság több, mint ezerkétszáz méterrel magasabban fekszik a tenger színénél.

lékai. E gondolat reánehezedik, meglassítja lépteit; szeretne nem menni előre; úgy érzi, hogy ellenszegül Valami rugónak, mely hajtja.⁶⁸ Az úttól való fáradtság,⁶⁹ párosulva e tépelődéssel, megroskasztja. Úgy látszik, a szeme könnyes volt,⁷⁰ talán valami szemgyulladás kezdődött. Az ily hosszú menetelésekben az utolsó órák a legveszedelmesebbek. A letelt napok összes gyengítő okai összehalmozódnak bennök; az idegek megereszkednek; visszahatás áll be. Az is lehet, hogy a hirtelen átmenet a naptól izzó síkságból a kertek hűsében idézett elő valami rohamot a fanatikus utas beteges⁷¹ és súlyosan megrendült szervezetében. E párás tájakon az embert egész hirtelen lepik meg az agyra átsapó veszedelmes lázak. Néhány pillanat és mintha villámcsapás érte volna. A roham elmúltával az a benyomás marad meg, hogy az ember villám-lásoktól hasított mély éjszakát látott, melyben fekete alapon képek rajzolódtak ki.⁷² Bizonyos az, hogy egy rettenetes csapásra Pál egy pillanat alatt elvesztette, ami öntudat még maradt benne és eszméletlenül hanyattvágódott.

A feljegyzések alapján, melyek e különös eseményről reánk maradtak,⁷³ lehetetlen megmondani, hogy szerepelt-e valamely külső körülmény előidézésében a fordulatnak, mely a kereszténységet leglángolóbb apostolához juttatta. Egyébiránt az ilyen esetek-

⁶⁸ *Cseleked.*, XXVI, 14.

⁶⁹ Jeruzsálemtől Damaszkuszig jó nyolc napi járóul.

⁷⁰ *Cseleked.*, IX, 8, 9, 18; XXII, 11, 13.

⁷¹ L. fentebb 114 l. és II Cor., XII és köv.

⁷² Magamnak is volt ilyenféle rohamom Byblosban; más; elvekkel a hallucinatiókat, melyek akkor elfogtak, látomásoknak tekintetem volna.

⁷³ Három elbeszélés van e nagyfontosságú epizódról: *Cseleked.*, IX, 4 és köv.; XXII, 5 és köv. Az eltérések, melyek e passzusok között észlelhetők, bizonyítják, hogy maga az apostol is többféleképp mondta el megtérését. A *Cseleked.*, IX, előadása nem egyöntetű, amiként ezt hamarosan ki is fogják mutatni. V. ö. Gal., I, 15—17; I Cor., IX, I; XV, 8; *Cseleked.*, IX, 27.

ben a külső tényező nem sokat számít. Szent Pál lelkiállapota, lelkifurdalása a város láttára, ahol betetőzni készült gonosztetteit, volt az igazi oka megtérésének.⁷⁴ A magam részéről sokkal jobb szeretem a feltevést, mely Pál személyes tényét és amit csak ő érzett, látja a dologban.⁷⁵ Mindazonáltal nem lehetetlen, hogy hirtelen vihar tört ki.⁷⁶ A Hermon lejtői páratlan he vessé gű mennydörgések gyűjtőtelepei. A leghidegebb lelkek se állhatják izgalom nélkül e tűzesőt. Ne feledjük, hogy az egész ókor az efajta jelenségekben isteni megnyilatkozást látott, az akkori fogalmak szerint, melyeket a gondviselésről alkottak, semmi se volt véletlen és mindenki megszokta, hogy a természeti tünetmenyeket, melyek körülötte játszódtak, magára vonatkoztassa. A zsidóknak különösen a mennydörgés mindig Isten szava volt; a villámlás Istennek a tüze. Pál a legélénkebb izgatottság állapotában volt. Érthető, hogy a vihar szavából azt hallotta légyen, ami a saját szívében volt. Hogy napszúrástól vagy szembántalomtól előidézett lázas delirium vett-e hirtelen erőt rajta vagy villámlás ejtette hosszú káprázatba, vagy pedig a lecsapó mennykő vágta földhöz és okozott nála agrázkódtatást, ami elhomályosította a látását? — nem nagy különbség. Az apostol emlékei e tekintetben pieg lehetösen zavarosaknak látszanak; meg volt gyöződve, hogy természetfeletti esemény történt és ez a hit nem engedte, hogy pontos tudata legyen az anyagi körüli-

⁷⁴ A mormonoknál és az amerikai „ébredés“-ekben szintén majdnem mindig a lélek hallucinációkat előidézö nagy feszültsége vonja maga után a megtéréseket.

⁷⁵ Hogy Pál utitársai ugyanúgy láttak és hallottak, mint ő, nagyon jól lehet csak legendás részlet, annál inkább, mert az elbeszélések erre nézve határozott ellentmondást tüntetnek fel. V. ö. *Cseleked.*, IX, 7; XXV, 9; XXVI, 13. A ló megbotlásáról szóló hypothesisre cáfolat az elbeszélés összmvolta. Ami azt a véleményt illeti, mely a Gal., I, 16-ban szereplő *év éu,oi-ra*. támaszkodva a *Cselekedetek* egész elbeszélését visszautasítja, az túlzás, *év éfioi* e helyen, annyit jelent, hogy „nekem“, „en-gem illetöleg“. V. ö. Gal., I, 24. Pálnak minden bizonynyal egy bizonyos pillanatban víziója volt, mely eldöntötte megtérését.

⁷⁶ *Cseleked.*, IX, 3, 7; XXII, 6, 9, 11; XXVI, 13.

ményekről. Az ily agy beli megrendülések néha valami visszaható befolyással vannak és merőben megzavarják a rohamot megelőző pillanatok emlékeit.⁷⁷ Pál egyébiránt maga is mondja, hogy látományai szoktak lenni;⁷⁸ valami mindenki másnak jelentéktelen dolog elegendő lehetett, hogy önkívületbe ejtse.

A hallucinációban, mely minden érzékét hatalmába kerítette, mit látott, mit hallott? Látta az alakot, mely napok óta nem tágított tőle, az árnyképet, melyről annyit beszéltek. Magát Jézust látta,⁷⁹ aki héberül így szólt hozzá: »Saul, Saul, miért üldözöl engem?« A heves természetek hirtelen csapnak át az egyik végtelből a másikba.⁸⁰ Számukra vannak, amik a hideg természetűeknek nincsenek, ünnepélyes pillanatok, olyanok, melyek döntök az egész hátralevő életre. A megfontolt emberek nem változnak; ők átalakulnak. Az izzó természetűek, ezzel ellentétben, változnak és nem formálódnak át. A dogmatizmus mintegy Nessus-íng rajtuk, melyet nem tudnak letépni magukról. Kell nekik valami, amit szeressenek vagy gyűlöljenek. Csak a mi nyugati fajaink tudták megszűlni azokat a széles felfogású, finom, erős és hajlékony elméket, kiket semmi pillanatnyi illúzió magával nem ragad, semmi üres állítás meg nem tántorít. A Keletnek sohasem voltak ilyen emberei. Pár pillanat alatt összes legmélyebb gondolatai összetorlódtak Pál lelkében. Élénken elébe tűnt viselkedésének borzalma. István véréből borítva látta magát; a vértanú apja, felavatója gyanánt tűnt fel előtte. Mélyen megrendült, egész valója fel volt dűlve. Végeredményben azonban csak más fanatizmust váltott. Öszintesége, a feltétlen hitnek szüksége nem engedte, hogy félúton maradjon. Világos volt, hogy maj-

⁷⁷ Ezt tapasztaltam magam is byblosi esetem alkalmával. Az újulást megelőző nap emlékei teljesen kitörölődtek elméből.

⁷⁸ II Cor., XII, 1 és köv.

⁷⁹ *Cseleked.*, IX, 27; Gal., I, 16; I Cor., IX, 1; XV, 8; Pseudo-clem. homil., XVII, 13—19.

⁸⁰ L. Omar esetét. *Sirat errassal*, 226 és köv. 1.

dán ugyanazzal a lángoló buzgalommal fog küzdeni Jézusért, mint amelyet tanúsított, mikor üldözte volt.

Pál társai segítségével, kik kezénél fogva vezették,⁸¹ bebandukolt Damaszkusba. Egy bizonyos Judánál helyezték el, ki az Egyenes-utcában lakott, egy nagy oszloposoros, több, mint egy mérföld hosszú és száz láb széles utcában, mely keletről nyugatra átszelte a várost és amelynek vonala, némi kanyargással, még ma is fő útöere Damaszkusnak.⁸² A látási zavar⁸³ és az agy izgalma nem hagyott alább. Pál három napon át lázban feküdt és se nem evett, se nem ivott. Könnyen sejthető, hogy e válság alatt mi ment végbe az izzó főben, melyet önkívületbe ejtett a heves megrázkódtatás. Beszéltek neki a damaszkusi keresztényekről, különösen pedig egy bizonyos Ananiasról, ki, úgy látszik, feje volt a gyülekezetnek.⁸¹ Pál gyakran hallotta dicsérni az új hívők csodatevő erejét a betegségek tekintetében; a gondolat, hogy a kézrátevés megszabadíthatná az állapotból, melyben leiedzett, gyökereket vert benne. A képek során, melyek agyában egymást kergették,⁸⁵ látni vélte, hogy Ananias belép és elvégzi rajta a keresztényeknél szokásos mozdulatot.

⁸¹ *Cseleked.*, IX, 8; XXII, 11.

⁸² Régi arab neve *Tarik-el-Asthwa* volt. Ma *Tarik-el-Mus-tekim-nek* hívják, ami megfelel *Ῥόμη ενQsia-nak*. A keleti kapu (Bál Scharki) és az oszlopcsarnokok némi nyoma még fennmaradt. L. az arab szövegeket, melyeket Wüstenfeld közölt *Ludde Zeitschrift für vergleichende Erdkunde-yÁbtm*, 1842, 168 l.; Porter, *Syria and Palestine*, 477 l.; Wilson, *The Lands of the Bible*, II, 345, 351—52.

⁸³ *Cseleked.*, XXII, 11.

⁸⁴ A *Cseleked.*, IX. fejezetének elbeszélése, úgy látszik, két egymással elegyített szöveg keveréke. Az egyik, az eredetibb, a 9, 12, 18 verset foglalja magában; a másik, a részletesebb, dialogizáltabb és legendásabb a 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18 verset. A 12. vers nincs összefüggésben se azzal, ami előtte van, se azzal, ami utána következik. A XXII. 12-ik előadása inkább az imént említett szövegek elsejével, semmint másodikkal egyezik.

⁸⁵ *Cseleked.*, IX, 12. A helyes olvasás *ἀνδρα τ'ν δ<>άματι*, amiként a vatikáni B. codexben van. V. ö. 10. vers.

Ettől fogva meg volt győződve, hogy gyógyulását Ananiasnak fogná köszönhetni. Ananiast értesítették a dologról; eljött, szolid szavakat intézett a beteghez? testvérenek nevezte és *rútette a kezét*. E pillanattól fogva a nyugalom visszatért Pál leikébe. Gyógyultnak vélte magát és, a betegség ideges természetű lévén, úgy is volt. Szemeiről, mondták, kis héjak vagy pikelyek estek le;⁸⁶ evett és újra erőre kapott.

Majdnem nyomban részesült a megkeresztelésben.⁸⁷ Az Egyház tanai oly egyszerűek voltak, hogy mi újat se kellett tanulnia. Rögtön keresztény és pedig tökéletes keresztény lett. Egyébiránt kitől is kellett volna leckéket vennie? Maga Jézus jelent meg neki. Ugyanúgy megvolt látomása a feltámadt Jézusról, mint Jakabnak vagy Péternek. Közvetlen kinyilatkoztatásból ismert meg mindent. Itt újra előtűnt Pál büszke és lebírhatalan természete. Leroskadva az úton, kész volt, hogy alávesse magát, de csak Jézusnak, ki eljött Atyjának jobbjáról, hogy őt megtérítse és felvilágosítsa. Ez hitének az alapja és ez lesz majd igényeinek kútfeje. Azt fogja mondani, hogy szándékosan nem ment nyomban megtérése után Jeruzsálembe, hogy érintkezésbe lépjen azokkal, kik már előbb apostolok voltak; külön kinyilatkoztatásban volt része és senkinek se tartozik semmivel; mint a Tizenkettő, ő is isteni rendelésből és Jézus közvetlen megbízásából apostol; az ő tana a helyes, még ha egy árgyal állítaná is az ellenkezőt.⁸⁸ E gögös lélekkel ropant veszedelem vonult be a lelki szegények kis társágába, ami addig a kereszténység volt. Igazi csoda lesz, ha erőszakossága és hajthatatlan lénye nem fog mindent szétrobbantani. Viszont azonban bátorsága.

⁸⁶ *Cseleked.*, IX, 18; v. ö. *Tobias*, II, 9; VI, 10; XI, 13.

⁸⁷ *Cseleked.*, IX, 18; XXII, 10.

⁸⁸ Gal., I, 1, 8—9, 11 és köv.; I Cor., IX, 1; XI, 23; XV, 8. 9; Cel., I, 25; Ephes., I, 19; III, 3, 7, 8; *Cseleked.*, XX, 24; XII, 14—15, 21; XXVI, 16; *Homiliae pseudo-dem.*, XVII, 13 19.

kezdeményező ereje, határozottsága mily értékes lesz a jeruzsálcmi szentek szükkörű, félénk, határozatlan szelleme mellett! Bizonyos, ha a kereszténység megmaradt volna e jó emberek kezében, bezárva a közösségekben élő illumináltak conventiculumába: kialudt volna, akár az essenismus, jóformán még emléket se hagyva. Az engedetlen Pál lesz szerencsésének kövője, aki dacolva minden veszedelemmel, bátran kivezeti a nyílt tengerre. Az engedelmes hívő mellett, ki szó nélkül veszi hitét feljebbvalójától, ott lesz a minden tekintélytől független keresztény, ki csak személyes meggyőződéséből hisz. Öt évvel Jézus halála után már megvan a protestantizmus; Szent Pál a nevezetes megalapítója. Jézus bizonyára nem számított ily tanítványokra, holott talán ők azok, kik majd legtöbbet tesznek művének életbentartására és örökkévalóságának biztosítására.

A heves és proselytismusra hajló természetek mindig csak szenvedélyük tárgyát változtatják. Ugyanúgy lángolva az új hitért, mint ahogy tette a régiért, Szent Pál, miként Omar, az üldözött szerepéből egyszerre az apostolába csapott át. Nem tért vissza Jeruzsálembe,⁸⁹ hol helyzete a Tizenkettő mellett kissé kényes lett volna. Damaszkusban és Hauranban⁹⁰ maradt és három éven át (38—41) hirdette ott, hogy Jézus Isten fia.⁹¹ Haurannak és a szomszédos országoknak I. Herodes Agrippa bírta a souveránitását, Háreth nabateus király azonban több helyen semmivé tette hatalmát. A római hatalom meggyengülése Syriában kiszolgáltatta a nagyravágyó arabnak Damaszkus nagy és gazdag városát, úgyszintén a Jordánon és Her-

⁸⁹ Gal., I, 17.

⁹⁰ *Αραβία* annyi, mint „az arabiai provincia“, melynek főrésze Hauran.

⁹¹ Gal., I, 17 és köv.; *Cseleked.*, IX, 19 és köv.; XXVI, 20. A *Cselekedetek* szerzője azt hiszi, hogy az első damaszkusi időzés rövid ideig tartott és Pál, nemsokára megtérése után, Jeruzsálembe ment és ott hirdette az ígét (V. ö. XXII, 17). A galaiakhoz írt levél passzusa azonban nem enged kétséget.

monon túl fekvő tartományok egyrészt is, hol akkor kezdett hajnalodni a civilizációnak.⁹² Egy másik emir, Soheym,⁹³ talán rokona vagy helytartója Hárethnek, Caligulával megadatta magának Ituria investitúráját. Pál az arab faj e nagy ébredése közepette,⁹⁴ e sajtáságos földön, hol egy erélyes fajnak fényes kezdéssel bontakozott ki lázas tevékenysége, árasztotta szét apostoli lelkének első tüzét.⁹⁵ Lehet, hogy az oly ragyogó anyagi fellendülés, mely az országot átalakította, ártott egy merőben idealista és a világ közeli végére alapított hithirdetésnek. Aminthogy csakugyan nem is találjuk semmi nyomát valamely arabiai Egyháznak, melyet Szent Pál alapított. Ha, a 70. év körül, Hauran egyike lett a kereszténység legfontosabb centrumainak, ezt a Palesztinai keresztények bevándorlása okozta és éppen Szent Pál ellenségeinek, az ebionitáknak volt e tájon a főtelepük.

Damaszkusban, hol sok volt a zsidó, Pál inkább ; talált meghallgatásra.⁹⁶ Eljárt a zsinagógákba és élénk érvelésekbe bocsátkozott annak a bebizonyítása végett, hogy Jézus volt a Krisztus. A hívek csodálkozása roppant nagy volt; aki jeruzsálemi testvéreiket üldözte és azért jött, hogy láncra verje őket, ime, legelső védőjük lett.⁹⁷ Merészségében, különösségében bizonyára volt valami, ami riasztotta őket; magában volt; senki-vel se tanácskozott,⁹⁸ nem alakított iskolát; inkább

⁹² L. a Waddington és de Vogüé uraktól felfedezett feliratokat (*Revue archéol.*, 1864 április, 284 és köv. 1.; *Comptes rendus de l'Acad. des Insc. et B.-L.*, 1865, 106—108 1.).

⁹³ Dio Cassius, LIX, 12.

⁹⁴ Bővebben kitértem erre de Longperier és de Withe urak *Bulletin archéologique-ahun*, 1856 szeptember.

⁹⁵ A Gal., I, 16 versének az utána következőkkel való kapcsolata bizonyítja, hogy Pál nyomban megtérése után megkezdte az ige hirdetését.

⁹⁶ Jos., *B. I.*, I, II, 25; II, XX, 2.

⁹⁷ *Cseleked.*, IX, 20—22.

⁹⁸ Gal., I, 16. Az *ov TiQOGaviAh'μεν GCCQNL και αχαατί*-nak ez az értelme. V. ö. Máté, XVI, 17.

kíváncsisággal, semmint rokonszenvvel nézték. Érezték, hogy testvér, de egészen sajátos testvér. Képtelenek tartották az ámulásra; de a jó és közepszerű lelkek mindig valami bizalmatlan és félő érzéssel vannak ama hatalmas és eredeti lények iránt, kiktől érzik, hogy eljön a nap, mikor kisiklik a kezökből.

XI. FEJEZET.

Béke és belső fejlődés a judeai Egyházban.

Úgy látszik, 38-tól 41-ig semmiféle üldözés se súlyosdon az Egyházra.¹ A hívek bizonyára clóvignyázatosabbak voltak, semmint ahogy István halála előtt cselekedték és tartózkodtak a nyilvánosság előtt való beszédétől. Talán a zsidók kegy vesztése is, az, hogy Caligula uralkodásának egész második részén át küzdelemben álltak a fejedelemmel, kedvezett a szüendő szektának. A zsidók tudniillik annál hevesebbek voltak az üldözésben, minél jobb viszonyban voltak a rómaiakkal. Ezek, hogy megvásárolják vagy megjutalmazzák békén maradásukat, hajlandók voltak biztosítani kiváltságaikat, különösen pedig azt, amit a legtöbbre tartottak, a jogot, hogy megölhetik azokat, kik nézetük szerint hűtlenekké váltak a Törvényhez. Már pedig az évek, melyekhez eljutottunk, e különös nép mindig oly zavaros történelmeinek legviharosabb korszakai közé tartoznak.

Az ellenszenv, melyet a zsidók erkölcsi felsőbb-ségükkel, bizarr szokásaikkal, de keménységükkel is a népekben, melyek között éltek, maguk iránt keltet-

¹ *Cseleked.*, IX, 31.

² L. a Macc., VI, 12—13 borzalmasan naiv beismerését.

tok, elérte a tetőpontját, különösen Alexandriában.³ E felgyülemlett gyűlölet kihasználta az alkalmat, hogy a birodalom a legveszedelmesebb örültek egyikére szállt, aki valaha is uralkodott. Caligula, legalább a betegség óta, mely befejezte értelmi képességeinek összerombolását (87 október), az eszeveszett rémes látványát tüntette fel, aki oly hatalommal kormányozza a világot, aminő embernek még nem volt a kezében. A caesarismus végzetes törvénye megengedte az ily borzalmakat és azt tette, hogy nem volt ellenzók orvoslás. Három évig és három hónapig tartott ez így. Az ember szégyenli komoly történetben elmondani, ami itt következik. Mielőtt belekezdénék e saturnaliák előadásába, azt kell mondanunk, amit Suetonius: *Reliqua ut de monstre narrenda sunt.*

E tébolyult legártatlanabb időöltése a maga istenvoltának a gondozása volt.⁴ Tette ezt valami keserű gúnyval, a komolyságnak és komikumnak sajátos keverékével (mert a szörnyeteg nem volt elmésség nélkül), bizonyos mély kinevetésével az emberi nemnek. A zsidók ellenségei látták, mennyire felhasználhatnák ezt a mániát. A világnak oly nagy volt a vallási lealacsonyodása, hogy egyetlen tiltakozás se hangzott el a caesar szentségtörései ellen; mindegyik kultusz sietett felruházni őt a címekkel és tiszteletnyilvánításokkal, melyeket isteneinek tartott fenn. A zsidók örök dicsősége, hogy e nemtelen bálványozás közepette megszólaltatták a megbotránykozott öntudat szavát. A türelmetlenség, mely bennök lakozott és amely annyi kegyetlen cselekedetre ragadta őket, itt a szép oldaláról mutatkozott meg. Fentartva, hogy vallásuk az abszolút vallás, nem hajolták meg a zsarnok gyalázatos szeszélye előtt Véget nem érő zaklatás volt rájuk nézve ennek a következménye. Elég volt, hogy

³ L. a Maccabeusok III. (apocryph) könyvét egész terjedelmében, összevetve Eszter könyvével.

⁴ Suetonius, *Cains*, 22, 52; Dio Cassius, LIX, 26—28; Philo, *Legatio ad Catum*, 25 § stb.; Josephus, *Ant.*, XVIII, VIII; XIX, I, 1—2; *B. I.* II, X.

valamely városban legyen valaki, aki elégedetlen a zsinagógával, gonosz vagy csak tréfás kedvű és borzalmas dolgok következtek belőle. Egyszer egy Caligulának szentelt oltár volt felállítva oly helyen, hol a zsidók legkevésbé tűrhették.⁵ Másszor egy csomó suhanc csapott nagy lármát, mert csak a zsidók tagadták meg a császár szobrának felállítását imahelyeiken: ilyenkor behatoltak a zsinagógákba és oratóriumokba és odaállították Caligula szobrát;⁶ a szerencsétleneknek választaniok kellett: vagy vallásukat tagadják meg vagy pedig felségsértést követnek el. Szörnyű háborítások származtak belőle.

Az efajta tréfák már többször ismétlődtek, mikor a császárnak egy még ördögibb gondolatot sugalmaztak; azt, hogy óriási aranszobrát állíttassa fel a jeruzsálemi templom szentélyében és a templomot szenteltesse az ő istenségének.⁷ E rút cselszövény harminc évvel siettette a zsidó nemzet lázadását és romlását. Publius Petronius császári legátus mérséklete és Herodes Agrippa királynak, Caligula kegyencének közbelépése elejét vette a katasztrófának. De mindaddig, amíg Chaerea kardja meg nem szabadította a földet a leggyalázatosabb zsarnoktól, kit a hátán hordott, a zsidók mindenütt rettegésben éltek. Philo megőrizte számunkra részletes képét a hallatlan jelenetnek, mely lejátszódott, mikor a küldöttség, melynek ő volt a vezetője, a császár elé járulhatott.⁸ Caligula aközben fogadta őket, mialatt megszemlélte Maecenas és Lanua villáit, a tenger mentén Pouzzoli környékén. Aznap éppen vidám kedvében volt. Helicon kedvenc bohóca mindenféle bolondságot mesélt volt neki a zsidókról. »Aha! Tehát egyedül ti vagytok — szolt hozzájuk keserű nevetéssel és fogait vicsor-

⁵ Philo, *Leg. ad Caium*, 30 §.

⁶ Philo, *In Flaccum*, 7 §; *Leg. ad Caium*, 18, 20, 26, 43 §.

⁷ Philo, *Leg. ad Caium*, 21 §; Josephus, *Ant.*, XVIII, VIII; *B. L.*, II, 3; Tacitus, *Ann.*, XII, 54; *Hist.*, V, 9, amazt kiegészítve az utóbbival.

⁸ Philo, *Leg. ad Caium*, 27, 30, 44 és köv. §.

gatva — kik nem akartok engem istennek elismerni és inkább egy olyat imádtok, kinek még csak a nevét se tudjátok!» És borzalmas istenkáromlást toldott a szavakhoz. A zsidók reszkettek és most alexandriai ellenfeleik vették át a szót: »Még sokkal jobban utálnád ez embereket és egész nemzetüket — mondták a császárnak — ha tudnád, mennyire gyűlölnék téged; mert ők voltak az egyedüliek, kik nem áldoztak egész? ségedért, mikor az összes népek megtették ezt.« E szavakra a zsidók felkiáltottak, hogy rágalom és hogy a császár felépüléséért háromszor mutatták be a legünnepélyesebb áldozatot, melyet vallásuk ismer. »Jó — szolt Caligula komikus komolysággal — áldoztatok; nagyon helyes; de nem nekem áldoztatok. Mi hasznom volt belőle?» Ezzel hátat fordítva nekik, nekiindult a termeknek, parancsokat osztva a tatarozásokra és szünet nélkül járva fel a lépcsőkön, le a lépcsőkön. A szerencsétlen küldöttek (köztük a nyolcvanéves Philo, a kornak talán, amióta Jézus már nem volt, g legtiszteletreméltóbb embere) lihegve, reszketve, a kísérettől ide-oda lökdösve követték fel-le. Caligula egyszerre visszafordult feléjük: »Igaz, — mondta — tulajdonképen miért nem esztek disznóhúst?» A hízelgők nevétsben törtek ki; tiszték szigorú hangon figyelmeztették őket, hogy a túlhangos nevetés tiszteletlenség a császár felsége iránt. A zsidók hebegtek; egyikök elég félszegen megjegyezte: »De hiszen vannak emberek, kik viszont bárányt nem esznek.« »Azoknak igazuk van, — szolt a császár; — a bárányhúsnak nincs íze.« Ezután úgy tette magát, mintha tájékozódni akarna ügyükről; de alig hogy védbeszédöket megkezdték, ott hagyta őket és ment rendelkezni egy terembe, melyet földpáttal akart díszíttetni. Azután visszajött és szerény képpel azt kérdezte a küldöttségtől, van-e még valami mondanivalójuk; de ahogy újra elkezdtek a beszédet, ismét hátat fordított nekik, hogy megnézzen egy másik termet, melyet festményekkel akart ékíttetni. Ez a zsákmányával játszó tigris-tréfa órákig tartott. A zsidók már el vol-

tak készülve a halálra. A végső pillanatban azonban a vadállat bevonta karmait. »Eh mit! — ‘szólt Caligula tovább menve — ezek az emberek nem annyira bűnösök, mint inkább sajnálatraméltók, hogy nem hisznek istenvoltomban.« íme, miként lehetett tárgyalni a legkomolyabb kérdéseket a szörnyű uralom alatt, melyet a világ süllyedése teremtett meg, hitvány katonaság és vele egyforma csőcselék dédelgetett és a majdnem egyetemes gyávaság tartott fenn.

Érthető, hogy ez a feszült helyzet Marullus idejében erősen mérsékelte a zsidóknak azt a bátorságát, mely oly büszkévé tette hangjukat Pilátussá! szemben. A keresztényeket, kik majdnem már elszakadtak a templomtól, kevésbé rémíthették Caligula szentségtörő tervei, mint a zsidókat. Egyébiránt nagyon is kevesen voltak, semhogy Rómában tudtak volna a létezésükről. A Caligula-korabeli vihar, ugyanúgy, mint amely azzal végződött, hogy Titus elfoglalta Jeruzsálemet, átvonult felöltök, sőt több tekintetben előnyükre volt. Minden, ami a zsidó függetlenséget gyengítette, nekik kedvező volt, mert apasztotta hatalmát a gyanakvó orthodoxiának, mely követeléseinek szigorú büntetésekkel adott nyomatékot.

A béke e korszaka termékeny volt a belső fejlődésben. Az alakulásban levő Egyház három provinciára oszlott: Judeára, Samariára, Galileára,⁹ amihez csatlakozott bizonyára Damaszkus is. Jeruzsálemnek vitatlan volt az elsőbbsége. Az ottani Egyház, mely István halála után szétszóródott, csakhamar újra megalakul. Az apostolok sohasem hagyták volt ele várost. Az Úr testvérei tovább is ott laktak és nagy tekintélyben éltek.¹⁰ Nem úgy látszik, hogy ennek az új jeruzsálemi Egyháznak ugyanoly szigorú lett volna a szervezete, mint az elsőnek; a javak közösségét már nem vették oly szorosan. Volt azonban egy nagy szegényalap; ebbe folyt be az alamizsna, amit az egyes

⁹ *Cseleked.*, IX, 36

¹⁰ Gal., I, 18—19; II, 9.

Egyházak az Anya-Egyháznak, hitük eredetének és állandó forrásának küldtek.¹¹

Péter gyakran tett apostoli útát Jeruzsálem környékén.¹² Nagy thaumaturg hírében állott. Lyddában¹³ állítólag meggyógyított egy Aeneas nevű bénát és e csoda csoda sokakat megtérített Sáron völgyében.¹⁴ Lyddából Joppc-bc ment,¹⁵ mely város, úgy látszik, egyik központja volt a kereszténységnek. A munkásoktól, hajósoktól, szegény emberektől lakott városok, melyekben nem az orthodox zsidók domináltak,¹⁶ voltak azok, hol az új szekta a legkedvezőbb körülményekre talált. Péter sokáig tartózkodott Joppeben, egy Simon nevű cserzőnél, ki a tengerparton lakott.¹⁷ A bőrmesterség majdnem tisztátlan foglalkozás volt; nem volt való érintkezni azokkal, kik ezt űzték, annyira, hogy a tímároknak külön városrészben kellett lakniok.¹⁸ Péter azzal, hogy ilyen házigazdához szállt, tanúságot tett a zsidó előítéletekkel szemben való közömbösségéről és elősegítette a kis iparágak becsületének emelését, ami nagy részben a keresztény szellem műve.

A jótékony sági intézmények szervezése tevékenyen haladt előre. A joppei Egyházban volt egy csodálatraméltó asszony, arameus nevében *Tabitha* (gazella), görögül *Dorcas*,¹⁹ ki minden erejét a szegényeknek szentelte.²⁰ Úgy látszik, gazdag volt és vagyonát alamizsnálkodásra fordította. E tiszteletreméltó asszony jámbor özvegy asszonyokat gyűjtött maga köré,

¹¹ *Cseleked.*, XI, 29—30.

¹² *Cseleked.*, IX, 32.

¹³ Ma Ludd. i

¹⁴ *Cseleked.*, IX, 32—35.

¹⁵ Jaffa.

¹⁶ Jos, *Ant.*, XIV, X, 6.

¹⁷ *Cseleked.*, IX, 43; X, 6, 17, 32.

¹⁸ Mischna, *Ketuboth*, VII, 10.

¹⁹ V. ö. Gonter, 891, 4. 1.; Reinerius, *Inscript.*, XVI, 61; Mommsen, *Inscr. regni Neap.*, 622, 2034, 3092, 4985; Pape, *Wort, dér grich. Eigenn.*, e szónál. V. ö. Jos, *B. I.* IV, III, 6,

²⁰ *Cseleked.*, IX. 36 és köv.

kik vele együtt azzal töltötték napjaikat,²¹ hogy ruhát szőttek az ínségeseknek. Minthogy a kereszténységnek a zsidóságtól való elszakadása még nem történt meg teljesen, valószínű, hogy a zsidók is részesültek e jótékonytságban. »A szentek és az özvegyek« ilyenformán jámbor személyek voltak, kik mindenkivel jót tettek, szentes egyének, kiket csak egy pedáns orthodoxia szőrszálhasogatói tarthattak gyanúsaknak, a népnek kedves, ájtatos, jószívű, részvétellel teljes *fraticelli*-V.

Azoknak a nőegycsülteknck tehát, melyek a kereszténység egyik dicsőségét alkotják, a csirái megvoltak már az első judeai Egyházakban. Jaffában kezdődött a lefátyolozott, fehér ruhás nőknek az a nemzedéke, mely századokon át folytatandó volt az irgalmas titkok hagyományát. Tabitha oly családnak lett az anyja, mely nem fog kihalni, amíg csak lesz nyomor, mely enyhítésre, jó asszonyi ösztön, mely kielégítésre vár. Később azt beszéltek, hogy Péter feltámasztotta Tabilhát. Sajnos, a halál, bármily értelmetlen, bármily fellázító is ilyen esetben, hajthatatlan. Ha a lélek, legyen bár a legelragadóbb, kiszállt, a döntés megmásíthatatlan; a legremekebb nő is épp úgy nem felel a barátok hangjára, melylyel szólítgatják, mint a közönséges és léha. Az eszme azonban nincs alávetve az anyag törvényeinek. Az erény és a jóság kívül csik a halál hatalmán. Tabithának nem volt szüksége a feltámasztásra. Azért, hogy négy nappal többet töltsön ebben a szomorú életben, érdemes volt felzavarni őt szelíd és változhatlan örökkévalóságából? Hagyjuk nyugodni békében; az igazak napja el fog következni.

E felette kevert népességű városokban a pogányok megkeresztelésénck kérdése sürgős megoldást kívánt. Pétert nagyon foglalkoztatta a dolog. Egy ízben, mikora szerző házának terrassán imádkozott, szeme előtt a

²¹ *Cseleked.*, IX, 39. A görög szöveg: οοσ ε'ποιεί μετ' αυτών

tengerrel, mely az új hitet csakhamar szét fogja vinni az egész birodalomba, prófétai ekstasis lepte meg. A félálomban, mely elfogta, mintha éhes lett volna és enni kért. Mialatt az étel készült, azt látta, hogy az ég megnyílik és egy négy sarkánál összehajtott abrosz szállt alá belőle. Ahogy beletekintett az abroszba, mindenféle fajta állatot látott benne és mintha egy hang ezt mondta volna neki: »Öljed és egyed«. És az ellenvetésre, hogy tisztátlan állatok is vannak köztük, az volt a válasz: »Ne nevezd tisztátlannak amit Isten tisztává tett.« E kijelentés, úgy látszik, háromszor ismétlődött. Péter meg volt győződve, hogy ez állatok jelképesen a pogányokat példázzák, kiket Isten maga tett alkalmassá Isten országának szent közlésére.²²

Ez elvek érvényesítésére csakhamar eljött az alkalom. Joppeból Péter Caesareaba ment. Itt összeköttetésbe került egy Cornelius nevű centurióval.²³ A caesareai helyőrség, legalább részben, azoknak az itáliai önkéntesekből toborzott cohorsoknak egyikéből állott, melyeket *Italicae-knek* neveztek.²⁴ A teljes neve ennek *cohors prima Augusta Italica ciuium romanorum* lehetett.²⁵ Cornelius ennek a cohorsnak centuriója, következésképpen itáliai és római polgár volt. Jóravaló ember volt, ki már régóta vonzódott a zsidók monotheista kultuszához. Imádkozott, alamizsnálkodott, szóval követte a természeti vallás szabályait, melyeket a zsidóság feltételez; de nem volt körülmetélve; nem volt valamiféle proselyta; jámbor pogány volt, szívbeli izraelita, de semmi több.²³ Egész

²² *Cseleked.*, X, 9—16; XI, 5—10.

²³ *Ibid.*, X, 1—XI, 18.

²⁴ Legalább is harminckettő volt ilyen (Orelli et Henzen, *Inscr. lat.*, 90, 512, 6756 sz.)

²⁵ V. ö. *Cseleked.*, XXVII, 1 és Henzen, 5709 sz.

²⁶ V. ö. Lukács, VII, 2 és köv. Igaz, hogy Lukács tetszeleg a jámbor és lélekre zsidó, de körülmetéletlen centuriók gondolatában. Azonban Izatus példája (Jos., *Ant.*, XX, II, 5) bizonyítja, hogy az ilyen dolog lehetséges volt. V. ö. Jós., *B. I.*, II, XXVIII, 2; Orelli, *Inscr.* 2523 sz.

háznép és centuriojának néhány katonája, úgy mondják, hasonlóan érzőit.²⁷ Cornelius be akart lépni az új Egyházba. Péter, ki nyílt és jóindulatú természet volt, engedett kérelmének és a centurio megkapta a kérészt L-séget.²⁸

Lehet, hogy Péter eleinte mindebben mi nehézséget se látott; de mikor visszaérkezett Jeruzsálembe, súlyos szemrehányásokat tettek neki. Nyíltan megsértette a Törvényt; körülmételetlenekkel közlekedett és együtt étkezett velök. A kérdés csakugyan döntő jelentőségű volt; azt kellett megállapítani, hogy a Törvény el van-e törölve, szabad-e azt proselytismus okából megsérteni, a pogányok teljes egyenrangúsággal vétethetők-e fel az Egyházba? Péter, hogy védelmezze magát, elmondta joppei látományát. Ulóbb a centurió esete érv gyanánt szolgált a körülmételetlenek megkeresztelésének kérdésében. Hogy minél nagyobb nyomatéka legyen, úgy tüntették fel, mintha e nagy dolog minden szakaszát külön égi parancs rendelte volna el. Azt beszéltek, hogy Cornélius, miután hosszan imádkozott, egy angyalt látott, ki megparancsolta neki, hogy keresztesse fel Pétert Joppcban; Péter symbolikus látománya éppen akkor volt, amikor Cornélius küldöttei megérkeztek; Isten külnben is maga igazolt mindent, ami történt, mert a Szent Lélek leszállt Corneliusra és egész háznépére, mire elkezdtek különböző nyelveken beszélni és zsol-tározni, mint a többi hívó. Szabad lett volna-e megtagadni a keresztséget oly emberektől, kikre a Szent Lélek leszállóit?

A jeruzsálemi Egyház még kizárólag zsidókból és proselytákból állt. A Szent Lélek körülmételetlenekre való leszállása és pedig a megkeresztelés előtt, igen rendkívüli dolognak tűnt fel. Valószínű, hogy

²⁷ *Cseleked.*, X, 2, 7.

²⁸ Ez ugyan ellenkezni látszik a Gal., II, 7—9 helyével. De Péter magatartása a pogányok felvétele tekintetében mindig nagyon kevésbé volt egyöntetű. Gal., II, 12.

már akkor volt egy párt, mely elvileg ellene volt a pogányok befogadásának és Péter magyarázatai nem elégtettek ki mindenkit. A *Cselekedetek*²⁹ szerzője olybá akarja feltüntetni, hogy a helyeslés egyhangú volt. Azonban pár év múlva látni fogjuk, hogy a kérdés még élénkebb vitának lesz a tárgya.³⁰ A jó centurio cselét ugyanúgy, mint az aethiopiai eunuchét, falán kivételnek tekintették, amit Isten kinyilatkoztatása és külön parancsa igazolt. Az ügy távolról se yolt elintézve. Ez volt az első controversia az Egyház kebelében: a belső béke paradicsoma hat-hét évig tartott. . 7 χ

Eképpen tehát a nagy kérdés, melytől a kereszténység jövője függött, úgy látszik, 40 körül már fel volt vetve. Péter és Fülöp helyes ítélettel reátaláltak a megoldásra és kereszteltek pogányokat. Bizonyos, Fogy a két elbeszélésben, melyet a *Cselekedetek* szerzője erre nézve közöl és amely részben egymás mintájára van formálva, nehéz félreismerni bizonyos tervszerűséget. A *Cselekedetek* szerzője összebékítő párthoz tartozik, mely kedvező szemmel nézi a pogányok bebocsátását az Egyházba és nem akarja bevallani a véleménykülönbségek hevességét, amit az ügy támasztott. Megérik, hogy a szerző, mikor az eunuch, a centurio dolgáról, sőt még a samaritanusok megtéréséről is, szól, nemcsak elbeszél, hanem főként véleményt akar megalapozni. Másrészt azonban nem fogadhatjuk el, hogy kitalált tényeket ad elő. Az eunuch és Cornelius centurio megtérése alkalmasint valóságos tények, csak átalakítvák és aszerint formálják, ahogy megfelel a thesisnek, mely a *Cselekedetek* könyvének szerkesztésében az irányt megszabta.

Az, aki hivatva volt, hogy tíz-tizenegy évvel utóbb e vitának oly döntő kihatást adjon, Pál, még nem elegyedett bele. Hauranban vagy Damaszkusban időzött, hirdetve az igét, cáfolva a zsidókat és ugyan-

²⁹ *Cseleked.*, XI, 18.

³⁰ *Ibid.*, XV, 1 és köv.

oly hévvel szolgálva az új hitet, mint aminővel azelőtt küzdött ellene. A fanatizmus, amelynek eszköze volt, csakhamar őt vette üzőbe. A zsidók elhatározták, hogy elveszejtik. Az ethnarchostól, ki Damaszkust Háreth nevében kormányozta, elfogatási parancsot eszközöltek ki ellene. Pál elrejtőzött. Tudták, hogy ki akar szökni a városból; az ethnarchos, ki kedvökben akart járni a zsidóknak, őroket állított a kapukba, hogy megragadják; de a testvéreknek sikerült őt éjszaka idején megszöktetni, oly módon, hogy kosárban leeresztették egy háznak, mely a bástyán állott, az ablakából.³¹

Hogy e veszedelemből kimenekült, Pál Jeruzsálem felé fordította tekintetét. Három év óta³² volt már keresztény és még nem látta az apostolokat. Merre, kevésbé barátkozó, elkülönödéssre hajló jelleme eleinte hátat fordított vele a nagy családnak, melybe mintegy akarata ellenére lépett be és arra bírta, hogy oly tájon kezdje meg apostolkodását, ahol nem találkozott versenytárral. Végül is azonban felébredt benne a vágy, hogy Pétert lássa.³³ Elismerte tekintélyét és mint mindenki, ő is *Kepha*, »a szikla« névvel nevezte. Elindult tehát Jeruzsálembé, visszafelé téve meg az utat, melynek három év előtt oly más elhatározásokkal indult neki.

Jeruzsálemben roppant hamis és feszélyezett volt a helyzete. Hallották ugyan, hogy az üldöző a legbuzgóbb evangélista és a hitnek, melyet le akart rombolni, a legelső védelmezője lett.³¹ De azért nagy elfogultság maradt meg vele szemben. Voltak, akik valami rettenetes mesterkedéstől tartottak részéről. Oly dühöngőnek, kegyetlennek látták volt, oly erőszakosnak a házak átkutatásában, a családi titkoknak áldozatokért való fellebbentésében, hogy képes-

³¹ II Cor., II, 32—33; *Cseleked.*, XI., 23—25.

³² Gal., I, 18.

³³ Gal., I, 18.

³⁴ *Ibid.*, I, 23.

nek hittek a legrútabb színlelésre, ha így romlásba döntheti azokat, akiket gyűlölt.³⁵ Ügy látszik, Péter házában volt a szállása.³⁶ Többen a tanítványok közül süketek maradtak szavaival szemben és visszahúzódtak tőle.³⁷ Egy ember, kinek helyén volt a szíve és tudott erélyes lenni, Barnabás, most döntő szerepet töltött be. Cyprusi és újonnan megtért lévén, jobban megértette Pál helyzetét, mint a galileai tanítványok. Elébe ment, mintegy kézen fogta, odavitte a leggyanakvóbbakhoz és kezességet vállalt érte.³⁸ Az okosság és éleslátás e tetteivel Barnabás igen nagy érdemeket szerzett magának a kereszténység körül, ő volt, aki Pált felismerte; az Egyház neki köszönheti legrendkívülibb alapítóját. E két apostoli férfi termékeny barátsága, melyet minden nézeteltérés mellett is soha felhő el nem homályosított, később társulásra vitte őket a pogányok között való térítőutak vállalásában. E társulás bizonyos értelemben Pál első jeruzsálemi időzése alatt keletkezett. A világ hitének okai közé oda kell számítani Barnabás nagylelkű viselkedését, mellyel kezét nyújtotta a gyanús és elhagyatott Pálnak, a mély átlátást, mellyel apostoli lelket pillantott meg a megalázott külső alatt, a nyílt közvetlenséget, mellyel megtörte a jeget és ledöntötte az akadályokat, melyeket a megtérő múltjának kellemetlen emlékei és talán jellemének bizonyos sajátosságai is közte és új testvérei között támasztottak.

Pál egyébiránt mintha szántsándékkal került volna az apostolokat. Ő maga mondja ezt, sőt nem átalja esküvel is erősíteni; csak Péterrel és Jakabbal,

³⁵ *Cseleked.*, IX, 26.

³⁶ Gal., I, 18.

³⁷ *Cseleked.*, IX, 26.

³⁸ *Cseleked.*, IX, 27. A *Cselekedetek* ez egész részének sokkal kisebb a történelmi értéke, semhogy bizonyossággal lehetne mondani, hogy Barnabás e jszép cselekedete azalatt a két hét alatt történt, amit Pál Jeruzsálemben töltött. Azonban kétségtelen, hogy a *Cselekedetek* előadása helyesen érzi a viszonyt, mely Pál és Barnabás között volt.

az Úr testvérével beszélt.³⁹ Mindössze két hétig maradt Jeruzsálemben.⁴⁰ Persze, lehet, hogy amikor a Galatia-beliekhez szóló levelet írta (56 táján), a pillanat szükségleteiből Pál arra ragadtatta magát, hogy kissé elmásítva színezzé az apostolokhoz való viszonyát és ridegebbnek, uralomravágyóbbaknak tüntesse fel őket, mint amilyenek valójában voltak. Akkor 56 táján lényegileg azt igyekezett bizonyítani, hogy mit sem kapott Jeruzsálemtől, semmikép se a Tizenkettő ott székelő tanácsának megbízottja. Eszerint Jeruzsálemben egy mester fölényes és büszke módjára viselkedett, ki kerüli a többi mesterrel való érintkezésig nehogy olybá látszassák, mintha alárendelné magát, nekik és nem mutatkozott annak az alázatos és bűnbánó bűnösnek, aki szégyenli múltját, ahogy a *Cselekedetek* szerzője akarja feltüntetni. Nem hihetjük, hogy Pál már 41-ben át volt hatva attól az eredetiségét féltékenyen őrző igyekezettől, melyet később nyilvánított. Hogy az apostolokkal oly keveset érintkezett és Jeruzsálemben csak oly rövid ideig maradt, annak alkalmasint inkább a zavar volt az oka, melyet a tőle különböző természetű és iránta előítéleteket tápláló emberekkel szemben érzett, semmint az oly agyafűrt politika, hogy tizenöt évvel előre meglátta a kellemetlenségeket, melyek az együttlétből reá háramolhatnak.

Valójában ami mintegy falat vont az apostolok és Pál közé, az főleg a jellemek és a tanultság különbözősége volt. Az apostolok mindnyájan galilciai voltak; nem jártak a nagy zsidó iskolába. látták

³⁹ *Gal.*, I, 19—20. [

⁴⁰ *Ibid.*, I, 18. Lehetetlen ennél fogva valónak venni, amit a *Cselekedetek* IX. fejezete 28—29 mond. A *Cselekedetek* szerzője túlzásba megy ezekkel a föltevésekkel és gyilkos tervekkel. A *Cselekedetek* előadása annyiban különbözik a Galatia-beliekhez írt levélétől, hogy hosszabbra [teszi Szent Pál első jeruzsálemi időzését és közelebb hozza megteréséhez. Természetes, hogy, legalább ami az időrendet és a külső körülményeket illeti, a levelet illeti az elsőbbség,

Jézust; emlékeztek szavaira; jó és kegyes, néha kissé ünnepélyes és naiv emberek voltak. Pál a cselekvés embere volt, tele tüzzel, csak közepesen hajlamos a myslícismusra, ki mintegy valami felsőbb erő behatása folytán sodródott egy szektába, melyet eleinte semmikép se választott a magáénak. A lázadás, a tiltakozás volt megszokott érzése.⁴¹ Zsidó tanultsága sokkal nagyobb volt, mint összes új társaié. Azonban miután nem hallotta Jézust és nem Jézus állította helyére, a keresztény felfogás szerint nagy hátrányban volt. Már pedig Pál nem olyanak született, hogy meg tudjon maradni a második sorban. Büszke egyénisége külön szerepet követelt. Alkalmassint ebben az időtájban fogamzott meg benne a bizarr gondolat, hogy elvégre nincs miért irigyelnie azokat, kik ismerték Jézust és akiket az választott ki, mert ő is látta Jézust, Jézus közvetlen kinyilatkozásában részesült és tőle kapta apostoli megbízását. Semmivel se jutott több még azoknak se, kiket Krisztus személyszerint való megjelenésre érdemesített. Azért, mert a végső volt, látománya nem kevésbé volt nevezetes. Oly körülmények között játszódtott le, melyek különös fontosságot és kitüntetető jelleget adtak neki.⁴² Nagy tévedés! Jézus szavának visszhangja ott volt legszerényebb tanítványának a beszédében is. Pál minden zsidó tudományával se pótolhatta a roppant hátrányt, mely késői avattatásából származott. A Krisztus, kit a damaszkusi úton látott, bármennyire mondja is, nem a galileai . Krisztus volt; képzeletének, a saját felfogásának Krisztusa volt az. Noha figyelmesen gyűjtötte a mester nyilatkozatait,⁴³ világos, hogy ő csak másodkéz-tanítvány volt. Ha Pál életében találkozott volna Jézussal, kétséges, hogy csatíakozik-e hozzá? Tana az

⁴¹ L. főleg a Galatiabelieknek írt levelet.

⁴² A Galatiabelieknek írt levél, I, 11—12 és majdnem az egész; I Cor., IX, 1 és;köv.; XV, 1 és köv.; Cor., XI, 21. és köv. ’

⁴³ Többé-kevésbé világosan érzik ez: Róm., XII, 14; I Cor, XIII, 2; II Gó., III, 6; I Thess., IV, 8; V, 2, 6.

övé lesz, nem pedig Jézusé; a kinyilatkoztatások, melyekre oly büszke, agyának termékei.

Ez eszmék, melyeket még nem mert hangoztatni, kellemetlenné tették neki a jeruzsálemi időzést. Két hét múlva elbúcsúzott Pétertől és távozott. Oly kevés emberrel érintkezett, hogy azt merete mondani, nincs a judeai Egyházakban senki, ki másképp ismerné az arcát vagy tudna róla valamit, mint csak hallomásból.⁴⁴ Utóbb e hirtelen eltávozást égi kinyilatkoztatásnak tulajdonította. Azt beszélte, hogy egy Ízben, mikor a templomban imádkozott, önkívületében látta Jézust és azt a parancsot kapta tőle, hogy minél gyorsabban hagyja el Jeruzsálemet, »mert ott nem akarják elfogadni tanúságát». E keményszívűek helyett Jézus a távoli nemzetek apostolságát ruházta reá és hegy ott szava fogékonyabb hallgatóságra fog találni.⁴⁵ Azok, akik el akarták tüntetni a számos súrlódás nyomát, melyet e nyakas tanítvány belépése okozott az Egyházban, azt hirdették, hogy Pál meglehetősen hosszú időt töltött Jeruzsálemben, a legteljesebb fesztelenséggel közlekedve az atyafiakkal, de mikor a hellenista zsidóknak hirdette az ígét, majdnem halálát lelte általuk, annyira, hogy az atyafiaknak örködniök kellett élete felett és kénytelenek voltak őt Caesareába szöktetni.⁴⁶

Tényleg valószínű, hogy Jeruzsálemből Caesareába ment. De csak rövid ideig maradt ott és nekiindult bejárni Syriát, azután Ciliciát.⁴⁷ Bizonyára már hirdette az ígét, de a maga felelősségére és anélkül, hogy bárkivel is összebeszélt volna. Apostolkodásának e szakában, melynek tartama két évre tehető,⁴⁸ szülőhelye, Tarsus volt a rendes lakóhelye. Lehet, hogy a ciliciai Egyházak neki köszönhetik

⁴⁴ GaL, I, 22—23.

⁴⁵ *Cseleked.*, XXII, 17—21,

⁴⁶ *Cseleked.*, IX, 29—36.

⁴⁷ Gal., I, 21.

⁴⁸ *Cseleked.*, IX, 30; XI, 25. Szent Pál életének ez időszakára a fő chronologikus adat Gal., I, 18; II, 1.

kezdeteiket.⁴⁹ Mindazonáltal Pál élete ekkor még nem az volt, aminőnek később majd látni fogjuk. Még nem vette fel az apostoli nevet, mely akkor kizárólag csak a Tizenkettőt illette.⁵⁰ Csak Barnabással való társulása után (45) kezdi meg a szent bolyongás és igehirdetés pályáját, melynek folytán typosává lett a vándor hittérítőnek.

⁴⁸ Ciliciának 51-ben már volt Egyháza. *Cseleked.*, XV, 23. 41.

⁵⁰ Pál először a Galatiabelieknek írt levelében (56 táján) helyezi magát nyíltan az apostolok rangjára (I, 1 és köv.). Gál., II, 710 szerint 51-ben kapta e címet. Mindamellet a Thessalonikabelieknek írt két levélben, mely 53-ból Való, még nem jievezi így magá'll. I Thess., II, 6, nem jelent hivatalos címet. A *Cselekedetek* szerzője Pált sohasem nevezi „apostolinak. A *Cselekedetek* szerzőjének „az apostolok” a „Tizenkettő“-t jelentik. *Cseleked.*, XIV, 4, 14 kivétel.

XII. FEJEZET.

Az antiochiai Egyház alapítása.

Az új hit hovatovább meglepően terjedt. A jeruzsálemi Egyház tagjai, kik István halála után szerte-szóródtak, a pheniciai part hosszában haladva elérték Cyprust és Antiochiát. Eleinte az volt az uralkodó elvük, hogy csak a zsidóknak hirdessék az igét.¹

Ez észak-syriai kereszténységnek Antiochia, »Kelet metropolisa^ a világ harmadik városa² volt a központja. Több, mint ötszázezer lélektől lakott város volt, majdnem ugyanoly nagy, mint Páris a legutóbbi kibővítések előtt,³ székhelye a syriai császári legátusnak. Miután előbb a seleucidák nagy fényességre fejlesztették, a római hódításból csak haszna volt. Általában a seleucidák előtte jártak a rómaiaknak a nagy városok látványos díszítésekkel való építésében. Templomok, vízvezetékek, fürdők, bazilikák, Antiochia mi-nek se volt hiányában, ami az akkori időkben egy syriai nagy város kellékeihez tartozott. Az oszlop-

¹ Cseleked., XI, 19.

² Jos., *B. I.*, III, II, 4. Róma és Alexandria volt az első kettő. V. ö. Strabon, XVI, II, 5.

³ Otfried Müller, *Antiquit. Antiochenae* (Goettingae, 1839), p. 68. Aranyszájú Szent János, *In sanct. Ignatium*, 4 (Opp. L. II, p. 59, edit. Montfaucon); *In Matth.*, homilia LXXXV, 4, (t. VII, p. 810) Antiochia lakosságát hétszázezer lélekre teszi, nem számítva a rabszolgákat, gyermekeket és az Úriási külvárosokat. A mai városnak nincs több, mint hétezer lakosa.

sorokkal szegélyezett utcák, a szobrokkal díszített terek Antiochiában symmelrikusabbak és szabályosabbak voltak, mint bárhol másutt.⁴ A várost két, fedett csarnokot alkotó, négy sor oszloptól szegett, középen széles úttal vonuló *corso* szelte át,⁵ harminchat stadium (több, mint egy mérföld) hosszúságban.⁶ Azonban Antioch iának nemcsak óriási közcélú építészeti alkotásai voltak;⁷ volt olyasmije is, mivel csak kevés syriai város dicsekedhetett; remekei a görög művészetnek, csodálatraméltó szobrok,⁸ oly finom kivitelű classikus művek, aminőket a század már nem tudott utánozni. Antiochia már alapításától fogva merőben hellén város volt. Antigonus és Selcucus macedónjai az alsó Orontes c tájára magukkal hozták legélénkebb emlékeiket, országuk kultuszait és neveit.⁹ A görög mythologia mintegy második hazát alkotott itt magának; egész sereg »szent hely«-lycl kérkedtek, mely e mythológiával volt kapcsolatban. A város tele volt Apollo és a nymphák kultuszával. Daphne, ez a két rövid órajárásnyira fekvő elragadó hely, a legmosolygóbb képzelményekre emlékeztette a hódítókat. Bizonyos plagizálás volt ez, lemásolása az ősi haza mythosainak, hasonlatosan azokhoz a merész költöztetésekhez, melyekkel a primitív törzsek magukkal vándoroltatták mythikus földrajzukat, Berecynthusukat, Arvandajukat, Idájukat, Olymposukat. E görög mesék ugyancsak elaggott vallást alkottak, melyet alig

⁴ Palmyra, perasia, Gadara, Sebaste megfelelő utcái alkalmasint utánzatai voltak Antiochiia nagy corso-jának.

⁵ Némi nyoma még látható *Báb Bolos* irányában.

⁶ Dion Chrysostomos, Orat, XLVII (I, II, p. 229, Reiske kiad.); Libanius, *Antiochieus*, 337,340,342,3561. (Reiske kiad.); Malala, 232 és köv., 276, 280 és köv. S. (Bonn). E nagy műveknek Antiochus Epiphanes volt a megalkotójuk.

⁷ Libanius, *Antioch.*, 342, 344.

⁸ Pausanias, VI, II, 7; Malala, 201 1.; Visconti, *Mas. Pio.-Clem.*, III, k. 46. L. főleg az Antiochiai érmeket.

⁹ Pieris, Botiia, Penea, Tempe, Castulia, olympiai játékok, Jopolis (kapcsolatban Jo-val). A város Inachostól, Orestestől, Daphnetől, Triptolemostól származtatta Jiirnevét.

vettek komolyabban, mint Ovidius *Metamorphosisait*. Az ország ősi vallásai, különösen a Casius hegyé¹⁰ toldottak hozzá némi komolyságot. Azonban a syriai könnyűvérűség, a babyloniai szédelgés, Ázsia minden csalása, ahogy két világ ez érintkezési helyén egybefolyt, Antiochiát székvárosává tette a hazugságnak, csapszékévé minden gyalázatosságnak. *i*

A görög lakosság mellett, mely (Alexandriától tekintve) Kelet egy helyén se volt oly sűrű, mint itt, Antiochiának ugyanis mindig tekintélyes számmal voltak syriai őslakosai, kik syr nyelven beszéltek.¹¹ Ez őslakosok alrendű néposztályt alkottak, mely a külvárosokban és a várost széles határban környező népes falvakban,¹² Charandama-ban, Ghisira-ban, Gandigura-ban, Apatc-ben (legnagyobb részt syriai nevek) laktak.¹³ Minthogy a syriaiak és a görögök közt mindennapos volt az összeházasodás, de meg Seleucus különben is törvénnyel rendelte, hogy minden idegen, ki a városban letelepedik, annak polgárává válik, Antiochia három és fél század alatt a világ egyik legkevertebb fajú városa lett. A lelkek ijesztően elkorcsosodtak. Az erkölcsi rothadás e fészkeinek megvan az a tulajdonságuk, hogy az összes fajokat egy szintre hozzák. Még bizonyos levantei városok gyalázatossága is, hol a cselszövény szelleme és a merőben alacsonyrendű és körmönfont gondolkodás uralkodik, csak alig adhat fogalmat a romlottságnak arról a fokáról, melyre az emberi nem Antiochiában eljutott. Példátlan halmazata volt a szemfényvesztőknek, szélhámosoknak, színjátzóknak,¹⁴ bűbájosoknak, thaumatur-

¹⁰ Malala, 199 1.; Spartianus, *Hadrian élete*, 14; Julianus, *Misopoyon*, 361—362 1.; Ammianus Marcellinus, XII, 14; Eckhel, *Doct. num. vet.*, pars la, III, 36 1.; Giugniaut, *Religions de l'ant.*, 268 tábl.

¹¹ Arany szájú Szent János, Ad pop. Antioch., homil. XIX, 1 (t. II, p. 189); *De sanctis martyr.*, 1 (t. II, 651)

¹² Lihanius, *Antioch.*, 348 1.

¹³ Act. SS. Maii, V, p. 383, 409, 414, 415, 416; Assemani, *Bib. Or.*, II, 323.

¹⁴ Juvenalis, *Sal.*, III, 62 és köv.; Statius, *Siloes*, I, VI, 72.

goknak, boszorkánymestercknek,¹⁵ csalo papoknak; versenyek, játékok, táncok, körmenctek, ünnepélyek, bacchanáliák városa; féktelen fényűzés, Kelet minden kicsapongása, a legegészségtelenebb babonák, az orgia fanalismusa.¹⁰ A körülmények szerint szolgálalkúck és hálátlanok, meghunyászkodók és arcátlanok lévén, az antiochiaiak tökéletes mintaképét szolgáltatták azoknak a hazátlan, nemzeliségtelen, családi becsület, meg; őrzendő név nélkül levő tömegeknek, melyek a cacsarismusnak hódoltak. A nagy *corso*, mely a várost átszelte, olyan volt, mint valami színház, mely egész nap zúgott a könnyüvérű, változékony, zavargó,¹⁷ néha elmés¹⁸ dalokkal, paródiákkal, tréfákkal, mindenféle arcátlansággal vszködő nép hullámai-tól.¹⁹ A város nagy kedvelője volt az irodalomnak,²⁰ de merőben a rhetorok irodalmának.²¹ A színi látványosságok igen különösek voltak; voltak játékok, melyekben egész sereg meztelen fiatal leányt lehetett látni, aki egyszerű kis szalaggal résztvelt az összes

¹³ Tacitus, *Ann.*, II, 69.

¹⁸ Malala, 284, 287 Jés köv. 1.; Libanius, *De angariis*, 555 és köv. I.; *De carcere vinctis*, 455 és köv. I.; *Ad Timocratem*, 385 I.; *Antioch.*, 323 I.; Philostr., *Apollonius élete*, I, 16; Lucianos, *De saltatione*, 76; Diód. Sic. fragm. I. XXXIV, no. 34 (358 I., Dindorf kiad.); Aranysz. Sz. János, *Homil VII in Matth.*, 5 (t. VII, 113 I.), LXXIII *in Matth.*, 3 (*ibid.* p. 172); *De consubst. contra Anom.*, 1 (t. I, p. 501); *De Anna*, 1 (t. IV, p. 730); *De Dav. et Saule*, III, 1 (I. IV, 768—770); Julianus, *Misopogon*, 343, 350 I. Spanheim kiad.; a Seleuciai Bazilnak tulajdonított és P. Panlinustól közzétett *Actae Sanctae Theclae* (Antwerpen, 1608), 70 I.

¹⁷ Philostr., *Apoll.*, III, 58; Ausonius, *Clar. Urb.*, 2, J. Capitolinus, *Verus*, 7; *Marc.-Aur.*, 25; Herodianus, II, 10; Antiochiai János az *Excerpta Valerianna-Gan*, 844 I.; Suidas *Ιοβιανός* szó alatt.

¹⁸ Julianus, *Misopogon*, 344, 365 stb. 1.; Eunap. *Soph. élete*, 469 L, Boissonade kiad. Didót), Ammianus Marcellinus, XXII, 14.

¹⁹ Aranysz. Sz. Ján., *De Lazaro*, II, 11 (t. I, p. 722—723).

²⁰ Cic. *Pro Archia*, 3, számbavéve az ügyvéd szokásos túlzását.

²¹ Philostrates, *Apollonius élete*, III, 58.

teszgyakorlatokban;²² Maiuma híres ünnepén courti sáne-csoportok a közönség szemeláttára úszkáltak a tiszta vízzel²³ tele medencékben.²⁴ Olyan volt ez, mint valami mámor, mint egy sardanapali álom, melyben össze-vissza kavargóit minden gyönyör, minden kicsapongás, nem zárva ki bizonyos finomságot. A sárfolyamnak, mely az Orontes torkolatából kiindulva elöntötte Rómát,²⁵ itt volt a főforrása. Kétszáz dcurio foglalkozott a liturgiák és ünnepélyek rendezésével.²³ A városnak nagy közbirtokai voltak, melyek jövedelmét a duumvirk a szegény polgárok között osztották ki.²⁷ Mint minden dözsölő városnak, Antiochiának is volt ínséges csöcseléke, mely közadományokból, vagy pedig piszkos kis nyereségekből élt.

A műalkotások szépsége és a természet végtelen bája²⁸ nem engedte, hogy ez az erkölcsi süllyedés teljesen rútságba és durvaságba fajuljon. Antiochia fekvése a legfestőiebbek közé tartozik a világon. A város az Orontes és a Casius egyik nyúlványát alkotó Silpius hegy lejtői között terült el. Mi se versenyezhetett vizeinek bőségével és szépségével.²⁹ A városfal, mely a katonai építészet valóságos remeklésével³⁰ kúszott fel a meredek sziklákon, körülfogta a hegycsúcsokat és óriási magasban csodás hatású, csipkés koszorúval koronázta a sziklákat. Nagy Sándor helytartói általában az erődítésnek ezt a módját alkalmazták, mely a régi akropolisok előnyeit egyesíti a körülkerített városokéival, amiként ez Seleuciában, Ephesusban,

²² Malala, 287—289 l.

²³ Libanius, *Antiochicus*, 355—356 II

²⁴ Aranysz. Sz. János, Homil. VII, in Matth., 5, 6 (t. VII, 133). L. O. Müller, *Antiquit. Antioch.*, 38 l. jegyzet.

²⁵ Juvenalis, III, 62 és köv. és Forcellini az *ambubaja* szónál, figyelembe véve, hogy *ambuba* syr nyelvű szó.

²⁶ Libanius *Antioch.*, 315 l.; *De carcere vincius*, 435 slb. l.; Juliuanus, *Misopogon*, 317 l., Spanheim kiad.

²⁷ Libanius, *Pro rhetoribus*, 214 l.

²⁸ Libanius, *Antiochicus*, 363 l.

²⁹ Libanius, *Antiochicus*, 354 és köv. l.

³⁰ A mai fal, mely Justinianus idejéből való, ugyanilyen.

Smyrnában, Thessalonikában látható. Meglepő képek származtak ebből. Antiochiában voltak a falakon belül hétszáz láb magas hegyek, sziklacsúcok, zuhatagok, meredélyek, mély szakadékok, vízesések, megközelíthetetlen barlangok és mindezek közepette elbájoló kertek.³¹ A sűrű myrlusbokrok, babérligetek, mindenféle örökzöld és a leggyengédebb árnyalatú növény, a szegfüvei, jácinttal, cyclamennel telehinlett sziklák olyanná teszik e vadon magaslatokat, mintha függő virágágyak lennének. A virágok változatossága, a halhatatlanul számos fajtából kevert pázsit üdesége, az Orontes szegélyező platánok szépsége derűt sugalmaz, érzeti azt az édes illatot, mely mámorba ejtette Aranyszájú János, Libanius, Julianus szép tehetségét. A folyó jobb partján széles síkság terül el, melyet egyfelől az Amanus és Pieris bízarr rajzú hegyei, másfelől a cyrrhesti magaslatok³² határolnak, melyek mögött ott érzik az arab és a sivatag veszedelmes szomszédsága. Az Orontes völgye, mely keletre nyílik, e belső medencét összeköti a tengerrel, jobban mondva a széles világgal, melynek kebelében a Földközi-tenger mindig mintegy semleges út és szövetkezés! kötelék volt.

A különböző kolóniák között, melyeket a seleucidák szabadelvű rendelkezései Syria fővárosába vontak, a zsidóké egyike volt a legnépesebbeknek;³³ Seleucos Nicator idejében keletkezett és egyenjogi volt a görögökkel.³¹ Jóllehet a zsidók ethnarcha alatt éltek, a pogányokkal igen sűrűn érintkeztek. Mint Alexandriában, ez érintkezések itt is gyakran viszálykodásra és verekedésre vezettek.³⁵ Másrészt azonban tevékeny

³¹ Libanius, *Antioch.*, 337, 338, 339 1.

³² Az *Ak-DenizAó*, mely ma erről az oldalról az antakiehi terület határa, az ó-korban, úgy látszik, még nem volt meg. L. Ritter, *Erdkunde*, XVII, 1149, 1013 és köv. 1.

³³ Josephus *Ant.*, XII, III, 1; XIV, XII, G; *B. I.* II, XVIII; VII, HI, 2—4.

³⁴ Josephus, *Contra Apionem*, II, 4; *B. I.*, VII, III; 3—4;

³⁵ Malala, 244—245 1.; *Jos.. B. I.*, VII, V, 2.

vallási propagandára is szolgáltattak alkalmat. Mint-hogy a hivatalos polytheismus egyre kevésbé elégítette ki a komoly lelkeket, a görög philosophia és a judaismus vonta magához mindazokat, kik nem érték be a pogányság üres pompájával. A proselyták tekintélyes számmal voltak. Már a kereszténység első napjaiban Anliochia adta a Jeruzsálem i Egyház egyik legbefolyásosabb emberét, Nicolas-t, az egyik diakont.³⁶ Kitűnő csirák voltak itt, melyek csak a kegyelem sugarára vártak, hogy kihajtsanak és gyönyörű gyümölcsöket teremjenek.

Az antiochiai Egyházat néhány cyprusi és cyreai származású hívő alapította, ki már sokfelé hirdette az igét.³⁷ Addig csak a zsidókhoz fordultak. Azonban oly városban, hol a vérségi zsidók, a proselyta zsidók, az »Istent félő emberek«, vagyis félzsidó pogányok és a pogányok együtt éltek,³⁸ az egy-egy házcsoportra korlátozott kis prédikációk lehetetlenné váltak. A vallási aristokratia érzésének, mely a jeruzsálemi zsidókat büszkeséggel töltötte el, nem volt helye c merőben profán civilizációju nagy városokban, hol a láthatár kiszélesült és az előítéletek kevésbé voltak meggyökeresedve. A cyprusi és cyreai missionariusok tehát kénytelenek voltak eltérni szokásuktól. Egyaránt hirdették az igét a zsidóknak is, meg a görögöknek is.³⁹

A zsidó és a pogány lakosság akkoriban, úgy látszik, igen rossz szemmel nézte egymást.¹⁰ Azonban másféle körülmények talán segítségükre voltak az új eszméknek. A földrengés, mely 37 március 23-án nagy rombolást vitt végbe a városban, még foglalkoztatta az elméket. Az egész város csak egy Debborius nevű

³⁶ *Cseleked.*, VI, 5.

³⁷ *Ibid.*, XI, 19 és köv.

³⁸ V. ö. Jos., *B. I.*, II, XVIII, 2.

³⁹ *Cseleked.*, XI, 20—21. A helyes szöveg 'Ελληνας. 'E2D; vi, ὄνται a IX, 29 hamis átviteléből ered. ,

⁴⁰ *Malala*, 245 l. *Malala elbeszélése egyébiránt nem vehető pontosnak.* Josephus egy szóval se említi az invasiót, melyről a chronographus beszél.

szélhámosról beszelt, ki azt állította, hogy nevetséges talizmánokkal megakadályozza az ily csapások megismétlődését.⁴¹ Az elmék ekként a természetfeletti dolgok felé voltak irányítva. Akárhogy is, a keresztény hit hirdetésnek igen nagy volt a sikere. Hamarosan megalakult egy buzgó, újító hajlamú és — mert a legkülönbözőbb elemek keverékéből állt elő — jövővel teljes fiatal Egyház. A Szent Lélek összes adományai kiáradtak reá és könnyű volt előrelátni, hogy ez az új, a szűk mozaismustól — mely Jeruzsálem körül áthághatatlan kört vont — mentes Egyház lesz a kereszténység második bölcsője. Bizonyos, hogy Jeruzsálem marad örökre a világ vallási fővárosa. Azonban a népek Egyházának kútfeje, a keresztény missiók ősfészke Antiochia. Első ízben ott alakult oly keresztény Egyház, mely levetette a zsidóság kötelékét; ott szilárdult meg az apostoli kor nagy propagandája; Szent Pál végleg ott érlelődött meg. Antiochia a második állomás a kereszténység útjában. A keresztény nemesség tekintetében nem ér fel hozzá se Róma, se Alexandria, se Konstantinápoly.

A régi Antiochia topographiája annyira eltörtöltött, hogy e majdnem teljesen nyomok nélkül maradt területen az ember hiába keresné a helyet, melyhez annyi nagy emléket kell hozzáfűzni. Mint mindenütt, a kereszténység itt is bizonyára a szegény városrészekben telepedett meg, a kisemberek között. A bazilika, melyet a IV. században »régii«-nek vagy »apostolinak« neveztek,⁴² a Singon nevű utcában állott, a Pantheon közelében.⁴³ De hogy hol volt a Pantheon, azt

⁴¹ *Ibid.*, 243, 256—266 1. V. ö. *Comptes rendus de l'Acad. des Inscr. et B. L.*, 1865 augusztus 17-iki ülés.

⁴² Szent Athanasius, *Tamás ad Antioch.* (Opp. t. I. p. 77L Montfaucon kiad.); Aranyszájú Szent János, *Ad pap. AnB* homil. I et II., unit. (t. II, p. 1, 20); *In Insc. Act.* (t. III, 10); *Chron. Pasch.*, 296 1. (Paris); Theodoretos, *Hist. eccl.*, II, 27; III, 2, 8, 9. E helyek összevetése nem engedi, hogy év *τρ*-*nalovpsvp Tlalca* azt jelentse „az úgynevezett régi városban”, amiként a kiadók ezt néha értelmezik.

⁴³ Malala, 242 1.

nem tudjuk. A hagyomány és bizonyos nagyjában való egyezés arra hívna, hogy az ősi keresztény városrészt a kapu táján keressük, mely ma is még Pál nevét viseli, a *Báb Bolos* körül és a Procopiustól *Stavrin*-nak nevezett hegy lábánál, hol Antiochia délkeleti bástyái álltak.⁴⁵ A város egyik pogány emlékművekben legkevésbé gazdag része volt ez. Még láthatók a Szent Péternek, Szent Pálnak és Szent Jánosnak szentelt régi kápolnák maradványai. Úgy látszik, itt volt a hely, hol a kereszténység legtovább tartotta fenn magát a muzulmán hódítás után. Ez volt egyszersmind a »szentek« helye is, szemben a profán Antiochiával. A szikla, mint valami méhkas, csupa barlang, melyek úgy látszik, anachoreták lakásául szolgáltak. Ha az ember e szakadékos lejtőkön kóborol, hol a IV. század táján jámbor styliták, kik egyszerre voltak tanítványai Indiának és Galileának, Jézusnak és Cakya-Mouni-nak, oszlopokról vagy virágos barlangjuktól⁴⁶ megvetéssel néztek alá a gyönyörhajszó városra, valószínű, hogy nincs messze a helytől, hol Péter és Pál laktak volt. Az antiochiai Egyház az, melynek történelme leginkább követhető és a legkevésbé foglal magában meséket. Egy oly városban, hol a kereszténységnek ennyire szilárd a folyamatossága, szabad a keresztény hagyománynak súlyt tulajdonítani.

Az antiochiai Egyház uralkodó nyelve a görög volt. Mindazonáltal valószínű, hogy a syr nyelvű külvárosok is számos hívőt adtak a szektának. Következésképpen Antiochia már magában foglalta a két egymással vetélykedő, később ellenséges Egyház csiráját, a görög nyelvűét, melyet ma a syriai görögök — orthodoxok és katolikusok — képviselnek és azét, mely-

⁴⁴ Pozoche, *Descript, of the East*, II k., I o., 142 l. (London, 1745); Chesney, *Expedition for the survey of the rivers Euphr. and Tigris*, I, 425 és köv.

⁴⁵ Vagyis szemben a régi városnak még ma is lakott részével.

⁴⁶ L. lentebb 156. l. 5. jegyzet.

nek a maroniták a képviselői, kik valamikor syr nyelven beszéltek és ezt ma is megtartották szent nyelvüknek. A maroniták, kiknek merőben modern katolicismusuk nagy őskort takar, alkalmasint végső ivadékaik azoknak a Selcucus előtti syriaiaknak, ghisirai, charandamai stb.⁴⁷ kültelkieknek vagy pagnm-knak, kik az első századok óta külön Egyházat alkottak, az orthodox császárok alatt eretnekek gyanánt üldözést szenvedtek és Libanonba menekültek,⁴⁸ hol a görög Egyház iránt való gyűlöletből és mélyebb rokonság kifolyásaképpen a latinokkal szövetkeztek.

Ami az antiochiai megtért zsidókat illeti, ezek is nagyon számosan voltak.⁴⁹ Azt kell hinnünk azonban, hogy ők mindjárt kezdetől fogva elfogadták a pogányokkal való testvériséget.⁵⁰ A fajok vallási egybeolvadása, melyről Jézus, jobban mondva a próféták hat évszázada álmodozott, az Orontes partján valósult meg.

⁴⁷ A maroniták typusa felötlő Anlakieh Soueidieh és Beylan egész vidékén.

⁴⁸ Naironi, F., *Evoplia fidei cathol.*, (Romác, 1694) 58 és köv. 1. és Masad Péter-Pál ő emin., a maroniták jelenlegi patriarchájának műve *Kitáb ed-durr el-manzoum* (arab nyelven, nyomat, a keyrouani Tamisch kolostorban, 1863).

⁴⁹ *Cseleked.*, XI, 19—20; XIII, 1.

⁵⁰ Gal., II, 11 és köv. feltételezi ezt.

XIII. FEJEZET.

A pogányok megtérítésének gondolata. Szent Barnabás.

Amikor Jeruzsálemben értesültek az Antiochiában történekről, nagy lett az izgalom.¹ A jeruzsálemi Egyház néhány főbb tagjának, különösen pedig Péternek jóakarata ellenére is, az apostoli kollégium a legkicsinyesebb gondolkodás ostroma alatt állott. Valahányszor híre jött, hogy a jó újságot pogányoknak is hirdették, voltak a régiek között, kik nem titkolták emiatt való elégedetlenségüket. A férfi, ki ezúttal diadalmaskodott e nyomorúságos féltékenységen és megakadályozta, hogy a »héberék« kizárólagos elvei tönkretegyék a kereszténység jövőjét, Barnabás volt. Barnabás volt a jeruzsálemi Egyház legfelvilágosítottabb elméje. Vezetője volt a liberális pártnak, mely a haladást és azt akarta, hogy az Egyház nyitva álljon mindenki előtt. Már eddig is hathatósan közreműködött, hogy eloszoljon a bizalmatlanság, mely Pállal szemben felmerült. Most pedig újból nagy befolyással szerepelt. Az apostoli testület megbízottjaként Antiochiába érkezve, látta és helyeselte, ami történt; kijelentette, hogy az új Egyház csak folytassa

¹ *Cseleked.*, XI, 22 és köv.

azon az úton, amelyen elindult. A megtérések nagy számmal követték egymást.² A kereszténység eleven és teremtő ereje mintegy központosaim látszott Antiochiában. Barnabás, kinek buzgósa mindíg oda-kivánkozott, ahol a küzdelem a leghevesebb volt, olt maradt. Antiochia ettől fogva már az ő Egyháza; itt fejt ki a legtermékenyebb tevékenységet. A kereszténység igazságtalan volt e nagy ember iránt, amikor nem helyezte őt az első sorba alapítói között. Minden széleskörű és jó eszme pártfogóra talált Barnabásban. Barnabás értelmes merészsége ellensúlyozta, ami károsat azoknak a korlátolt zsidóknak makacssága okozhatott volna, kik a jeruzsálemi konzervatív pártot alkották.

Antiochiában egy nagyszerű gondolat fogamzott meg e nagy szívben. Pál Tarsusban élt, nyugalomban, amit az ily tevékeny embernek kinszenvedésnek kellett éreznie. Féltség helyzete, merevsége, túlzott igényei semmissé tették kiválóságának egy részét. Önmagát emésztette és majdnem haszontalan maradt. Barnabás hozzá tudta állítani igazi művéhez ezt az erőt, mely egészségtelen és veszedelmes magányban őrlődött. Másodsor is kezét nyújtotta Pálnak és bevitte e zordon jellemet a testvérek társaságába, kiktől futni akart. Ő maga ment el Tarsusba, felkereste és elhozta Antiochiába.³ íme, amit a jeruzsálemi konok vének sohase tudtak volna megcselekedni. Megnyerni ezt a visszahúzódó, érzékeny nagy lelket; alkalmazkodni egy tűzzel tele, de igen egyéni ember gyengéihez, hangulataihoz; alárendeltjeként szerepelni, előkészíteni a legkedvezőbb talajt tevékenységének kifejtéséhez és megfelekedni saját magáról, — bizonyára ez a teteje annak, ami az erénytől valaha kitelhetett és Barnabás ezt tette Szent Pálért. Ez utóbbi dicsőségének legnagyobb része azt a szerény embert illeti, ki mindenben megelőzte, a háttérbe vonult előle, felfedte az

² *Cseleked.*, XI, 22—24.

³ *Cseleked.*, XI, 25.

értékét, odaállította a világosságba, megakadályozta nem egyszer, hogy hibái mindent elrontsanak és hogy mások szűkkörű gondolatai a lázadásba kergessék, elejét vette a helyrehozhatatlan kárnak, amit kicsinyes emberek Isten művében véghez vihettek volna.

Barnabás és Pál egy teljes esztendőn át maradtak egyesülten e tevékeny együttműködésben.⁴ Pál életének egyik legfényesebb és kétségtelenül a legboldogabb éve volt ez. Az antiochiai Egyházat c két nagy ember termékeny eredetisége oly magaslatra emelte, amelyet akkorig egy más Egyház se ért el. Syria fővárosa egyike volt a világ ama helyeinek, ahol leginkább lehetett észlelni a készülöben levő dolgokat. A vallási és társadalmi kérdések, miként ma, a római korszakban is főként az emberek nagy gyűlhelyein törttek elő. Valami visszahatás az általános erkölcstelenség ellen, ami utóbb Antiochiát a styliták és remeték hazájává fogja tenni,⁵ már érezhető volt. Az üdvösséges tan tehát a városban oly kedvező feltételeket talált a sikerre, aminöket addig még sehol.

Egyébiránt egy főfontosságú körülmény bizonyítja, hogy a szektának Antiochiában volt első ízben teljes tudata önmaga felöl. Ebben a városban kapott határozottan megkülönböztető nevet. Addig azok, akik hozzátartoztak, egymásközt »hívök «-nek, »hívek ének, »szentekének, »atyafiakének, tanítványokének nevezték magukat; de hivatalos és nyilvános név nem volt a megjelölésükre. A *christiainis* elnevezés Antiochiában született meg.⁶ A végződés latin, nem pedig görög, ami azt sejteti, hogy a nevet a római hatóság

⁴ *Cseleked.*, XI, 26.

⁵ Libanius, *Pro templis*, 164 és köv. 1.; *De carcere vincitis*, 458 1.; Theodoretos, *Hist. Eccl.*, IV, 28; Aranysz. János, Horni!. LXXII *in Matth.* (t. VII, p. 705); *In Epist. ad Ephes.*, horn. VI, 4 (t. XI, p. 44); *In I. Tim.* horn. XIV, 3 és köv. (*ébid.*, 628 és köv. I.); Nicephoros, XII, 44; Glycas, 257 I. (Paris kiad.)

⁶ *Cseleked.*, XI, 26.

alkolta meg rendőri megjelölés gyanánt,⁷ ugyanúgy, amiként a *herodiani*, *pompeiani*, *caesariani*⁸ elnevezéssel történt. Mindenesetre bizonyos, hogy e név a pogány lakosság miivé. Félreértést foglal magában, mert az a feltevés van mögötte, hogy *Christas*, a héber *Maschiach* (a Messiás) e fordítása, személynév.⁹ Sőt némelyek, kik kevésbé ismerték a zsidó vagy keresztény eszméket, a név alapján, abban a véleményben voltak, hogy *Christas* vagy *Chrestas* egy pártnak még életben levő vezetője.¹⁰ Közönséges kiejtése úgy is hangzptt, hogy *chrestiani*.¹¹

A zsidók mindenesetre, legalább is rendszeresen,¹² nem fogadták el az elnevezést, mellyel a rómaiak illeték schismaticus hitsorsaitkat. Ők az új szekta tagjait tovább is »nazareusok«-nak vagy »nazoreusok«-¹³nak nevezték, bizonyára azért, mert Jézust is *Han-nasri*-nak, *Ilan-nosri*-nak, »anazarcus«-nak szokták nevezni. Egész Keleten máig e név volt túlsúlyban.¹⁴

Nagyon fontos pillanatnál tartunk. Ünnepeyles az óra, amikor valamely új alkotás megkapja a nevét,

⁷ I Patri, IV, 16 és Jak. II, 7 összevetve Suetonius, *Nero* 16 és Tacitus, *Ann.* XV, 44 helyeivel emellett szól. L. *Cseleked.* XXVI, 28 is.

⁸ Igaz, hogy *Ἀσιανός* is járja. (*Cseleked.*, XX, 4; Philon, *Legatio*, 36; Strabon stb.) De úgy látszik, ez csak latinismus ugyanúgy, mint *Ααλίανοί* és a szektanevek: *Σι.μα>ηα οί*, *Κηριν&ιανοί*, *Σηβιανοί* stb. A *χριστός* hellen formájú származéka *χρίστειος* lett volna. Az ellenvetés, hogy az *anus* végződés a görög *ηνος* dór formája, nem helytálló; az első században már mi emléke se volt ennek.

⁹ Tacitus (*loc. cit.*, is így fogja fel.

¹⁰ Suetonius, *Claudius*, 25. E hellyel majd következő könyvünkben foglalkozunk.

¹¹ *Corpus inser. gr.*, 2883(7, 3857p, 38657; Tertullianus, *Ápol.*, 3; Lactantius, *Divin. Inst.*, IV, 7. L. a francia *chrestien* formát is.

¹² Jak. II., 7, csak pillanatnyi és bizonytalan használatról tanúskodik.

¹³ *Cseleked.*, XXIV, 5; Tertullianus, *Adu. Marcionem*, IV, 8.

¹⁴ *Nesárá*. A syr *meschihoio*, az arab *niesihi* aránylag modern nevek és a *χριστιανός* mintájára formálvák. A „galileusok“ elnevezés még újabb. Ezt Julianas tette divatossá, sőt

mert a név végleges jele a létezésnek. Minden egyéni vagy collectiv lény nevével válik önmagává és lép ki egy másikból. A »keresztény« szó megformálása ekként a pontos dátumot jelzi, amikor Jézus Egyháza elvált a judaismustól. A két vallást sokáig össze fogják még zavarni; de ez össztévesztés csak azokban az országokban fog megtörténni, ahol a kereszténység ha szabad így mondanom, elmaradt a növekedésben. A szekta egyébiránt hamarosan elfogadta a neki gyártott megnevezést és megtisztelő címnek tekintette azt.¹⁵ Ha az ember meggondolja, hogy tíz évvel Jézus halála után vallásának már van egy görög és egy latin neve Syria fővárosában, csodálkoznia kell az ily rövid idő alatt történt haladás nagyságán. A kereszténység teljesen elszakadt anyja keblétől; Jézus igazi gondolata diadalmaskodott első tanítványai határozatlanságán; a jeruzsálemi Egyház már hátúti van; az arameus, Jézus nyelve, iskolájának egy részében ismeretlen; a kereszténység görögül beszél; végérvényesen belekerült a görög és római világ nagy forgatagába, melyből többé nem fog kilépni.

A tevékenység, a gondolatok láza, mely e fiatal Egyházban uralkodott, valami rendkívüli lehetett. A nagy »szellemi« megnyilvánulások gyakoriak voltak.¹⁰ Mindnyájan inspiráltaknak hitték magukat, különféle mód szerint. Egyesek »proféták« voltak, mások »doktorok«.¹⁷ Barnabás, amint neve is mutatja,¹⁸ prófétai hivatalossá, a gúny és megvetés bizonyos árnyalatát vegyítve beléje. Juliani, *Epist.*, VII; Nazianzi Gergely, *Orat.* IV. (invert. I), 76; Alexand. Szent Cyrill, *Contra Julian.* II, 39 1. (Spanheim kiad.); *Philopatris*, a hamisan Lucianosnak tulajdonított, de valójában Julianus idejéből származó dialógus, 12 §; Theodoretos, *Hist. Eccl.*, III, 4. Azt hiszem, Epiktetes-nél (Arian., *Dissert.*, IV, VII, 6) és Marcus Aureliusnál (*Gondolatok*, XI, 3) a név nem a keresztényeket jelenti, hanem a „siccarius“-okat vagy zelotákat, Galilei vagy Goloniti Judás és Gishalai János fanatikus tanítványait.

¹⁵ I Petri, IV. 16; Jak., II, 7.

¹⁶ *Cseleked.*, XIII, 2.

¹⁷ *Ibid.*, XIII, 1.

¹⁸ L. fentebb 71. 1.

rangban volt. Pálnak nem volt külön címe. Az antiochiai Egyház főbbjei közül valók még Simeon a *Niger*, Cyreai Lucius, Menahem, ki tej testvére volt Herodes Antipasnak, következésképpen meglehetősen korosnak kellett lennie.¹⁹ Mindezek zsidók voltak. xA. megtért pogányok között volt talán az az Evhodes is, aki egy bizonyos időben, úgy látszik, a legfőbb helyet foglalta el az antiochiai Egyházban.²⁰ Persze a pogányok, kiknél az első igehirdetés visszhangra talált, eleinte némileg hátrányban voltak; aligha tűntek ki a glossolalia, igehirdetés és profétálás nyilvános mutatványaiiban.

Pál e pezsgő életű környezetben engedte vitetni magát az árral. Később ellene nyilatkozott a glossolaliának²¹ és valószínű, hogy ő maga sohasem állt elő vele. Azonban sok látományban és közvetlen kinyilatkoztatásban volt része.²² Nyilván Antiochiában²³ volt az a nagy elragadtatása, melyről a következőkép emlékezik meg: »Tudok egy embert a Krisztusban, ki most tizennégy esztendeje (testben-e vagy testen kívül? — nem tudom; Isten tudja) elragadtatott a harmadik éjig.²⁴ És tudom, hogy ez az ember (Isten a megmondhatója, testben-e vagy testen kívül?) elragadtatott a paradicsomba,²⁵ hol kimondhatatlan sza-

¹⁸ *Cseleked.*, XIII, 1.

²⁰ Eusebius, *Chron.*, 43 év, *Hist. eccl.*, III, 22; Ignatii *Epist. ad Antioch.* (apocr.), 7.

²¹ I Cor., XIV, az egész.

²² II Cor., XII, 1—5.

²³ E látományt tizennégy évvel korábbra teszi, mint amikor a Corinthusbeliekhez szóló levelet megírta, mely pedig 57 tájáról való. Mindazonáltal nem lehetetlen, hogy akkor még Tarsusban volt.

²⁴ Az egymás feletti egekre vonatkozó zsidó eszméket illetőleg 1. *A tizenkét patr. testamentuma*, Levi, 3; *Ezsaiás menny be-menetele*, VI, 13; VII, 8 és az egész további rész; *Babyl. Talmud, Chagiga 12b*; *Midraschim, Bereschith* fiabba, sect. XIX, fol. 19 c; *Schemoth rabba*, sect. XV, fol. 115 d; *Bammid-bar rabba*, sect. XIII, fol. 218 a; *Debarim rabba*, sect. II, fol. 253 a; *Schir hasachirim rabba*, fol. 24 d.

²⁵ V. ö. *Babyl. Talmud, Chagiga*, 14 b.

vakat hallott, melyeket halandónak nem szabad elmondania²⁶ Bár általában józan és gyakorlati volt, a természetfelettire nézve Pál osztotta kora nézeteit. Hitte, hogy mint mindenki, ő is miivel csodákat;²⁷ lehetetlen volt, hogy a Szent Lélek adományai, melyeket olybá tekintettek, hogy az Egyház minden tagjának joga van hozzájuk,²⁸ reá ne terjedtek ki légyen.

Azonban az ily eleven lánggal lobogó lelkek nem maradhattak meg a túlradó ájtatosság e chimacráinál. Hamarosan a cselekvés felé fordultak. A gondolat, hogy nagy missiókat szervezzenek, melyek Kis-Ázsián kezdve megtérítsék a pogányokat, úrrá lett rajtuk. E gondolat, ha Jeruzsálemben születik meg, nem válhatott volna valósággá. A jeruzsálcmi Egyház híján volt a pénzbeli segélyforrásoknak. Minden nagy propaganda megszervezése bizonyos tőkét igényel. Már pedig az egész jeruzsálcmi közös pénztár a jámbor szegények táplálására szolgált és néha erre se volt elegendő. A világ minden részéről kellett adományokat küldeni, hogy e nemes koldusok éhen ne haljanak.²⁹ A communismusnak Jeruzsálemben gyógyíthatatlan nyomorgás és a nagy vállalkozásokra.,való teljes kép telenség volt a következménye. Az antiochiai Egyház elkerülte ezt a csapást. A zsidók e profán városokban jómódra, néha nagy gazdagságra tettek szert;³⁰ a hívek meglehetősen tekintélyes vagyonnal léptek be az Egyházba. A kereszténység alapításához Antiochia szolgáltatta a tőkéket. Elképzelhető a gondolkodás és érzés egész különbsége, mely már egyedül ebből a körülményből a két Egyház között előállott. Jeruzsálem megmaradt az Isten szegényei, az *ebionim*, amennyek országának Ígéretétől mintegy mámoros és elká-

²⁶ V. ö. *Ezsaiás mennybemenetele*, VI, 15 VII, 3 és köv.

²⁷ II Cor., XII, 12; Róm., XV, 19.

²⁸ I Cor., XII, az egész.

²⁶ *Cseleked.*, XI, 29; XXIV, 17; Gal., II, 10; Rom., XV, 26; I Cor., XVI, 1; II Cor., VIII, 4, 14; IX, 1, 12.

²⁷ Jos., *Aid.*, XVIII, VI, 3, 4; XX, V, 2.

búit jó galilei álmodozók városának.³¹ Antiochia, majdnem idegen lévén Jézus szavától, melyet nem hallott, a cselekvés, a haladás Egyháza lett. Antiochia Pálnak, Jeruzsálem az álmaiba temetkezett, a feltárló új problémákkal szemben tehetetlen, de hasonlíthatatlan előjogától kápráztatott és megbecsülhetetlen emlékeiben gazdag öreg apostoli collegiumnak lett a városa.

Egy dolog csakhamar mindezt világossá tette. A szegény tehetetlen jeruzsálemi Egyház annyira hiányával volt az elővigyázatosságnak, hogy a legkisebb balszerencse ínségre juttatta a gyülekezetét. Már pedig oly országban, hol a gazdasági szervezkedés merőben hiányzott, a kereskedelem kevésbé volt fejlett és a jólét forrásai csak középszerűek voltak, az éhínségek nem maradhattak el. Claudius uralkodásának negyedik évében, 44-ben rettenetes ilyen Ínség következett el.³² Amikor ez érezhetővé kezdett válni, a jeruzsálemi öregeknek az a gondolatuk támadt, hogy a syriai gazdagabb Egyházakbeli testvérekhez fordulnak segítségért. Jeruzsálemi próféták követsége érkezett Antiochiába.³³ Egyiküket, Agabot, kiról azt tartották, hogy nagy látótehetséggel van felruházva, hirtelen megszállta a Lélek és ő esetelni kezdte az elkövetkezendő csapást. Az antiochiai híveket nagyon meghatotta a baj, mely az Anya-Egyházat fenyegette, azt az Egyházat, melynek még adófizetőiül tekintették magukat. Gyűjtést indítottak, melyhez mindenki hozzájárult tehetsége szerint. Barnabást bízták meg, hogy az összegyűlt összeget vigye el a judeai testvé-

³¹ Jak., II, 5 és köv.

³² *Cseleked.*, XI, 28; Jos., *Ant.*, XX, II, 6; V, 2; Eusebius, *Hist. eccl.*, II, 8 és 12. V. ö. *Cseleked.*, XII, 20; Tac., *Ann.*, XII, 43; Suetonius, *Claudius*, 18; Dio Cassius, LX, 11. Aurelius Victor, *Caes.*, 4; Eusebius, *Chron.*, 43 év és köv. Claudius uralma alatt {majdnem minden évben éhínség sújtotta a birodalom egyes részeit.

³³ *Cseleked.*, XI, 27 és köv.

reknek.³⁴ Jeruzsálem még sokáig fővárosa marad a kereszténységnek. A páratlan dolgok ott központosítvák; apostolok csak ott vannak.³⁵ Azonban nagy lépés történt. Több éven át csak egy teljesen megszervezett Egyház volt, a jeruzsálemi, feltétlen központja a hitnek, honnan minden élet ered és ahova minden élet visszaáramlik. Többé már nincs így. Antiochia maga is teljes Egyház. Megkapta a Szent Lélek adományainak egész hierarchiáját. A missiók innen indulnak³⁶ és ide térnek vissza.³⁷ Második főváros, jobban mondva: második szív, melynek megvan a maga külön tevékenysége és amelynek ereje minden irányba kihat.

Sőt c pillanattól fogva már könnyű előrelátni, hogy a második főváros csakhamar túl fog tenni az elsőn. Aminthogy csakugyan a jeruzsálemi Egyház gyorsan hanyatlott. A communismuson alapuló berendezkedések rendes sorsa, hogy van egy ragyogó kezdeti pillanata, mert a communismus mindig nagy exaltatiót tételez fel; de azután nagyon gyorsan elhanyaglatlanak, lévén, hogy a communismus ellenezik az emberi ferm[^]széttéE'Erehyességi rohamai-ban az ember azt hiszi, hogy merőben el tud lenni az önzés és az önérdék nélkül; az önzés aztán elégtételt szerez magának, bebizonyítván, hogy a feltétlen önzetlenség még komolyabb bajokat idéz fel, mint amelynek azok, melyekről azt hitték, hogy a Tulajdon megszüntetésével elkerülhetők. '

³⁴ A *Cselekedetek* könyve (XI, 30; XII, 25) Pált vele utaztatja. Pál azonban kijelenti, hogy első, két heti ott időzése és a körülméletés dolgában való útja között nem járt Jeruzsálem-ben. (Gal., II, 1, tekintetbe véve Pálnak e helyen kifejtett általános érvelését.) L. fentebb, Bevezetés 000 1.

³⁵ Gal., I, 17—19.

³⁸ *Cseleked.*, XIII, 3; XV, 36; XVIII, 23.

³⁷ *Ibid.*, XIV, 25; XVIII, 22.

XIV. FEJEZET.

I. Herodes Agrippa üldözése.

Barnabás nagy felfordulásban találta a Jeruzsálem! Egyházat. A 44-iki év erős vihart hozott reá. Az éhínség mellett újból fellángolt az üldözés, mely István halála óta alábbhagyott.

Herodes Agrippa, Nagy Herodes unokája, 41-től fogva elérte, hogy helyreállítsa őse királyságát. Caligula kegyének kedvezéséből sikerült neki uralma alatt egyesíteni Bataneát, Trachonitist, Hauran egy részét, Abilenét, Galilcát, Percát.¹ A nemtelen szerep, melyet Claudius uralomra juttatásának tragikomédiájában játszott,² betetőzte szerencsáját. E hitvány keleti ember, jutalmul az alacsonyág és álnokság leckéiért, melyeket Rómában adott, megkapta a maga számára Samariát és Judcát, fivére, Herodes számára pedig a kis chalcisi királyságot.³ Rómában a legrosszabb emlékeket hagyta maga felől és részben az ő tanácsainak tulajdonították Caligula kegyetlenkedését.⁴ Hadserege

¹ E tartományok feliratai teljesen megerősítik Josephus adatait. (*Comptes rendus de l'Acad. des Inser. et B.-L.*, 1865, 106—109 l.)

² Josephus, *Ant.*, XIX, IV; *B. I.*, II, XI.

³ Jos., *Ant.*, XIX, V, 1; VI. I.; *B. I.*, II, XI, 5; Dio Cassius, LX, 8.

⁴ Dio Cassius, LIX, 24.

és a pogány Sebaste meg Caesarea városok, melyeket áldozatul engedett Jeruzsálemnek, nem szerették.⁵ Azonban a zsidók nagylelkűnek, bőkezűnek, rokonszenvesnek találták. Igyekezett népszerűvé lenni köztük és egész más politikát követett, mint Nagy Herodes. Ez utóbbi sokkal inkább a görög és római világra nézett, semmint a zsidókra. Herodes Agrippa ezzel ellentétben szerette Jeruzsálemet, szigorúan betartotta a zsidó vallás parancsait, aggályoskodott és egy napot se hagyott elmúlni a nélkül, hogy új tatoságát elvégezze.⁶ Annyira ment, hogy nyájasan fogadta a rigoristák észrevételeit és nem átalta igazolni magát szemrehányásaikkal szemben.⁷ A jeruzsálemieknek elengedte az adót, melyet minden ház után kellett fizetniük neki.⁸ Szóval, teljesen az orthodoxok szive szerint való király volt.

Elkerülhetetlen volt, hogy egy ilyen fejedelem üldözze a keresztényeket. Őszintén vagy tettetve magát, Herodes Agrippa a szó teljes értelmében zsidó uralkodó volt.⁹ A Herodes-ház amily mértékben gyengült, mindinkább a vallásosságra adta magát. Már nem élt a dynastia alapítójának átfogó gondolata, hogy együtt és a civilizáció közös uralma alatt éltesse a legkülönbözőbb kultuszokat. Mikor a királlyá lett Herodes Agrippa első ízben lépett partra Alexandriában, a zsidók királyaként fogadták; ez a cím felingcrelte a lakosságot és atkáimul szolgált mindenféle gúnyolódásra.¹⁰ Már pedig a zsidók királya mi lehetett más, ha nem a Törvény és a hagyományok őre, theocraticus és üldöző fejedelem? Nagy Herodesről, ki alatt a fanatismus merőben gúzsba volt szorítva, egész a háború kitöréséig, mely Jeruzsálem pusztulását vonta magával, a vallási hevület ekként folytonos növekedést

⁵ Jos., *Aid.*, XIX, IX, 1.

⁶ *Ibid.*, XIX, XI, 1, 3; VII, 3, 4; VIII, 2; IX, 1.

⁷ *Ibid.*, XIX, VII, 4.

⁸ Jos., *Aid.*, XIX, VI, 3.

⁹ Juvenalis, Sat., VI. 158- 159; Persius, Sal., V, 180.

¹⁰ Philo, *In Flaccum*, 5 és köv. i.

tüntet fel. Caligula halála (41 január 24) a zsidókra nézve kedvező reakciót eredményezett. Claudius a befolyás következtében, melynek Herodes Agrippa és Herodes, Chalcis királya, örvendett nála, általában jóindulattal volt irántuk.¹¹ Nemcsak, hogy igazat adott az alexandriai zsidóknak a lakosság többi részével való viszályukban és feljogosította őket, hogy ethnarchát válasszanak; de, mondják, rendeletet adott ki, melyben a zsidóknak az egész birodalomban megengedte, amit az alexandriaiaknak, nevezetesen, hogy saját törvényeik szerint éljenek, azzal az egy feltétellel, hogy más kultuszokat ne sértsenek. A Caligula alatt történetekhez hasonló néhány zaklatási kísérlet meghátrálással végződött.¹² Jeruzsálem nagyon megnövekedett; a város a Bezetha-részszel bővült.¹³ A római fenhatóságot alig lehetett érezni, noha Vibius Marsus, okos, nagy állásokban megérlelődött és igen műveit¹⁴ ember, ki Publius Petroniust, Syria császári legátusának hivatalában követte, időnként felhívta Rómában a figyelmet Kelet e félig független királyságainak veszedelmes voltára.¹⁵

Az a hűbériségféle, ami Tiberius halála óta Syriában és a szomszédos tartományokban¹⁶ a kialakulás felé haladt, csakugyan megállást jelentett az imperialis politikában és csak rossz következményekkel járt. A »királyok«, kik Rómába jöttek, nagy valakik voltak és kárhozatos befolyást fejtettek ki. A nép romlottsága és lealacsonyodása, főként Caligula alatt, nagyrészt a látványtól eredt, melyet e nyomorultak szolgáltattak.

¹¹ Jos., *Ant.*, XIX, V, 2 és köv.; XX, VI, 3; *B. I.*, XII, 7. A korlátozó intézkedések, melyeket a római zsidók ellen foganatosított, (*Cseleked.*, XVIII, 2; Suetonius, *Claudius*, 25; Dio Cassius, LX, 6), helyi körülmények kifolyásai voltak.

¹² Jos., *Ant.*, XIX, VI, 3.

¹³ Jos., *Ant.*, XIX, VII, 2; *B. I.*, II, XI, 6; V, IV, 2; Tacitus, *Hist.*, V, 12.

¹⁴ Tacitus, *Ann.*, VI, 47.

¹⁵ Jos., *Ant.*, XIX, VII, 2; VIII, 1; XX, I, 1.

¹⁶ Jos., *Ant.*, XIX, VIII, 1.

lak, ahogy bíborukat sorban meghordozták a színházban, a caesar palotájában, a börtönökben.¹⁷ Ami a zsidókat illeti, láttuk,¹⁰ hogy náluk az autonómia türelmetlenséget jelentett. A főpapi méltóság csak azért esett ki egy-egy pillanatra Ananias családjából, hogy Boethus nem kevésbé gögös és kegyetlen családjának jusson. Az uralkodó, ki tetszeni vágyott a zsidóknak, nem mulaszthatta el, hogy megengedje nekik, amit legjobban szerettek: a megtorlást azokkal szemben, kik eltávolodtak az orthodoxia szigorúságától.¹⁹

Aminthogy csakugyan Herodes Ágrippa uralkodásának vége felé nem ismert mérsékletet az üldözésben.²⁰ Kevéssel 44 husvétja előtt fejét vétette az apostoli collegium egyik legkiválóbb tagjának, Jakabnak, Zebedeus fiának, János testvéreinek. Az ügyet nem kezelték vallási vétségnek; nem volt tárgyalás a sanhedrin előtt; az ítéletet az uralkodó önkény-hatalma alapján mondták ki, mint ahogy Keresztelő János esetében történt.²¹ Felbuzdulva a jó benyomáson, melyet a kivégzés a zsidókra tett,²² Herodes Agrippa nem akart megállani a népszerűség kivívásának ily könnyű útján. Husvét első napjai voltak, amikor a fanatismus rendszerint még hevesebb szokott lenni. Agrippa parancsot adott, hogy Pétert zárják az Antonia-toronyba. Nagy apparátussal akarta elítéltetni és kivégeztetni az összegyűlt néptömeg szemeláttára.

Valami körülmény, aminek nem tudjuk a mibenlétét és amit csodásnak tartottak, megnyitotta Péter börtönének ajtaját. Egy este, mikor a hívek közül többen Máriának, Márk-János anyjának házában vol-

¹⁷ Suetonius, *Gains*, 22, 26, 35; Dio Cassius, LIX, 24; LX, 8; Tacitus, *Ann.*, XI, 8. E kis keleti királyok szerepére tipikus I. Herodes Agrippa pályafutásának ecsetelése Josephusnál (*Ant.*, XVIII és XIX). V. ö. Horatius, *Sat.*, I, VII.

¹⁸ Fentebb 87 l.

¹⁸ *Cseleked.*, XII, 3.

²⁰ *Cseleked.*, XII, 1.

²¹ Jakabot lefejezték, nem pedig megkövezték.

²² *Cseleked.*, XII, 3 és köv.

tak egybegyűlve, ahol Peter is lakott, kopogtatás hallatszott az ajtón. A cseléd, Rhode, kiment, hogy ki az. Megismerte Péter hangját. Az örömtől elragadtatva, ahelyett, hogy ajtót nyitott volna, befutott és mondta, hogy itt van Péter. Azt hitték, megőrült. Esküdözött, hogy igazat mond. »Péter anygala az«, — vélték többen. Újra kopogtatás hallatszott; csakugyan ő volt. Határtalan volt az öröm. Péter nyomban hírül adatta megszabadulását Jakabnak, az Úr testvérének és a híveknek. Azt hitték, Isten anygala lépett be az apostol börtönébe és az törte szét a láncokat és pattantotta fel a zárat. Aminthogy Péter is azt beszélte, hogy az egész valami cksztasisban történt; hogy miután elhaladt az első és a második ő mellett és kilépett a vasajton, mely a város felé szolgált, az anygal még egy utca hosszát elkísérte, azután magára hagyta; ekkor magához tért és felismerte Isten kezét, hogy égi lényt küldött a megszabadítására.²³

Agrippa csak kevéssel élte túl ez erőszakosságokat.²⁴ A 44-ik év folyamán Caesareába ment, hogy játékokat rendeztessen Claudius tiszteletére. Rendkívül nagy sokadalom gyűlt egybe; a tyrusiak és sidoniak, kik cgyenetlenkedtek vele, szintén megjelentek, hogy bocsánatot kérjenek tőle. E játékok nagyon nem tetszettek a zsidóknak, mind azért, mert a tisztátlan Caesarea városa volt a színhelyük, mind pedig amiatt, mert a színházban mentek végbe. Egy ízben már, mikor a király hasonló körülmények között hagyta oda Jeruzsálemet, egy bizonyos Simeon rabbi azt javasolta, mondják ki idegennek a zsidóságtól és zárják ki a templomból. A király annyira ment az engedékenységekben, hogy a rabbit maga mellé ültette a színházban, bebizonyítandó neki, hogy semmi olyas nem történik, ami ellenére volna a Törvénynek.²⁵ Miután

²³ *Cseleked.*, XII, 9—11. A *Cselekedetek* elbeszélése annyira életpeljes és a körülményeknek megfelelő, hogy nehéz elhúzózó legendái kidolgozást találni benne.

²⁴ *Jos., Ant.*, XIX, VIII, 2; *Cseleked.*, XII, 18—23.

²⁵ *Jos., Ant.*, XIX, VII, 4.

ekként eleget vélt tenni a rigoristáknak, Herodcs Agrippa átengedte magát profán pompakedvelésének. Az ünnep második napján kora reggel csodás ragyogásai ezüstszövetből való tunikában jelent meg a színházban. A felkelő nap sugaraitól tündöklő tunika rendkívüli hatást kellett. A phoeniciaiak, kik a király körül tolongtak, pogányos hízlegésekkel hódoltak neki. »Isten ez, — mondták, — nem ember.« A király nem nyilvánított megbotránykozást és nem gáncsolta e beszédet. Öt nap múlva meghalt. Zsidók és keresztények meg voltak győződve, hogy azért kellett meghalnia, mert nem utasította vissza irtózva az istenkáromló hízlegést. A keresztény hagyomány azt hangoztatta, hogy abba a büntetésbe halt bele, mely Isten ellenségeit sújtja, valami féreg-betegségbe.²⁶ A tünetek, melyeket Josephus leír, inkább mérgezést sejtetnek és amit a *Cselekedetek* könyve a phoeniciaiak kétes viselkedéséről és iparkodásukról mond, hogy megnyerjék Blastust, a király komornyikját, még megerősíti e feltevést.

Herodcs Agrippa halála véget vetett Jeruzsálem egész függetlenségének. A várost újra procuratorok kezdték kormányozni és ez tartott egész a nagy lázadásig. A kereszténységre, szerencse volt, hogy így Jörtént; mert meg kell jegyezni, hogy ez a vallás, mely később oly rettenetes harcot volt vívandó a római birodalom ellen, a római princípium árnyékában és ennek a védelme alatt nőtt fel. Mint már több ízben mondtuk, Róma akadályozta meg, hogy a judaismus teljes érvényesülést engedjen türelmetlenség! ösztöneinek és elnyomja a kebelében támadt szabad megmozdulásokat. A zsidó hatáskör minden csökkenése jótétemény volt az újonnan született szektának. Cospius Fadus, ki a procuratorok öz új sorát megnyitotta, második Pilátus volt, tele szilárdsággal, vagy legalább is jó szándékkal. Azonban Claudius

²⁶ *Cseleked.*, XII, 23. V. ö. II. Macc., IX, 9; Jos. B. I., I, XXXIII, 5; Bab. Talm., *Sola*, 35 a.

tovább folytatta, hogy kedvezően viselkedjék a zsidó igényekkel szemben, főként a fiatal Herodes Agrippa, I. Herodes Agrippa fia unszolására, ki mellette volt és akit igen szeretett.²⁷ Cospius Fadus rövid kormányzása után a procurator tisztje egy zsidónak jutott, annak a Tiberius Alexandernek, Philo unokaöccsének és az alexandriai zsidók alabarchosa fiának, ki nagy hivatalokat viselt és jelentős szerepet játszott a század politikai ügyeiben. Igaz, hogy a zsidók nem szerették és nem ok nélkül, mintegy apostatának tekintették.²⁸

X⁷éget vetendő e folyton megújuló civódásnak, helyes elvek szerint való megoldáshoz folyamodlak. Valami szétválasztásfélét végeztek a lelki és a világi hatáskör között. A politikai hatalom a procuratoroké maradt, Herodes chalcisi királyt kinevezték a templom prefektusának, a főpapi ruhák őrének, a szent pénztár kincstárnokának és felruházták a főpapok kinevezésének jogával.²⁹ Halála után (48) II. Herodes Agrippa, I. Herodes Agrippa fia követte nagybátyját tisztségeiben, melyet meg is tartott egész a nagy háborúig. Claudius mindebben igen jószágosnak mutatkozott. A syriai főhivatalnokok, jóllehet kevésbé voltak hajlandók az engedelményekre, szintén nagy mérsékletet tanúsítottak. Ventidius Cumanus procurator egész odáig ment, hogy sorfalat álló zsidók szemeláttára fejeztetett le egy katonát, ki összetépte a pentateuch egy példányát.³⁰ Mind hiába volt; Josephus méltán Cumanus kormányzatától keltezi a zavarokat, melyek csak Jeruzsálem elpusztításával értek véget.

²⁷ Jos., *Ant.*, XIX, VI, 1; XX, I, 1, 2.

²⁸ Jos., *Ant.*, XX, V, 2; *B. I.*, II, XV, 1; XVIII, 7 és köv.; IV, X, 6; V, I, 6; Tacitus, *Ann.*, XV, 28; *Hist.*, I, 11; II, 79; Suetonius, *Vesp.*, 6; *Corpus inscr. grace.*, no. 4957. (V. ö. *ibid.*, HI, 311 l.)

²⁹ Jos., *Ant.*, XX, I, 3.

³⁰ Jos., *Ant.*, XX, V, 4; *B. I.*, II, XII, 2.

A kereszténység mi szerepet se játszott e mozgalmakban.³¹ Azonban e mozgalmak, épp úgy, mint maga a kereszténység is, tünetei voltak a rendkívüli láznak, mely a zsidó népet emésztette és az isteni vajúdnak, melylyel vívódott. Soha a zsidó hit annyira meg nem erősödött.³² A jeruzsálemi templom egyike volt a világ ama szentélyeinek, melynek híre a legmesszebbre ragyogott és ahol legtöbb áldozatot mutattak be.³³ Syria több részében a judaismus lett az uralkodó vallás. A hasmoneus fejedelmek erőszakkal egész népeket térítettek meg (idumeiakat, ituriakat stb.).³⁴ Sok példa volt az ekként erőszakosan végrehajtott körülmetélésre,³⁵ a proselytaszerzésre irányuló hév igen nagy volt.³⁶ Maga a Herodes-ház is hathatósan szolgálta a zsidó propagandát. Hogy e roppant gazdag család hercegnőit nőül kaphassák, a kis római vazallus emesei, pontusi, ciliciai dinasztiai hercegei zsidókká lettek.³⁷ Arábiában, Aethiópiában szintén nagy számmal voltak megtértek. A parthusoknak adózó mesenei és adiabenei királyi családok, főként a nők részéről, meg voltak nyerve.³⁸ Azt tartották, hogy a Törvény ismerete és követése boldoggá tesz.³⁹ Még ha nem is metéltette körül magát az ember, vallását többé-kevésbé zsidó irányban módosította; Syriában bizonyos monotheismus lett a vallás általános szelleme. Damaszkusban, mely város egyáltalán nem volt zsidó eredetű, majdnem az összes nők a zsidó vallásra tértek.⁴⁰ A fari-

³¹ Josephus, ki oly aprólékos gonddal fejtegeti e zavargások történetét, sohasem keveri bele a keresztényeket.

³² Jos., *Contra Apion.*, II, 39; Dio Cassius, LXVI, 4.

³³ Jos., *B. I.*, IV, IV, 3; V, XIII, 6; Suetonius, *Aug.*, 93; Strabon, XVI, II, 34, 37; Tacitus, *Hist.*, V, 5.

³⁴ Jos., *Ant.*, XIII, IX, 1; XI, 3; XV, 4; XV, VII, 9.

³⁵ Jos., *B. I.*, II, XVII, 10; *Vita*, 23.

³⁶ Máté, XXIII, 13.

³⁷ Jos., *Ant.*, XX, VII, 1, 3. V. ö. XVI, VII, 6.

³⁸ *Ibid.*, XX, II, 4.

³⁹ *Ibid.*, XX, II, 5, 6; IV, 1.

⁴⁰ Jos., *B. I.*, II, XX, 2.

zeusi judaismus mögött ekként valami szabad, kevésbé külsőséges, a szekta nem minden titkába beavatott⁴¹ judaismus alakult, mely csak jó akaratát és jó szívét hozta magával, de amelynek annál nagyobb volt a jövője. A helyzet körülbelül az volt, mint ma a katholicismusé, amikor egyfelől korlátolt és gögösthologusokat látunk, kik magukban ugyanúgy nem nyernének meg egy lelket se a katholicismusnak, mint ahogy a farizeusok nem nyertek meg senkit a judaismusnak, másfelől ott vannak a jámbor laikusok, kik ezerszeresen eretnekek, anélkül, hogy tudnának róla, de telvék megható buzgalommal, bővelkednek jó cselekedetekben és költői érzésekben és akik eltakarni vagy enyhítő magyarázattal jóvátenni igyekeznek doktoraik hibáit.

A hajlandóságnak, mely a vallásos lelkeket a zsidóság felé vonta, egyik legrendkívülibb példáját a Tigris-menti Adiabene királyi családja szolgáltatta.⁴² Ez az eredetére és szokásaira nézve perzsa⁴³ királyi ház, mely részben már be volt avatva a görög kultúrába,⁴⁴ majdnem egészen áttért a zsidó vallásra, sőt nagyon ájtatoskodó volt, mert, mint ahogy már említettük, e proselyták gyakran ájtatosabbak voltak, mint azok, akik zsidóknak születtek. Izates, a család feje egy Ananias nevű zsidó kereskedő beszedére fordult a judaismus felé. A kereskedő, ki apró üzleti dolgokban bejutott Mesena királyának, Abennerig-nek szeraljába, ott megtérítette az összes nőket és szellemi vezetőjük lett. Az asszonyok összeköttetésbe hozták Izates-szel. Ugyanekkor ennek anyja,

⁴¹ Seneca töreti. Sz. Ar/.-ban, *De civ. Dei*, VI, 11.

⁴² Jos., *Ant.*, XX, II—IV.

⁴³ Tacitus, *Ann.*, XII, 13, 14. A családban előforduló nevek legtöbbször perzsa.

⁴⁴ A „Helena“ név erről tanúskodik. Mindazonáltal figyelemre méltó, hogy a kétnyelvű (syr és syro-chald) felírásban, mely egy e házból való hercegnő sírkövén olvasható, amit de Saulcy úr fedezett fel és hozott Parisba, a (görög nem szerepel. L. *Journal Asiatique*, 1865 december.

Helena, egy másik zsidótól kapott oktatást az igaz vallásban. Izates újonnan megtérte buzgalmában körül is akarta metéltetni magát. Azonban anyja és Ananias élénken lebeszéltek róla. Ananias bebizonyította neki, hogy Isten parancsainak megtartása fontosabb, mint a körülmetélés és hogy enélkül is igen jó zsidó lehet valaki. Az ily türelmesség csak a felvilágosult elmék kis körére korlátozódott. Kévéssel utóbb egy Eleazar nevű galileai zsidó, ki akkor lépett be a királyhoz, mikor ez éppen a pentateuchot olvasta, ennek a szövegével kimutatta neki, hogy körülmetéletlenül nem lehet betartani a Törvényt. Izates elfogadta az érvelést és nyomban végrehajtatta magát a műtétet.⁴⁵

Izates megtérését követte fivéréé, Monobazcsé és jóformán az egész családé. A 44-ik év körül Helena Jeruzsálemba költözött, hol az adiabenei királyi háznak palotát építtetett és mauzóleumot, mely még megvan.⁴⁶ Nyájassága és alamizsnálkodása igen megszerettette a zsidókkal. Nagy épülés volt látni, ahogy, ájtatos zsidóasszony gyanánt, eljárta a templomba, tanácsot kért a doktoroktól, olvasgatta a Törvényt és oktatta reá gyermekeit. A 44-iki pestisben e szent asszony gondviselése volt a városnak. Nagy mennyiségű gabonát vásároltatott Egyiptomban és szárított fügét Cyprusban. Izates meg tekintélyes összegeket küldött, hogy osszák szét a szegények között. Adiabene gazdagsága részben Jeruzsálemben került elköltésre. Izates fiai is odajöttek, hogy megtanulják a zsidók szokásait és nyelvét. Ilyenformán az egész család segélyforrása lett e koldus népnek. Mintegy polgárjogot nyert a városban; tagjai közül többen ott voltak, mikor Titus ostrom alatt tartotta Jeruzsálemet;⁴⁷ má-

⁴⁵ V. ö. *Bereschith rabba*, XLVI, 51d.

⁴⁶ Minden valószínűség szerint ez a „királyok sírja“ néven ismeretes emlékmű. L. *Journal Asiatique*, idézett hely.

⁴⁷ Jos., *B. L.*, II, XIX, 2; VI, VI, 4.

sok, mint a jámborság és odaadás mintaképei, szerepelnek a talmudi írásokban.⁴⁸

Ez az, aminek révén az adiabenei királyi család beletartozik a kereszténység történelmébe. Anélkül, hogy, mint némely hagyomány el akarta hitetni,⁴⁹ tényleg keresztény lett volna, e család többféle tekintetben a pogányok pengéit képviselte. A zsidóságra való téréssel annak az érzésnek engedelmeskedett, mely a kereszténységhez volt vezetendő az egész pogány világot. Az Isten szerint való igazi izraeliták sokkal inkább ezek az idegenek voltak, kiket mélységesen őszinte vallásos érzés hevített, semmint a mogorva és rosszindulatú farizeus, kinek a vallás csak ürügy volt a gyűlöletre és lenézésre. E jámbor proselyták, mert igazán szentek voltak, semmikép se voltak fanatikusok. Elismerték, hogy az igaz vallás a legkülönfélébb polgári törvénykönyvek uralma alatt gyakorolható. A vallást teljesen elkülönítették a politikától. A különbség a pártütő szektariusok között, kik majd örjögve fogják védelmezni Jeruzsálemet és a békés jámborok között, kik majd a háború első neszére a hegyekbe fognak menekülni,⁵⁰ napról-napra jobban megnyilvánult.

Látható, hogy a proselyták kérdése mind a zsidóságban, mind a kereszténységben egyformán követelt megoldást. Itt is, ott is érezték, hogy a kaput ki kell szélesíteni. Akik erre az álláspontra helyezkedtek, azoknak a körülmetélés csak haszontalan vagy káros szokás volt; a mózesi rendszabályok egyszerűen a faji hovatarozás jelei, melyek csak Ábrahám fiaira érvényesek. Mielőtt az egyetemes vallássá vált, a judaismusnak valami deismus-félére kellett

⁴⁸ Jeruzs. Talm., *Peah*, 15 *b*, ahol az egyik Monobazcs oly elveket hangoztat, melyek teljesen az evangéliumra emlékeztetnek (Máté, VI, 19 és köv.); Bab. Talm., *Baba fiathra*, 11 *a*; *Jama* 37 *a*; *Nazir*, 19 *b*; *Schabbath*, 48 *b*; *Sifra* 70 *a*; Bereschith rabba, XLVI, föl. 51 *d*.

⁴⁹ Khórenei Mózes, II, 35; Orosius, VII, (>).

⁵⁰ Lukács, XXL 21.

összevonnia magát, mely csak a természetes vallás kötelességeit rója az emberekre. Fenséges missió várt itt betöltésre és a zsidóság egyrésze az első század első felében igen értelmesen látott neki a felvállalásának. Egyfelől a judaismus egyike volt annak a számtalan sok nemzeti⁵¹ kultusznak, mely betöltötte a világot és amelynek szentsége tisztára onnan eredt, hogy az ősök ekként imádtak; másfelől a judaismus az abszolút vallás volt, mely mindenki számára való és amelynek rendeltetése, hogy mindenki csatlakozzon hozzá. A rettenetes túlradás, mellyel a fanatismus felülkerekedett Júdeában és amely a kiirtó háborút vonta maga után, bevágta a jövő ez útját. A feladatot, melyet a zsinagóga nem tudott teljesíteni, a kereszténység vette át. Elhagyva a rituális kérdéseket, a kereszténység folytatta a judaismus monotheista propagandáját. Ami a judaismusnak sikert szerzett a damaszkusi asszonyoknál, Abennerig ser aljában, Helénánál, annyi sok jámbor prosely Iánál, az lett a kereszténység ereje az egész világban. Ebben az értelemben a kereszténység dicsősége valóban összeolvadt a zsidósággal. Egy fanatikus nemzedék megfosztotta ez utóbbit jutalmától és megakadályozta, hogy learassa a termést, melyért munkálkodott.

⁵¹ *Τα πάτρια ἰαη* — Josephus megszokott szözlásmódja, mikor a zsidók helyzetét védi a pogány világban.

XV. FEJEZET.

A kereszténységgel párhuzamos vagy a kereszténységet utánzó mozgalmak. Gittoni Simon.

A kereszténység most már szilárdan meg van alapítva. A vallások történetében csak az első esztendőket nehéz átélni. Ha valamely hit egyszer már átesett a kemény megpróbáltatásokon, melyekkel minden új alapítás találkozik, biztosítva van a jövője. A kereszténység alapítói, ügyesebbek lévén, mint a kor többi szeklariusai, az essenusok, baptisták, Goloniti Júdás hívei, kik nem mozdultak ki a zsidó világból és vele együtt veszték el, ritka biztos látással már korán belevetették magukat a nagy világba és helyet szereztek maguknak benne. Hogy Josephus, a talmud és a görög meg a latin írók oly kevésbé említik a keresztényeket, azon nem kell csodálkoznunk. Josephus keresztény másolók közvetítésével jutott reánk, akik is kihagytak mindent, ami kellemetlenül hangzott hitükre. Feltehető, hogy bővebben szólt Jézusról és a keresztényekről, semmint ahogy a reánk maradt szöveg mutatja. Hasonlóképpen a középkorban és első közzétételekor¹ a talmudon is sokat nyestek és vál-

¹ Tudvalevő, hogy a talmudnak nem maradt fenn egyetlen kézírata se, mellyel a nyomtatott kiadásokat ellenőrizhetnék.

toztattak, mert a keresztény cenzúra nagyon szigorúan bánt vele és egész sereg szerencsétlen zsidót égettek meg, akinek birtokában oly könyvet találtak, mely istenkáromlónak véleményezett helyeket tartalmazott. Nem meglepő, hogy a görög és latin írók kevésbé vetettek ügyet egy mozgalomra, melyet nem érthettek meg és amely egy előttük zárt kis világban játszódott le. A kereszténység az ő szemükben belvész a zsidóság sötét háterébe; családi civakodás egy alantas nemzetség kebelében; minek foglalkozni vele? A két-három hely, melyben Tacitus és Suetonius a kereszténységről beszél, mutatja, hogy bár általában kívül esett a nagy nyilvánosság látókörén, az új szekta mégis igen jelentékeny tény volt, mert az általános figyelmetlenség felhőjén át egy-két felvillanásban nagy határozottsággal látjuk kirajzolódni.

Egyébiránt ahhoz, hogy időszámításunk első századában a zsidó világ történelmében a kereszténységnek kissé elmosódjanak a körvonalai, az is hozzájárult, hogy nem volt elszigetelt jelenség. Az időpontban, amelynél tartunk, Philo már befejezte merőben a jó szeretetének szentelt életét. Goloniti Júdás szektája még tartott. Az izgató gondolata fiaiban, Jakabban, Simonban és Menahemben lelt folytatásra. Jakabot és Simont a renegát procurator: Tiberius Alexander parancsára keresztre feszítették.² Ami Menahemet illeti, jelentős szerepet fog játszani a nemzet végkatasztrófájában.³ A 44-ik évben egy Theudas¹ nevű rajongó támadt, ki a közeli megszabadulást hirdette, felhívta a tömegeket, hogy kövessék a pusztába, azt ígérve nekik, hogy, mint egy új Josué, száraz lábbal vezeti át őket a Jordánon; ez az átkelés lesz az igazi kericszség, mely híveinek mindegyikét beviszi Isten országába. Több, mint négyszázan csatlakoztak hozzá.

² Jos., *Ant.*, XX, V, 2.

³ Jos., *B. J.*, II, XVII, 8—10; *Vita*, 5.

⁴ A kereszténységnek és Judas meg Theudas moz, «almának egymás mellé állítása magától a *Cselekedetek* szerzője től való. (V, 36 — 37.)

Cuspius Fadus procurator lovasságot küldött ellene, mely seregét szétszórta, őt pedig megölte.⁵ Pár évvel előtte egész Samariát izgalomba hozta egy illumináltkának a szava, ki azt állította, hogy kinyilatkoztatás felfedte előtte Garizimnek azt a helyét, hol Mózes a kultusz szent eszközeit elrejtette. Pilátus nagy szigorúsággal nyomta el a mozgalmat.⁶ Ami Jeruzsálemet illeti, ott vége szakadt a békének. Vcntidius Cumanus procurator megérkezésétől (48) fogva szüntelenül tartanak a zavarok. Az izgalom oly fokra hágott, hogy az élet lehetetlenné vált; a leg jelentéktelenebb dolgok kirobbanásokat idéztek elő.⁷ Mindenütt valami erjedést, rejtelmes forrongást lehetett érezni. A csalók mindenfelől sokasodtak.⁸ A zeloták (*kenőim*) vagy sicariusok rémes csapása kezdett mutatkozni. Törrel felfegyverzett nyomorultak lopódtak a tömegekbe, leszúrták áldozataikat és aztán még ők kezdték a kiabálást, hogy gyilkos. Nem volt nap, hogy ilyféle gyilkosságról ne lehetett volna hallani. Josephus a zeloták bűncselekményeit tisztára gáztatoknak tünteti fel;⁹ de kétségtelen, hogy a fanatismusnak is volt bennök szerepe.¹⁰ E nyomorultak a Törvény védelmére ragadtak tört a kezökbe. Aki szemök láttára vétett a Törvény valamely intézkedése ellen, annak az ítélete meg volt pecsételve és nyomban végrehajtásra is került. Azt hitték, hogy ezzel a legérdemesebb és Istennek legdetszőbb dolgot művelik.

Thudaséhoz hasonló álmok mindenfelé ismétlődtek. Inspiratióval kérkedő emberek felkelésre biztatták a népet és magukkal vonták a pusztába nyilvánvaló jeleket mutatni nekik, hogy Isten meg fogja

⁵ Jos., *Ant.*, XX, V, 1; *Cseleked.*, V, 36. Figyelembeveendő a *Cselekedetek* szerzőjének anach róni sinusa.

⁶ Jos., *Ant.*, XVIII, IV, 1—2.

⁷ Jos., *Ant.*, XX, V, 3—4; B. I., II, XII, 1—2; Tacilus, *Ann*, XII, 54.

⁸ Jos., *Ant.*, XX, VIII, 5.

⁹ Jos., *Ant.*, XX, VIII, 5; B. L, II, XIII, 3.

¹⁰ Jos., B. I., VII, VIII, 1; Mischna, Sanhedrin, IX., 6.

őket szabadítani. A római hatóság ezrével végeztette ki ez izgatok áldozatait.¹¹ Egy egyiptomi zsidónak, ki 56 táján jött Jeruzsálembe, bűvészmutatványaival sikerült harmincezer embert vonni magához, köztük négyezer sicariust. A pusztából az olajfák hegyére akadta vezetni őket, hogy onnan, mint mondá, pusztá szavára leomlani lássák Jeruzsálem falait. Félix, az akkori procurator, ellene vonult és szétszórta bandáját. Az egyiptomi elmenekült és többé nem mutatkozott.¹² De ahogy a kórságos testben egyik baj a másikat követi, utána csakhamar varázslókkal és tolvajokkal vegyes különféle csoportok jelentek meg, melyek nyíltan lázadásra ösztökélték a népet a rómaiak ellen és halállal fenyegették az azoknak engedelmeskedőket. Ezen a címen öldösték a gazdagokat, fosztogattak, falvakat felgyújtottak és dühöngésük nyomaival elárasztották egész Judeát.¹³ Szörnyű háború ígérkezett. Valami szédület uralkodott mindenütt és az örülettel határos 'állapotrú hevíttette az 'z elméket.

Nem lehetetlen, hogy Thudasban legbelől valami utánzási vágy lappangott Jézus és Keresztelő János példája tekintetében. Ez utánzás nyilvánvalóan látszik Gittoni Simonnál, ha szabad némi hitelt adnunk a róla szóló keresztény hagyományoknak.¹⁴ Fülöp első samariai missiója alkalmával már láttuk érintkezésben az apostolokkal. Híressé Claudius uralkodása alatt vált.¹⁵ Azt beszélték, hogy állandóan csodákat művel és Samariában mindenki természetfeletti lénynek tekintette.¹⁶

Hírmeve azonban nem csak csodatettein alapult.

¹¹ Jos., *Ant.*, XX, VIII, 6, 10; B. I., II, XIII, 4.

¹² Jos., *Ant.*, XX, VIII, 6; B. I., II, XIII, 5; *Cseleked.*, XXI, 38.

¹³ Jos., *Ant.*, XX, VIII, 6; B. I., II, XIII, 6.

¹⁴ L. fentebb 93 l.

¹⁵ Justinus, *Apol.*, I, 25, 26. Különös, hogy Josephus, ki oly jól van tájékozva a samariai dolgok felől, nem szól róla.

¹⁶ *Cseleked.*, VII, 9 és köv.

Úgy látszik, tanrendszert is kapcsolt hozzájuk, amelyről nehéz ítéletet mondanunk, mert a *Nagy magyarázat* című mű, melyet neki tulajdonítanak és amely kivonatosan maradt reánk, alkalmasint csak nagyon módosítva tükrözi gondolatait.¹⁷ Simon Alexandriában való időzése alatt,¹⁸ úgy látszik, a görög pbilosophia tanulmányozásából valami Philoéhoz hasonló syncrctista theosophiai és allegorikus biblia-magyarázatú rendszert merített. E rendszernek megvan a maga nagyszerűsége. Hol a zsidó kabbalára, hol az indiai philosophia pantheismusára emlékeztet; helyenként mintha a buddhismus és a parsismus nyomait mutatná.¹⁹ Mindenek élén áll az, »Aki van, volt és lcsz«,²⁰ vagyis a samaritanus *Jalweh*, nevének jelentése szerint értve, az örökkévaló Lény, ki egyetlen, önmagától való, önmagától növekedik, önmagát keresi, önmagát találja meg, apja, anyja, nővére, hitvese, fia önmagának.²¹ E végtelen ölében potentiálisan öröktől fogva megvan minden; aktuálissá és reálissá minden az ember öntudata, értelme, a nyelv és a tudomány folytán válik.²² A világot vagy a gnosticismus Aconjaihoz és a kabbala sephirotikus fájához

¹⁷ Tekintve az e könyvben kifejtett rendszer egybehangzását azzal a kevéssel, ami Simonnak az „isten hatalmak” felől való tanáról a *Cselekedetek-ben* található, egészen nem tekinthetjük apokryphnak.

¹⁸ Homil. pseudo-clem., II, 22, 24.

¹⁹ Justinus, *Ápol.*, I, 26, 56; II, 15; *Dial. cum Try phone*, 120; Irenaeus, *Adv. haer.*, I, XXIII, 2—5; XXVII, 4; II, praef.; Homiliae pseudo-clementinae, I, 15; II, 22, 25 db.; *fiecogn.*, I, 72; II, 7 és köv., III, 47; *Philosophumena*, IV, VII; VI, I; X, IV; Epiphaneus, *Adv. haer.*, haer. XXI; Origenes, *Contra Celsum*, V, 62; VI, 11; Tertullianus, *De anima*, 34; *Const. apóst.*, VI, 16; Szent Jeromos, *In Match.*, XXIV, 5; Theodoretos, *Haeret. fab.*, I, 1. A *Nagy magyarázat-ról* a *Philosophumena* kivonataiból kell fogalmat alkotnunk, nem pedig az egyházatyák torzításaiból.

²⁰ *Philosophum.*, IV, VII; VI, I, 9, 12, 13, 17, 18. V. ö. Apokalypsis, I, 4, 8; IV, 8; XI, 17.

²¹ *Philosophum.*, VI, I, 17.

²² *Philosophum.*, VI, I, 16.

hasonló abstract elvek hierarchiája, vagy pedig az anyagok, úgy látszik, Perzsia hitéből kölcsönvett rendszere magyarázza. Ez abstractiók néha physikai és physiologiai tények átírásaként mutatkoznak. Mászor az »isteni hatalmak*, mint külön subslanliák, egymásra következő, részint női, részint férfi megtestesülésekben realisálódnak, melyek célja az anyag Bilincseibe vert teremtmények megszabadítása. Az első a «hatalmak* között az, amelynek kiváltképpen »a nagy* a neve és amely e világ értelme, az egyetemes Gondviselés.²³ Ez hímnemű; Simont tartották az incarnatiójának. Mellette van női syzygiája, >a nagy gondolat*. Hozzá lévén szokva, hogy elméleteit sajátos symbolismusba öltöztesse és a régi szent és profán szövegekhez allegorikus magyarázatokat képzeljen, Simon vagy a *Nagy magyarázat* szerzője ez isteni erőnek a Helena nevet adta, jelezvén, vele, hogy mindenek vágyának a tárgya, örök oka az emberek egymással való viszálykodásának, ellenségein azzal áll bosszút, hogy vakká teszi őket egész addig, amíg végre hajlandók palinódiát énekelni;²⁴ bizarr thema, mely félreértve vagy szándékosan eltorzítva az egyház-atyáknak alkalmid szolgált a leggyermekesebb mesékre.²⁵ A görög irodalom ismerete, mellyel a *Nagy magyarázat* szerzője dicsekedhet, mindenestre igen figyelemreméltó. Azt tartotta, hogy ha az ember meg tudja érteni, a pogányok iratai elegendők mindenek megismerésére.²⁶ Széleskörű eklekticismusa átfogta az összes kinyilatkoztatásokat és az igazságok egyetlen rendjébe igyekezett olvasztani azokat.

Ami rendszerének alapját illeti, sokban hasonlít Valenlinuséhoz és azokhoz a tanokhoz az isteni szc-

²³ *Cseleked.*, VIII, 10; *Philosophum.*, VI, I, 18; Homil. pseudo-clem., II, 22.

²⁴ Célzás Stesichorus költő esetére.

²⁵ Irenaeus, *Adv. haer.*, I, XXIII, 2—4; Homil. pseudo-clem., II, 23, 25; *Philosophumena*, VI, I, 19.

²⁶ *Philosophum.*, VI, I, 16.

mélyekről, melyek a negyedik evangéliumban, Philoban, a targumokban található.²⁷ Az a Metatronus,²⁸ melyet a zsidók az istenség mellé és majdnem beléje helyeztek, nagyon hasonlít a «nagy hatalom «-hoz. A samaritanusok teológiájában szerepel egy Nagy Angyal, ki feje a többinek és szerepelnek bizonyos megnyilvánulások vagy «isteni erők»,²⁹ melyek egyeznek a zsidó kabbala elképzeléseivel. Eléggé kitetszik tehát, hogy Gittoni Simon valamiféle theosophus volt, Philo és a kabbalisták módjára. Talán volt egy pillanat, mikor közel, állt a kereszténységhez; de bizonyos, hogy véglegesen nem csatlakozott hozzá.

Hogy valóban kölcsönzött-e valamit Jézus tanítványaitól, azt nagyon nehéz eldönteni. Ha a *Nagy magyarázat* valamely fokban csakugyan az övé, el kell ismerni, hogy több pontban megelőzte a keresztény eszrnéket, másutt pedig nagyon szabadon merített belőlük.³⁰ Úgy látszik, olyanféle eklekticismust próbált, aminővel később Mahomet lépett fel és vallási szerepét János³¹ és Jézus isteni küldetésének előzetes elfogadására kísérte meg ráépíteni. El akarta hitetni, hogy mystikus érintkezésben van velük. Állítólag azt hirdette, hogy ő, Simon, jelent meg, mint Atya, a samaritamisoknak; a látható keresztrefcszítéssel, mint Fiú a zsidóknak; a Szent Lélek kiadásával a pogányoknak.³² Útját egyengette, úgy látszik, a doctáknak is. Azt mondta, hogy Jézus személyében ő szenvedett

²⁷ L. *Jézus élete*, 247—249 1.

²⁸ *Ibid.*, 247, 4. jegyzet.

²⁹ *Chron. samarit.*, e. 10 (Zuynboll kiad., Leyden, 1848). V. ö. Reland, *De Sam.*, § 7 *Dissertat. miscell.-ában*, II. r.; Gesenius, *Comment. de Sam. Theol.* (Hutle, 1824), 24 és köv. 1.

³⁰ A kivonatban, melyet a *Philosophumena* VI, I, 16 *sub finem* közöl, egy idézet olvasható a synoptikus evangéliumokból, mely olybá látszik, mintha a *Nagy magyarázat* szövegéből került volna oda. Lehet azonban, hogy ez csak figyelmetlenségnek a műve.

³¹ Homil. pseudo-clem., II, 23—24.

³² Irenaeus, *Adu. haer.*, I, XXII, 3; *Philosophum.*, VI, I, 19.

Júdeában, de e szenvedés csak látszólagos volt.³³ Arra való igényét, hogy ő maga az istenség és hogy imádják, a keresztények, kik minél gyűlöletesebbé akarták tenni, alkalmasint túloztlak.

Látható egyébiránt, hogy a *Nagy magyarázat* tana az, ami majdnem az összes gnostikus iratoké; ha Simon csakugyan e tanokat hirdette, az egyház-atyák teljes joggal tették meg őt a gnosticismus alapítójának.³⁴ Mi azt hisszük, hogy a *Nagy magyarázat-nők* csak relatív a hitelessége, Simon tanához úgy, vagy kevés híján úgy viszonylik, mint a negyedik evangélium Jézus gondolatához; a II. század első éveiből való, vagyis abból az időből, mikor a *Logos* theosophikus eszméi véglegesen felülkerekedtek. Ez eszmék, melyek csiráit 60 táján³⁵ már meg fogjuk találni a keresztény Egyházban, mindazonáltal ismeretesek lehettek Simon előtt, kinek pályáját szabad a század végéig nyújtatunk.

E rejtélyes alakról tehát az a felfogásunk, hogy valamiféle plagizátora a kereszténységnek. Az utánzás, úgy látszik, állandó szokás volt a samaritanusoknál.³⁰ Amiként mindig utánozták a jeruzsálemi zsidóságot, e szektáriusoknak megvolt a maguk másodpéldánya a kereszténységből, a maguk gnosisa, a maguk theosophiája, a maguk kabbalája is. Azonban, hogy Simon tiszteletreméltó utánzó volt-e, kinél csak a sikeren múlt, vagy pedig erkölcstelen és komolytalan bűvész,³⁷ aki érvényesülésének előnyére kihasználta egy innen-onnan felszedett foszlányokból összetoldott tanítást? — ezt alkalmasint sohasem lehet majd kitudni. Simon

³³ Homil. pseudo-clem., II, 22; *Recogn.*, II, 14.

³⁴ Irenaeus, *Adv. haer.*, II, praef.; III, praef.

³⁵ L. Szent Pál nagyon valószínűleg hiteles levelét a Colossebeliekhez, I, 15 és köv. <

³⁶ Epiphaneus, *Adv. haer.*, haer. LXXX, 1.

³⁷ Inkább e második feltevés mellett szól, hogy Simon szektája hamarosan bűvészmutatványok iskolájává, bájitalok és varázsigék műhelyévé változott. *Philosophumena*, VI, 11, 20-Tertullianus, *De anima*, 5~.

ekként a leghamisabb helyzetben áll a történelem előtt; kifeszített szál kötélén járt, melyen pillanatig se szabad habozni; az ily dologban nincs középút a neveléses bukás és a káprázatos siker között.

Még lesz dolgunk Simonnal és majd vizsgálat alá kell vennünk, hogy a legendákban, melyek római időzéséről szólnak, van-e valami igazság? Annyi bizonyos, hogy a simonianus szekta egész a III. századig tartott;³⁸ voltak Egyházai egész Antiochiáig, sőt talán Rómában is; Capharetei Menander és Cleobius³⁹ folytatták Simon tanát, vagy inkább utánozták theurgosi szerepét, több-kevesebb emlékezéssel Jézusra és apostolaira. Simon és társai nagy becsülésben álltak hitsorsosaik szemében. Hasonló fajta, a kereszténységgel párhuzamos és többé-kevésbé gnostikus színezetű szekták⁴⁰ folyton keletkeztek a samaritanusok között, egész Justinianustól való elpusztításukig. E kis vallásnak az volt a sorsa, hogy hatása alá kerüljön mindennek, ami körülötte történik, anélkül, hogy valami egészen eredetit produkálna.

Ami a keresztényeket illeti, nekik Gittoni Simon emléke fürtelem volt. Varázslatai, melyek annyira hasonlítottak az övéikhez, bosszantották őket. Hogy függőben tartotta az apostolok sikerét: a legmegbocsát-hatatlanabb bűn lett. Azt állították, hogy Simon és tanítványainak csodái az ördög művei voltak és a samaritanus theosophust a »magus»⁴⁴ névvel sújtották, amit a hívek nagyon megbélyegzőnek tartottak. A Simonról szóló egész keresztény legendát sűrített harag jellemzi. Quietista elveket és ezek rendszeres

³⁸ *Philosophumena*, VI, I, 20. V. ö. Origenes, *Contra Cels.*, I, 57; VI, 11.

³⁹ Hegesippos Eusebiusban, *Hist. Eccl.*, IV, 22; Alexandria Kelemen, *Strom.*, VII, 17; *Constit. apóst.*, VI, 8, 16; XVIII, 1 és köv.; Justinus *Apol.*, I, 26, 56; Irenaeus, *Ado. haer.*, I, XXIII, 5; *Philosophum.*, VII, 28; Epiph., *Ado. haer.*, XXII, XXIII; inct.; *Theodoret.*, *Haer. fab.*, I, 1, 2; Tertullianus. *De praescr.*, 46; *De anima*, 50.

⁴⁰ Köztük a leghíresebb Dorithesé.

⁴¹ *Cseleked.*, VIII, 9; Irenaeus, *Ado. haer.*, I, XXIII, 1.

következményeiként feltételezett kicsapongásokat tulajdonítottak neki.⁴³ Minden tévedését atyjának, az első heresiarchának tekintették. Tetszelegve mesélték neveléséges felsüléseit, Péter apostollal szemben szenvedett vereségeit.⁴³ A kereszténység felé való közeledését a leghitványabb indítékra vezették vissza. Annyira tele voltak a nevével, hogy olvashatni vélték mindenféle oszlopon, amelyen nem is volt rajta.⁴⁴ A symbolismust, melybe eszméit öltöztette, a leggroteszkebb módon értelmezték. »Helena«, akit »az elsődleges értelem«-mel azonosított, utcai leány lett, kit a tyrusi piacon vásárolt.⁴⁵ Neve végre, mely majdnem oly gyűlölt volt, mint Judásé és gyjelentésű az *antiapostióZ*-lal,⁴⁶ a legnagyobb szidalommá vált és közkeletű kifejezésül szolgált a hivatásos bolondító, az igazság ellensége megjelölése, ha csak titkosan akartak cé-

⁴² *Philosophumena*, VI, I, 19, 20. A szerző ugyan csak Simon tanítványait vádolja e pervers tanokkal. De ha az iskolának valóban ez volt az arculata, kellett, hogy a mesterben is volt légyen belőle valami.

⁴³ Később majd vizsgálat alá vesszük, mi rejlik ez elbe szelések alatt.

⁴⁴ A felirat SIMONI-DEO-SANCTO, melyről Justinus (*Apol.*, I, 26) azt írja, hogy a Tiberis szigetén találták és amelyet utána más egyházatyák is említenek, a sabin Semo Sancus istennek szóló római felirat volt: SEMONI-DEO-SANCO. XIII. Gergely alatt Szent Bertalan szigetén tényleg találtak egy ilyen feliratot, mely most a Vatikánban van, ezzel a dedikációval. L. Baronins, *Ann. cccl.*, ad annum 44; Orelli, *Inscr. lat.*, no. 1860. A Tiberis e helyén volt egy *bidentales-collegium* Semo Sancus tiszteletére, ahol több hasonló fajta felirat volt elhelyezve. Orelli, no. 1861. (Mommsen, *Inscr. lat. regni Neapol.*, no. 6770) V. ö. Orelli, no. 1859, Henzen, no. 6999; Mabillon, *Museum Ital.*, I, 1 r., 84 1. Orelli 1862 nem vehető tekintetbe (*I. Corp inscr. lat.*, I. 542. sz.)

⁴⁵ E durva félreértést nem lehetett volna felderíteni a *Philosophumena* felfedezése nélkül, lévén, hogy csak az közöl szószerinti részleteket az *Apophysis magna-hól* (I. VI, I, 19; Tyrus híres volt a kéjhölgyeiről.

⁴⁶ *Ἐγρός Ἀνῳπος, ἀντι,κειμενος*. L. Homil. pseudo-clem.. horn. XVII, egészen,

lozni reá!⁴⁷ Ő volt a kereszténység első ellenfele, jobban mondva az első ember, kit a kereszténység ennek tekintett. Ez eléggé megmondja, hogy nem takarékoskodtak se a kegyes csalásokkal, se a rágalmakkal gyalázása céljából.⁴⁸ A kritika ily esetben nem próbálkozhat meg a rehabilitálással; nincsenek szembesíthető okmányai. Csak annyit tehet, hogy megállapítja a hagyományok arculatát és az eltökélt lekicsinyítést, mely benne észlelhető.

De óvakodnia kell attól is, hogy a samaritanus theurgos emlékének terhére rójjon egy összetalálkozást, mely lehet, hogy csak véletlennek a műve. A történetíró Josephus szól egy Simon nevű, cyprusi születésű zsidó varázslóról, ki Félix procurator mellett eszközi szerepet játszott.⁴⁹ A körülmények itt nem egyeznek eléggé Gittoni Simonéival, hogy szabad lenne őt tenni felelőssé egy embernek a cselekedeteiért, aki vel úgy lehet, nincs több közössége, mint egy név, melyet akkoriban ezrek és ezrek viseltek és a csodátevő képességgel való hivatkozás, amiben, sajnos, kortársainak egész tömege osztozott.

⁴⁷ Így a pseudo-demensi irodalomban Simon mágus neve néha Pál apostolt jelenti, kire a szerző nagyon haragszik.

⁴⁸ Megjegyzendő, hogy a *Cselekedetek-ben* még nem tekintik ellenségnek. Csak alantas érzülettel vádolják és hinni engedik, hogy megbánta bűnét (VIII, 24). Lehet, hogy mikor e sorok íródtak, Simon még élt és a kereszténységhez való viszonya még nem romlott meg teljesen.

⁴⁹ Jos., *Aid.*, XX, VII, 1.

XVI. FEJEZET.

A keresztény missiók útja.

Láttuk Barnabást útrakelni Antiochiából, hogy elvigye a jeruzsálemi híveknek syriai testvéreik gyűjtését. Láttuk, hogy jelen volt egynémely riadalomnál, melyet I. Herodes Agrippa üldözése okozott a jeruzsálemi Egyházban.¹ Térjünk vissza vele Antiochiába, hol e pillanatban a szekta egész teremtő tevékenysége központosultnak látszik.

Barnabás egy buzgó munkatársat hozott magával Antiochiába. Unokaöccsét, Márk-Jánost, Péter meghitt tanítványát,² fiát annak a Máriának, kinek házában az első apostol szívesen volt szálláson. Kétségtelenül, mikor ezt az új munkatársat magával hozta, Barnabás már a nagy vállalkozást forgatta elméjében, melybe majd be fogja kapcsolni. Sőt talán előre látta a nézeteltéréseket, melyeket a vállalkozás támasztani fog és nagy könnyebbséget jelentett neki, hogy belevesz egy embert, kiről tudták, hogy jobbkeze Péternek, vagyis annak az embernek, kinek általános kérdésekben a legnagyobb volt a tekintélye.

E vállalkozás nem volt kevesebb, mint nagy missiók sorozata, mely missióknak Antiochiából kellett

¹ *Cseleked.*, XII, 1, 25. Figyelembe veendő a fejezet egész összeállítására.

² I Petri, V, 13; Papias Eusebiusban, *Hisl. Eccl.*, III, 39.

kiindulniok azzal a bevallott céllal, hogy az egész világot megtérítik. Mint minden nagy elhatározást, mely az Egyházban megfogant, ezt is a Szent Lélek sugallatának tulajdonították. Különleges elhivatást, természetfeletti kiválasztást tételeztek fel, melyről azt beszélték, hogy böjt és imádkozás közben lőn az antiochiai Egyház tudomására. Lehet, hogy az Egyház valamelyik prófétája, Menahem vagy Lucius glosso-laliás rohamában oly szavakat ejtett ki, melyekből azt következtették, hogy Pál és Barnabás ki van szemelve e missióra.³ Ami Pált illeti, ő meg volt győződve, hogy Isten már anyja méhében arra a műre rendelte, melynek mostantól fogva egész valójával odaszenteli magát.⁴

A két apostol, kisegítő címén, hogy szolgáltra legyen a vállalkozás anyagi gondjaiban, maga mellé vette e Márk-Jánost, kit Barnabás magával hozott Jeruzsálemből.⁵ Miután az előkészületek be voltak fejezve, böjtöt tartottak, imádkozásokat rendeztek; a két apostolon kézreátevést végeztek, jeléül annak, hogy maga az Egyház bízta e küldetést reájuk,⁶ Isten kegyelmébe ajánlották őket, mire aztán útnak indultak.⁷ Merre fognak menni? Mily világot evangelisálnak? Ezt kell most szemügyre vennünk.

Az összes kezdeti nagy keresztény missiók nyugat felé irányultak, más szóval: a római birodalom yolt színterük és keretük. A Tigris és Euphrates között levő terület egy kis részétől eltekintve, mely az Arsacidák fenhatósága alá tartozott, a parthusok birodal-

³ *Cseleked.*, XIII, 2.

⁴ Gal., I, 15—16; *Cseleked.*, XXII, 15, 21; XXVI, 17—18; I Cor., I, 1; Róm., I, 1, 5; XV, 15 és köv.

⁵ *Cseleked.*, XIII, 5.

⁶ E részletet talán a *Cselekedetek* szerzője, a hierarchia és az Egyház hatalmának párthíve, toldotta be. Pál mit se tud ilyen ordinatióról vagy felszentelésről. Ő megbízatását Jézustól kapta és éppoly kevéssé tartja magát az antiochiai Egyház küldöttjének, mint a jeruzsálemi Egyháznak. .

⁷ *Cseleked.*, XIII, 3; XIV, 25.

mát az első században nem járták keresztény missziók.⁸ Kelet felé a Tigris oly határvonal volt, melyet a kereszténység csak a Sassanidák alatt hágott át. Két nagy tényező, a Földközi-tenger és a római birodalom döntötte el ezt így.

Ezer esztendő óta a Földközi-tenger volt a nagy országút, melyen az összes civilizációk és az összes eszmék ide-oda jártak. A rómaiak, miután megtisztították a kalóztól, páratlan közlekedési útvonalá tették. Bőséges partmenti hajójárat igen könnyűvé tette az utazást e nagy tó partjain. A birodalom útjainak aránylagos biztonsága, a garantiák, melyekkel a közhatalóságok szolgáltak, a zsidóknak a Földközi-tenger egész partmentén való elterjedése, a görög nyelvnek a tenger keleti felén való általános uralma,⁹ a civilizáció egysége, melyet előbb a görögök, azután a rómaiak megteremtettek, mindez azt okozta, hogy a birodalom térképe egyszersmind térképe lett azoknak az országoknak is, melyeket a keresztény országok felkeressenek és amelyek keresztényekké válnak. A római *orbis* lett a keresztény *orbis* is és ebben az értelemben el lehet mondani, hogy a birodalom alapítói voltak a keresztény monarchia alapítói is vagy legalább ők rajzolták ki ennek a körvonalait. Minden tartomány, melyet a római birodalom meghódított, meghódított tartomány volt a kereszténység számára is. Képzeljük el az apostolokat, hogy oly Kis-Ázsia, Görögország, Italia terület előttük, mely száz kis köztársaságból áll, hogy Gallia, Hispánia, Afrika, Egyiptom még a régi nemzeti intézmények uralmát viseli és képtelennek fogjuk tartani sikerüket vagy inkább képtelennek, hogy csak a gondolat is megfogható volna bennök. A birodalom egysége előfeltétele volt minden nagy vallási proselytismusnak, mely felülemelkedett a nemzetiségeken. A birodalom jól érezte ezt a IV. században;

⁸ I. Pelri, V, 13-ban Babylon Rómát jelenti.

⁹ Cicero, *Pro Ardia*, 10,

kereszténnyé lett; belátta, hogy a kereszténység volt a vallás, melyet tudtán kívül megalkotott, az a vallás, melyet az ő határai zárnak körül, mely azonos vele és amelytől életének meghosszabbítását várhatja. Viszont az Egyház is merőben rómaiá vált és egész máig mintegy a Birodalom maradványa. Ha valaki azt mondta volna Pálnak, hogy Claudius az első segítőtársa, Claudiusnak, hogy ez az Antiochiából útrakelő zsidó fogja megalkotni a birodalmi épület leg-szilárdabb részét, nagyon elcsodálkoztatta volna mind a kettőt. Holott pedig igazat mondott volna.

Az összes, Judeától idegen országok között az első, melyben a kereszténység megvetette a lábát, természetesen Syria volt. Palesztina szomszédsága és a megtelepedett zsidók nagy száma¹⁰ kikerülhetetlené tette, hogy így legyen. Utána pár évi időközrel Cyprust, Kis-Ázsiát, Macedóniát, Görögországot és Italiát keresték fel az apostoli férfiak. Gallia, Spanyolország, az afrikai part, noha eléggé hamarosan kerültek sorra az evangélisálásban, olybá tekinthetők, hogy újabb emeletet alkotnak a kereszténység alépitményében.

Hasonlókép történt Egyiptommal is. Egyiptom jóformán egyáltalában nem szerepel az apostoli történelemben; a keresztény missionariusok szinte mintha szántszándékkal hátat fordítottak volna neki. Ez az ország, mely a III. századtól fogva a vallás történetére nézve oly fontos eseményeknek volt a színtere, eleinte igen hátramaradt a kereszténység tekintetében. Apollos az egyetlen keresztény doktor, ki az alexandriai iskolából került ki és ő is utazásai közben ismerkedett meg a kereszténységgel.¹¹ E figyelemreméltó jelenségnek abban kell keresni az okát, hogy az egyiptomi zsidók csak kevéssé voltak összeköttetésben a palesztinaiakkal és főként, hogy az egyiptomi zsidóságnak megvolt mintegy a maga külön

¹⁰ Jos., *B. J.*, II, XX, 2; VII, III, 3.

¹¹ *Cseleked.*, XVIII, 24 és köv.

vallási fejlődése. Egyiptomnak olt volt Philo és olt voltak a thrapeuiák; ez volt Egyiptom kereszténysége,¹² mely felmentette és eltérítette, hogy a másokra figyeljen. Ami pedig a pogány Egyiptomot illeti, neki sokkal ellenállóbb vallási intézményei voltak, mint a görög-római pogányságnak;¹³ az egyiptomi vallás még teljes erőben élt; majdnem ez volt az az idő, mikor az esnehi, ombosi roppant templomokat építették, mikor a remény, hogy a kis Caesarion egy végső Ptolomacus király, nemzeti messiás lesz, elővarázsolta a denderahi, a liermonlhisi szentélyeket, melyek vettek a legszebb pharaonikus művekkel. A kereszténység mindenütt a nemzeti érzés és a helyi kultuszok romjaira telepedett meg. A lelkek lealacsonyodása Egyiptomban különben is ritkává tette az aspiratiókat, melyek mindenütt oly könnyű bemenetelt engedtek a kereszténységnek.

Egy hirtelen felvillanás, mely Syriából kicikázva szinte egyidejűleg világlott el a három nagy félszigetre: Kis-Ázsiára, Görögországra, Itáliára és amelyet hamarosan követett egy második fénysugár, átfogva a Földközi-tenger majdnem egész partvidékét, ez volt a kereszténység első megjelenése. Az apostoli hajók útja nagyjában mindig ugyanaz. A keresztény igehirdetés mintha egy régebbi barázdában haladna, mely nem más, mint a zsidó kivándorlásé. Mint valamely ragálynak, mely a Földközi-tenger mélyéből kiindulva titkos közlekedés folytán egyszerre a partvidék egy csomó különböző pontjain üti fel a fejét, a kereszténységnek mintegy előre ki voltak jelölve a kikötőhelyei. E kikötőknek, majdnem mindnek volt zsidó kolóniája. Az Egyháznak általában zsinagóga járt előtte. Mintha elhintett lópor vagy inkább valamiféle villamosvezeték lett volna, melynek hosszán az új eszme pillanat alatt végigvág látott.

¹² L. Philo, *De vita contemplativa*, az egész.

¹³ Pseudo-Hermes, *Asclepius*, fol. 158 V., 159 I. (Firenze, Juntas, 1512)

Százötven év óta ugyanis a judaismus, mely addig Keletre és Egyiptomra szorítkozott, kiszállt nyugat felé. Cyrenében, Cyprusban, Kis-Ázsiában, Macedonia és Görögország bizonyos városaiban, Italiában jelentékeny zsidó telepek voltak.¹⁴ A zsidók elsőnek szolgáltatlak példát a hazat'iságnak arra a fajtájára, melyet később a parsik, az Örmények és bizonyos fokig a modern görögök voltak tanusítandók; rendkívül erélyes hazafiság ez, noha nem kapcsolódik egy meghatározott darab földhöz; mindenütt elterjedt kereskedők hazafisága, kik mindenütt testvéreknek ismerik magukat; oly hazafiság, mely nem nagy compact államokat, hanem más államok körein belül kis autonóm községeket alakít. A szétszórtság ez egymással szorosan egyesült zsidói a városokban majdnem független gyülekezeteket alkottak, melyeknek megvoltak a maguk előljárói, tanácsai. Bizonyos városokban etnarchájuk vagy alabarchájuk volt, ki szinte souverain jogokkal volt felruházva. Külön, a rendes igazságszolgáltatás alól kivont városrészekben laktak, melyet a többi lakosok ugyan nagyon lenéztek, de ahol a boldogság honolt. Inkább szegények voltak, semmint gazdagok. A nagy zsidó vagyonok ideje még nem érkezeit el; ez Spanyolországban kezdődött, a vizigothok alatt.¹⁵ A pénzügyeknek a zsidók kezére jutása a barbárok adminisztrációra való képtelenségének volt az eredménye, továbbá a gyűlöletnek, mellyel az Egyház a pénz tudománya iránt viseltetett és a felületes eszméknek, melyeket a kamatra való kölcsönzés felől alkotott. A római uralom alatt minderről szó nincs. Már pedig a zsidó ha nem gazdag, akkor szegény; a polgári jólét nem az ő ügye. Mindenesetre igen jól el tudja viselni a szegénységet. És

¹⁴ Cicero, *Pro Flacco*, 28; Philo, *In Flaccum*, § 7; *Leg. ad Caium*, § 36; *Cseleked.*, II, 5—11; VI, 9; *Corp. inser. gr.*, no. 5361.

¹⁵ *Lex Wisigoth.*, I. XII, tit. II, III, Walter, *Corpus juris germanici antigeri-ben*, I, 630 és köv. 1.

amihez még jobban ért, egyesíteni a legegztáltabb vallási elfoglaltságot a legkritkább kereskedői ügyességgel. A theologiai exccntritások semmikép se zárják ki az üzletekben való józan észet. Angliában, Amerikában, Oroszországban a legbizarrabb szektariariusok (irvingianusok, a végső napok szentjei, ras-kolnikok) igen jó kereskedők.

A jámbor zsidó életnek mindig sajátossága volt a vidámság és a szívélyesség. E kis világban az emberek szerették egymást; szerettek egy múltat és ugyanegy múltat; a vallási szertartások nyájasan övezték az életet. Valami olyasféle volt ez, aminők azok a külön községek, melyek még ma is megvannak minden nagy török városban; például a görög, ör-mény, zsidó községek Smyrnában; szoros társulások, melyekben mindenki ismeri egymást, együtt él, együtt fondorkodik. E kis köztársaságokban a vallási kérdések mindig dominálják a politikai kérdéseket vagy inkább pótolják ezek hiányát. Valamely eretnkség államügy e körben; a schismának mindig valami személyi kérdés a kútfeje. A rómaiak, eltekintve ritka kivételektől, soha be nem hatoltak ez elkülönített városrészekbe. A zsinagógák rendeleteket hirdettek, kitüntetésekkel osztottak,¹⁶ igazi municipiumok módjára ténykedtek. E testületeknek igen nagy volt a befolyásuk. Alexandriában a zsidóság elsőrendű tényező volt és dominálta a város egész belső történetét.¹⁷ Rómában a zsidók nagy számmal voltak¹⁸ és nem megvetendő támaszt alkottak. Cicero bátor cselekményként említi az ellenállást velök szemben.¹⁹

¹⁶ L. *Jézus élete*, 137 1.

¹⁷ Philo, *In Flacc.*, § 5, 6; Jos., *Ant.*, XVIII, VIII, 1; XIX, V, 2; *B. I.*, II, XVIII 7 és köv.; VII, X, 1. Papyrus-lelet közzétéve a *Notices et extraits-ben*, XVIII, 2 r., 383 és köv. 1.

¹⁸ Dio Cassius, XXXVII, 17; LX, 6; Philo, *Leg. ad Caium*, § 23; Josephus, *Ant.*, XIV, X, 8; XVII, XI, 1; XVIII, III, 5; Hor., *Sat.*, I, IV, 142—143; IX, 69 és köv.; Persius, V, 179 184; Suetonius, *Tib.*, 36; *Claud.*, 25; *Domit.*, 12; Juvenalis, HI, 14; VI, 542 és köv.

¹⁹ *Pro Flacco*, 28.

Caesar kedvezett nekik és híveknek tapasztalta őket.²⁰ Tiberius, hogy féken tartsa őket, a legszigorúbb rendszabályokhoz volt kénytelen folyamodni.²¹ Caligula, kinek uralnia Keleten gyászos volt nekik, Rómában visszaadta egyesülési szabadságukat.²² Claudius, ki Júdeában kedvezett nekik, Rómából kénytelenítve látta magát kiűzni őket.²³ Mindenütt találkozott velők az ember²¹ és lehetett mondani róluk, mint a görögökről, hogy légy özéivé, törvényeiket rákény szeri tették uraikra.²⁵

A benszülött lakosság érzései ez idegenekkel szemben igen különbözők voltak. Egyfelől erősen nyilvánult a visszautasítás és ellenszenv, amit a zsidók féltékeny elkülönödése, civódó természete, insociabilis életmódja mindenütt felidézett, ahol számosan és szervezve voltak.²³ Amikor szabadok voltak, valójában kiváltságosak voltak, mert élvezték a társadalom előnyeit, anélkül, hogy viselték volna a terheit.²⁷ Szélhámósok kihasználták a kíváncsiságot, melyet kultuszuk támasztott és azzal az ürüggyel, hogy megismertetik ennek titkait, mindenféle csalásokat követtek el.²⁸ Heves és félig burlcszk röpiratok, aminő Apioné és amelyek a profán írónak nagyon is gyakran forrásul szolgált, ahonnan értesüléseiket merített-

²⁰ Jos., *Ant.*, XIV, X; Suetonius, *Julius*, 81.

²¹ Suet., *Tib.*, 36; Tac., *Ann.*, II, 85; Jos., *Ant.*, XVIII, III, 4, 5.

²² Dio Cassius, LX, 6.

²³ Suetonius, *Claudius*, 25; *Cseleked.*, XVIII, 2; Dio Cassius, LX, 6.

²⁴ Josephus, *B. J.*, VII, III, 3.

²⁵ Seneca, töredék Szent Ágoston-ban, *De civ. Dei*, VI, 11; Rutilius Numatianus, 1, 395 és köv.; Jos., *Contra Apion.*, II, 39; Juvenalis, *Sat.*, VI, 541; XIV, 96 és köv.

²⁶ Philo, *Di Flacc.*, § 5; Tac., *Hist.*, V, 4, 5, 8; Dio Cassius, XLIX, 22; Juvenalis, XIV, 103; Diód. Sic., a XXXIV k. I. és XL k. III. töredéke; Philostr., *Tqan. Apoll.*, V, 33; I Thess., II, 15.

²⁷ Jos., *I??.*, XIV, IX; XIII, VI; XX VIII, 7; Philo, *hi Flaccum* és *Leyatio ad Caium*.

²⁸ Jos., *Ant.*, XVIII, III, 4, 5; Juvenalis, VI, 513 és köv.

ték,²⁹ voltak forgalomban és adtak táplálékot a pogány közönség haragjának. A zsidók, úgy látszik, általában alattomosak voltak, kik mindjárt panaszkodtak. Olybá nézték őket, mint valami titkos, a többiekkel szemben rosszindulattal levő társaságot, melynek tagjai minden módon tolták egymást, hátrányára másoknak.³⁰ Bizarr szokásaik, bizonyos ételekkel szemben való vonakodásuk, pizkosságuk, modortalanságuk, a rossz szag, melyet árasztottak,³¹ vallási aggályaik, a szombat megtartásában való aprólékosságaik nevetésigül szolgáltak.³² Természetes következmény volt, hogy kivetteve a társadalomból, a zsidók cseppet se igyekeztek úriemberek benyomását kelteni. Mindenfélére ott lehetett őket látni az utasok között, pizkóttól fénylő ruhában, félszeg viselkedéssel, fáradt arckifejezéssel, sápadtan, nagy beteges szemekkel,³³ imádságba merülten, különvonulva feleségeikkel, gyermekeikkel, takaróikkal, kosarakkal, mely minden ingóságukat tartalmazta.³⁴ A városokban a legsilányabb foglalkozásokat űzték, koldultak,³⁵ rongyszedők, ósze-
resek, gyufaárusok voltak.³⁶ Törvényüket és történel-

²⁸ Jos., *Contra Apion.*, az egész; Tacitus és Diód. Sic. fentidézett helyei; Trog. Pomp. (Justinus) XXXVI, II; Ptolemaeus Hephestion vagy Chennus Westermann *Script, poet, hist, graeci-jében*, 194 I. V. ö. Quintilianus, III, VII, 2.

³⁰ Cicero, *Pro Flacco*, 28; Tacitus, *Hist.*, V, 5; Juvenalis, XIV, 103, 104; Diód. Sic. és Philostr. id. h.; Rutilius Numatianus, I, 383 és köv.

³¹ Martialis, IV, 4; Ammianus Marcellinus, XXII, 5.

³² Suetonius, *Aug.*, 76; Horatius, *Sat.*, I, IX, 69 és köv.; Juvenalis, III, 13—16, 296; VI, 156—160, 542—547; XIV, 96—107; Martialis, *Epigr.*, IV, 4; VII, 29, 34; XI, 95; XII, 57; Rutil. Numat., *I. c.* és főként Josephus, *Contra Apion.*, II, 13; Philo., *Leg. ad Caium* 26—28 §.

³³ Martialis, *Epigr.*, XII, 57.

³⁴ Juvenalis *Sat.*, III, 14; VI, 542.

³⁵ Juvenalis, *Sat.*, III, 296; VI, 543 és köv.; Martialis, *Epigr.*, I, 42; XII, 57.

³⁶ Martialis, *Epigr.*, I, 42; XII, 57; Slatius, *Silae*, I, VI, 73—74. L. Forcellini, a *sulphuratum* szó alatt.

müket méltatlanul becsmérelték. Hol babonásoknak,³⁷ kegyetleneknek,³⁸ hol meg atheis Iáknak, az isteneket megvetőknek mondták őket.³⁹ A képektől való idegenkedésüket merő istentelenségnek tartották. A körülmetélés különösen végeszakadatlan gúnyolódásra adott alkalmat.¹⁰

Azonban nem mindenek ítélték ily felszínesen. A zsidóknak ugyanannyi volt a barátjuk, ahány a gáncsolójuk. Komolyságuk, jó erkölcsük, kultuszuk egyszerűsége sok embernek tetszett. Nagy monofheista és mozaista propaganda keletkezett;¹¹ valami hatalmas forgatag támadt e különös kis nép körül. A szegény transteverei zsidó házaló,¹² ki holmijával reggel elindult hazulról, estére gyakran kegyes kéztől nyújtott gazdag alazsmizsnával tért meg.¹³ Főként az asszonyok vonzódtak e rongyos missionariusokhoz.¹¹ Juvenalis¹⁵ a zsidó vallásra való hajlandóságot odasorolja a hibák közé, melyeket a korabeli hölgyekben kifogásol. Akik megtértek, magasztalva beszéltek a kincsről, melyet találtak és a boldogságról, melynek részesei.¹⁶

³⁷ Horatius, *Sat.*, I, V, 100; Juvenalis, *Sat.*, VI, 544 és köv.; XIV, 96 és köv.; Apuleius, *Florida*, I, 6.

³⁸ Dio Cassius, LXVIII, 32.

³⁹ Tacitus, *Hist.*, V, 5, 9; Dio Cassius, LXVII, 14.

⁴⁰ Horatius, *Sat.*, I, IX, 70; *Judaeus Apella* úgy látszik valami hasonfajta gúnyt foglalt magában (I. Acron és Porphyrión scoliastákat Hor., *Sat.*, I, V, 100-ra vonatkozólag; v. ö. Szent Avitus helyét *Poemata*, V, 364, melyet Forcellini az *Apella* szó alatt idéz, de amelyet nem találtam meg se ez Atya nyomtatott kiadásaiban, se a régi latin kéziratban, Bibi. Imp., 11320 sz., ahogy a tudós lexicographus közli); Juvenalis, *Sat.*, XIV, 99 és köv.; Martialis, *Epigr.*, VII, 29, 34, 54; XI, 95.

⁴¹ Josephus, *Contra Apion.*, II, 39; Tacitus, *Ann.*, II, 85; *Hist.*, V, 5; Hor., *Sat.*, I, IV, 142—143; Juvenalis, XIV, 96 és köv.; Dio Cassius, XXXVII, 17; LXVH, 14.

⁴² Martialis, *Epigr.*, I, 42; XII, 57.

⁴³ Juvenalis, *Sat.*, VI, 546 és köv.

⁴⁴ Josephus, *Ant.*, XVIII, III, 5; XX, II, 4; *B. J.*, H, XX 2; *Cseleked.*, XIII, 50; XVI, 14.

⁴⁵ *Loc. cit.*

⁴⁶ Jos., *Ant.*, XX, II, 5; IV, 1.

A régi hellén és római szellem erélyes ellenállást fejtett ki; az összes műveit elmék, Cicero, Horatius, Seneca, Juvenalis, Tacitus, Quintilianus, Suetonius, megvetéssel és gyűlölettel vannak a zsidók iránt.” Ezzel szemben az a kevert népesség, melyet a birodalom leigázott és amelynek a régi római szellem és a hellén bölcsesség idegen vagy közömbös volt, tömegesen tódult a kör felé, hol megható példáit találta az egyetértésnek, köny örület ességnek, kölcsönös segítségnek,⁴⁸ a foglalkozásához való ragaszkodásnak, a munkaszeretetnek,⁴⁹ a büszke szegénységnek. A kolduság, mely később merőben keresztény dolog lett, akkoriban merőben zsidó dolog volt. Az «anyjától reánevelh foglalkozásszerű koldus a korbcli költőknek zsidó képében tűnt elő.⁵⁰

A bizonyos állami terhek, főként a katonáskodás alól való mentesség szintén hozzájárulhatott, hogy a zsidók sorsa irigylendőnek látszassák.⁵¹ Az állam abban az időben sok áldozatot követelt és kevés lelki örömet nyújtott. Jeges hideg áradt el rajta, mint valami egyhangú és mendéktelcn síkon. Az élet, mely a pogányság kebelében oly szomorú volt, a zsinagóga és a templom langyos légkörében visszakapta báját és értékét. Nem a szabadságot lehetett ott fellelni. Az atyafiak sokat kémkedtek egymásra és szüntelen piszkálták egymást. De bár e kis községekben az élet nagyon mozgalmas volt, mégis nagyon jól érezték magukat benne; nem hagyták oda; apostasia nem fordult elő. A szegény meg volt elégedve; irigység nélkül, u ' jó lelkiismeret nyugalmával nézte a gazdagságot.⁵² Az uraskodók badarságának, a gazdagság es a profán rangosság hiúságának igazán demokratikus érzése fi-

⁴⁷ Már idézett helyek. Strabon sokkal több méltányosságot és éleslátást tanúsít. (XVI, II, 34 és köv.) V. ö. Dió Cassius, XXXVII, 17 és köv.

⁴⁸ Tac., *Hist.*, V, 2.

⁴⁹ Josephus, *Contra Apion.*, II, 39.

⁵⁰ Martialis, XII, 57.

⁵¹ Jos., *Ant.*, XIV, X, 6, 11-14.

⁵² *Ecclesiasticus*, X, 25, 26, 27.

nóm kifejezésre lelt. E körben kevésbé értették meg a pogány világot és túlzott szigorúsággal ítélkeztek róla; a római civilizáció tisztatlanságok és gyalázatos bűnök halmazának tűnt fel,⁵³ ugyanúgy, mint ahogy egy mai becsületes munkás, szocialista deklamációktól átítatva, az »arisztokratá«-kat a legsötétebb színekben képzei el. Azonban élet volt itt, vidámság, érdeklődés, akár ma a lengyelországi és galíciai zsidók legszegényebb zsinagógaiban. Az elegancia és a modor finomságának hiányát ellensúlyozta a családiasság és a patriarchalis bonhomia sokatérő szelleme. Ezzel ellentétben, az előkelő társaságban az önzés és az elkülönődés megteremtette legvégsőbb gyümölcseit.

Zacharias szava⁵⁴ valóra vált: a világ belekapaszkodott a zsidók köntösébe és azt mondta nekik: «Vezessetek bennünket Jeruzsálembe.» Nem volt nagy város, ahol nem tartották volna a szombatot, a bűjtöt és a judaismus egyéb ceremóniáit.⁵⁵ Josephus⁵⁶ elég merész volt felszólítani azokat, kik kételkednének ebben, hogy nézzenek körül hazájukban vagy akár a saját házukban, vajjon nem fogják-e megerősítését látni annak, amit mond. A Herodcs-család tagjainak, kik mindenkinek szemeláttára tüntetően teljesítették kultuszuk parancsait,⁵⁷ Rómában, sőt a császár közelében való jelenléte sokban hozzájárult ez ismeretességhez. Azokban a városrészekben, ahol zsidók voltak, a szombatot egyébiránt szükségképpen figyelembe kellett venni. A feltétlen makacsság, mellyel a zsidók ragaszkodtak hozzá, hogy szombaton nem nyitják ki boltjaikat, sok szomszédot kényszerítőt reá, hogy szokásait ennek megfelelően módosítsa. Ilyen' értc-

⁵³ Róm., I, 24 és köv.

⁵⁴ Zach., VIII, 23.

⁵⁵ Hor., *Sat.*, I, IX, 69; Persius, V, 179 és köv.; Juvenalis, *Sat.*, VI, 159; XIV, 96 és köv.

⁵⁶ *Contra A pion.*, II, 39.

⁵⁷ Persius, V, 179—184; Juvenalis, VI, 157—160. Hogy az első századbéli római írók, különösen a satirikusok oly felöltően foglalkoznak a judaismussal, az innen ered.

leben el lehet mondani, hogy Salonikiben a szombatot még ma is megtartják, lévén ott a zsidó lakosság elég gazdag és elég számos tagú, hogy irodáinak zárvatartásával szabályozza a pihenőnapot.

A zsidóval majdnem egyenrangúan, gyakran pedig társulva vele, a syriai is tevékeny eszköz volt a Nyugatnak a Kelettől való meghódításában.⁵⁸ Néha össze is tévesztették őket és Cicero megtalálni vélte a közös vonást, mely egyesíti őket, amikor azt mondta róluk, hogy »a szolgaságra született nemzetek.«⁵⁹ Ez biztosította nekik a jövőt; mert a jövő akkor a rab-szolgáké volt. Egy másik nem kevésbé lényeges tulajdonsága volt a syriainak a könnyedség, a hajlékonyság, elméjének felszínes világossága. A syriai természet olyan, mint valami futó kép a felhőkben. Néha bizonyos, kellemmel odavetett vonalakat lehet látni; de e vonások sohasem formálódnak teljesen kidolgozott rajzzá. Árnyékban, a lámpa határozatlan világánál a syriai nő fátylai alatt, elrévedező szemével és végtelen lágyságával néhány pillanatilag illúziót kelt. De aztán ha az ember elemezni akarja e szépséget, az szertefoszlik; nem bírja el a megvizsgálást. És különben is az egész alig három-négy évig tart. Ami a syriai fajban bájos, az az öt-hat éves gyermek; ellentétben Görögországgal, hol a gyermek keveset számított, az ifjú kevesebb volt, mint a meglett férfi, a meglett férfi kevesebb, mint az aggastyán.⁶⁰ A syriai értelem megnyer bizonyos gyorsaság és könnyedség révén; de hiányzik belőle a megállapodottság, a soliditás; körülbelül olyanforma, mint a libanoni »aranybor«, mely kellemes hevülést okoz, de amelybe hamar beleun az ember. Isten igazi ajándékaiban van valami, ami egyszerre finom is, meg erős is, mámorító

⁵⁸ Juvenalis, *Sat.*, III, 62 és köv.

⁵⁹ Cic., *De prov. consul.*, 5.

⁶⁰ A gyermekeket, kik első utamban tetszetek, négy évvel utóbb csúnyáknak, közönségeseknek, elnehézkedeteknek találtam,

is, meg tartós is. Görögországot ma jobban becsülik, mint bármikor és mindig többre és többre fogják tartani.

Sok syriai kivándorló, kit a boldogulás vágya Nyugatra vitt, többé-kevésbé a judaismushoz volt kapcsolva. Aki nem volt, hű maradt faluja kultuszához,⁶¹ vagyis valamely helyi⁶² »Jupiter«-nck szentelt templom emlékéhez, mely Jupiter rendszerint a valamely különleges névvel meghatározott legfőbb Isten volt.⁶³ Alapjában sajátos istenek leplében e syriaiak bizonyos monotheismus-félet hoztak magukkal. Legalább egybevetve a mélységesen külön személyiségekkel, aminőket a görög és római polytheismus tüntetett fel, az istenek, kikről itt szó van és akik legnagyobbbrsztt egyet jelentettek a Nappal, szinte testvérei voltak az egyetlen istennek.⁶¹ E hosszú, idegzsongító melopeákhoz hasonló syriai kultuszok kevésbé szárazainak tűnhettek fel, mint a latin, kevésbé üreseknek, mint a görög kultusz. A syriai nők valami kéjes és egyúttal exaltált ingert letek benne. E nők mindig minden időktől fogva bizarr lények voltak, vitatottak Isten és a démon között, ingadozva a szent és az ördöngös között. A komoly erények, a hősi lemondások, a kitartó elhatározások szent női más fajokhoz és más éghajlatokhoz tartoznak; Syria szent nője a heves képzelet, a feltétlen odaadás, a gyors lángralobbanás szentje. A mi középkorunk meg-

⁶¹ Πατρώοις *fsolg* nagyon gyakori formula a syriaiaktól származó feliratokban (*Cospus inscr. graec.*, no. 4449, 4450, 4451, 4463, 4479, 4480, 6015).

⁶² *Corpus inscr. graec.*, no. 4474, 4475, 5936; *Mission de Phénicie*, II. k. II. f., Abedat felirata. V. ö. *Corpus*, no. 2271, 5853

⁶³ Ζsvg ουράνιος, έπουράνιος, ύψιστος, μέγιστοι, &δος σατράπης. *Corpus inscr. gr.*, no. 4500, 4501, 4502, 4503, 6012; Lepsius, *Denkmaeler*, XII. k., 100 l., 590 sz.; *Mission de Phénicie*, 103, 104 l. és köv.

⁶⁴ Ezt kifejtettem a *Journal Asiatique*-ban, 1859, február—március, 259 és köv. l. és a *Mission de Phénicie*-ben, II. k., II. f.

szállott nője a sátán rabszolgája alantasságból vagy bűnből; Syria megszállott nője az eszménytől balga, olyan nő, kinek érzelmet megsebesítették, ki örjögéssel vagy a némaságba való zárkózással bosszulja meg magát;⁶⁵ ki csak egy szelíd szót vagy egy nyájas, pillantást vár, hogy meggyógyuljon. Átültetve a nyugati világba, e syriai nők, néha gonosz anyagi mesterkedéssel, legtöbbször bizonyos erkölcsi fensőbbség és igazi rátermettség folytán, befolyásra tettek szert. Különösen meglátszott ez százötven évvel utóbb, amikor Róma legtekintélyesebb emberei syriai nőket vettek feleségül, kik aztán igen nagy kihatással voltak az ügyek menetére. A mai lármás megeera, ostobán fanatikus muzulmán nő, ki csak a rossznak él és majdnem képtelen az erényre, nem felejtetheti el a Julia-Domna-kat, a Julia-Maesa-kat, a Julia Mamaeakat, a Julia Soemieket, kik a vallási dolgokban addig ismeretlen türelmet és a mysticismusra irányuló ösztönöket hoztak Rómába. És ami szintén figyelemre méltó, az ekként uralomra jutott syriai dinasztia kedvező viselkedést tanúsított a kereszténységgel szemben, Mamaeat és később Philippus Arabus császárt⁶⁶ kereszténynek tartották. A kereszténység' a III. és IV. században kiváltképpen Syria vallása volt. Megalapításában Palesztina után Syriának volt a legnagyobb része.

Az első században a syriai főként Rómában fejtette ki átható tevékenységet. Renne lévén úgyszólván az Összes apró foglalkozásokban, mint inas, küldönc, hordszékes, a *Syrus*⁶⁷ bejutott mindenüvé, magával vivén hazájának nyelvét és szokásait.⁶⁸ Nem volt meg benne az európaiak büszkesége, se bölcsészi

⁶⁵ Syriai codex, Land, *Anecdota Syriaca*, I, 152 1.; különböző esetek, melyeknek tanúja voltam.

⁶⁶ Hauranban született.

⁶⁷ L. Forcellini, a *Syrus* szó alatt. E szó általában a „keleti“-t jelentette. Leblant, *Inscript. chrét. de la Gaule*. I. 207, 328—329 1.

Juvenalis, III, 62—63.

emelkedettsége, még kevésbé az erőteljessége; gyenge testű, sápadt, gyakran lázas lévén, ki nem tudott, mint a mi súlyos és izmos fajtáink, szabályos időközökben enni és aludni, kevés húst fogyasztott, hagymán és tökön élt, keveset és nem mélyen aludt, a syriai fiatalon halt meg és rendszerint beteg volt.⁶⁹ Ami sajátos volt benne, az az alázatosság, a szelidség, a szolgálatkészség, bizonyos jóság volt; semmi szilárd-sága az elmének, de sok báj; kevés józan ész, ha csak nem, amikor üzletéről volt szó, de csodálatos hév és merőben asszonyias elbűvölés. A syriainak, kinek sohasem volt politikai élete, egész különös rátermettsége van a vallási mozgalmakra. Ez a szegény, fél-nő alázatos, rongyos maronita a legnagyobb forradalmat vitte végbe. Őse, a római *Syrius*, volt a jó újság legbuzgóbb hírmondója az összes megszomorodottaknak. Minden év egész kolóniákat hozott Görögországba, Italiába, Galliába a syriaiakból, kiket a kiskereskedelemre való természetes hajlam sodort el hazulról.⁷⁰ A hajókon reájuk lehetett ismerni számos tagú családjaikról, a majdnem egykorú csinos gyermekek csoportjáról, mely velők jött, a tizennégy éves fiatal leánynak festő anyáról, ki engedelmesen, szelíden mosolyogva áll férje mellett és alig látszik nagyobb-nak legidősebb fiainál.⁷¹ E békés csoportozatban a fejek kevésbé sokatmondók; bizonyos, hogy nincs ott Archimedes, Plato, Phidias. De ez a syriai kereskedő, elérkezve Rómába, jó és résztvevő ember lesz, könyörületes honfitársaihoz, szíves a szegényekhez. Majd beszélgetésbe ered a rabszolgákkal és mond nekik egy menhelyet, hol e boldogtalanok, kiket a

⁶⁹ Így fest a mai keresztény syriai.

⁷⁰ Feliratok a *Mem. de la Soc. des Antiquaires de France*, XXVIII. k., 4 és köv.; Leblant, *Inscript. chrét. de la Gaule*, I. CXLIV, 207, 324 és köv., 353 és köv., 375 és köv.; II, 259, 459 és köv.

⁷¹ A maroniták még ma is colonisálnak jóformán egész Levanteban, úgy, mint a zsidók, örmények, görögök, bár kisebb jnértékben.

római ridegség a legkietlenebb egyedüllétre kárhoztat, némi vigasztalást fognak találni. A görög és latin fajok, melyek uraságra való fajokzés nagyra termettek, nem értettek hozzá, hogy hasznot húzzanak az alárendelt helyzetből.⁷² Az e fajokból való rabszolga lázongásban és gonosz kívánságokban töltötte életét. Az ó-kor ideális rabszolgájában megvan minden fogyatkozás: torkos, hazug, rossz, természetes ellen,* sége gazdájának.⁷³ Ezzel bizonyos mértékben nemesi voltáról tesz tanúságot; tiltakozik a természetellenes helyzet ellen. A jó syriai nem tiltakozott; elfogadta gyalázatát és iparkodott lehetőleg elboldogulni vele. Kinyerte gazdája jóindulatát, merészelt szólni hozzá, tudott tetszésére lenni úrnőjének. A demokrácia e nagy ügynöke ekként szemről-szemre oldozgatta az antik civilizáció hálóját. A régi társadalmak, melyek a lenézésen, a fajok egyenlőtlenségén, a katonai kiválóságon alapultak-, pusztulásra voltak ítélve. Á gyengeség, az alantasság előnnyé válik, tökéletesebb erénnyé.⁷⁴ A római nemesség, a görög bölcsesség, még három századig fog küzdeni. Tacitus helyesnek fogja találni, hogy ezrével küldjék számkivetésbe c boldogtalanokat: *si interissent, vile damaniun!*⁷⁵ A római arisztokratia fel fog háborodni, nem fog tetszeni neki, hogy e csöcselékek meglegyenek a maga istenei, a maga intézményei. Azonban a győzelem már előre el van döntve. A syriai, a szegény ember, ki szereti a vele egysorúakat, ki osztozik, társul velük, fog felülkerekedni. A római arisztokratia el fog pusztulni, mert híján volt az irgalomnak.

Hogy megérthessük a forradalmat, mely végbemeni készül, szemügyre kell vennünk azoknak az országoknak politikai, társadalmi, erkölcsi, értelmi

⁷² L. Cicero, *De offic.*, I, 42; Dionys. Halicarn., II, 28; IX, 25.

⁷³ L. a rabszolga-typusokat Plautus-nál és Terentius.nál.

⁷⁴ II Cor., XII, 9.

⁷⁵ Tacitus, *Ann.*, II, 85,

és vallási állapotát, hol a zsidó proselytismus ilyen módon megszántotta a barázdákat, melyekbe a keresztény igehirdetés fog majd vetni. Ez áttekintés, reményiem, nyilvánvalóan fogja láttatni, hogy a világnak a zsidó és keresztény eszmékhez való megtérése elkerülhetetlen volt és csak egyen enged csodálkozást, azon, hogy e megtérés oly lassan és oly sokára történt. ,

XVII. FEJEZET.

A világ állapota az első század közepén.

A világ politikai helyzete vajmi szomorú volt. Minden fenhatóság Rómában és a légiókban központosult. A legszegényetesebb és a legelemezettebb jelenetek játszódtak ott le. A római arisztokrácia, mely meghódította a világot és amely végeredményben egyedül maradt az ügyek vitelénél a Caesarok alatt, átengedte magát a bűnök legszörnyetlenebb saturnaliájának, melyről a világ tud. Caesar és Augustus, mikor a principatust megalapították, teljes világossággal felismerték koruk szükségleteit. A világ politikai tekintetben oly mélyre süllyedt, hogy már semmiféle más kormány nem volt lehetséges. Amióta Róma meghódított tömegtelen provinciát, a régi alkotmány, mely a patriciusi családok, makacs és rosszindulatú *tory*-félék kiváltságain alapult, többé nem állhatott meg.¹ Augustus azonban hibázott az igazi politikus minden kötelessége ellen, mikor a jövőt szabadjára hagyta a véletlennek. Szabályos örökösödés nélkül, meghatározott adoptálási szabályok nélkül, választási törvény, alkotmányi körülhatárolás nélkül a caesarismus óriási súly volt egy tat nélkül járó hajó hídján. Elkerülhetet-

¹ Tacitus, *Ann.*, I, 2; Florus, IV, 3; Pomponius a Digestakban, I. I, lit. II, fr. 2.

len volt, hogy a legrettenetesebb rázkódtatások következzenek. Egy század folyamán három ízben, Caligula, Nero és Domitianus alatt a legnagyobb hatalom, amely valaha is volt, gyalázatos vagy különc emberek kezébe került. Innen származtak a borzalmasságok, melyeken a mongol dinasztiák szörnyetegei is csak alig tettek túl. Az uralkodók végzetes sorában az ember majdnem kénytelen kimenteni Tibcriustl, ki csak élete vége felé vált teljesen gonosszá, Claudiust, ki csak bizarr, félszeg és rossz társaságtól környezett ember volt. Róma az erkölcstelenség és kegyetlenség iskolájává vált. Hozzá kell még tenni, hogy a baj főleg Keletről jött, az alacsonyrendű hízelgőktől, azoktól a gyalázatos emberektől, kiket Egyiptom és Syria küldött Rómába,² hol felhasználva az igazi rómaiak elnyomatását, mindenhatóknak érezték magukat a gonosztevők mellett, kik kormányozlak. A császárság legmegbotránkoztatóbb fortéiméi, aminők a császár apotheosisa, még életében történt istenné avatása, Keletről származtak, főként Egyiptomból, mely akkor a földkerekség legcორumpáltabb országa volt.³

Az igazi római szellem valójában ugyan élt még. Az emberi nemesség távolról se hunyt ki. A büszkeség és erény nagy hagyománya folytatódott néhány családban, mely Nervával eljutott a hatalomra, fényét tette az Antoninusok századának és amelynek Tacitus volt ékesen szóló tolmácsa. A kor, melyben oly mélységesen becsületes szellemek érlelődtek, mint Quinlilianus, az ifjabb Plinius, Tacitus, nem oly kor, hogy kétségbe kellene esni miatta. A felszín kicsapongása nem terjedt le a tisztesség és komolyság nagy masszájáig, mely a római jó társaságban

² Helicon, Apeties, Euceres, sth. A keleti „királyok“-at a rómaiak rossz császáraik tanítómestereinek nézték a zsarnokság terén.

³ L. Antonius párasítójának feliratát, *Comptes rendus de l'Acad. des laser, et B. L.*, 1864, 166 és köv. 1. V. ö. Tacitus, *Aim.*, IV, 55—56.

lakozott; némely család még mindig mintaképeül szolgálhatott a rendnek, a kötelességteljesítésnek, az egyetértésnek, a szilárd erénynek. A nemesi házakban voltak csodálatraméltó hitvesek, csodálatraméltó nővérek.⁴ Volt-e valaha meghatóbb sors, mint a fiatal és szűzies Octaviáé, Claudius leányáé, Nero feleségéé, ki tiszta maradt az összes gyalázatosságok közepette és akit megöltek huszonnégy éves korában, anélkül, hogy valaha is megízlelt volna bármi örömet? A nők, kiket a feliratok *Castissima*, *urduira* jelzővel illetnek, éppenséggel nem ritkák.⁵ Hitvesek követték férjüket a száműzetésbe,⁶ mások osztoztak nemes halálukban.⁷ A régi római egyszerűség nem veszett ki; a gyermekeket komolyon és gondosan nevelték. A legelőkelőbb asszonyok is szóttek-fontak;⁸ a pipe-rskedés majdnem ismeretlen volt a jó családokban.⁹

A kitűnő államférfiak, kik Trajan alatt, hogy úgy mondjuk, a földből nőnek ki, nem támadtak csak úgy rögtönözödvé. Szolgáltak az előző uralkalmak alatt; csak éppen, a felszabadítottaktól és a császár gyalázatos kegyenceitől árnyékba szoríthatva, kevésbé vol-

⁴ L. például a gyászbeszédet, melyet A. Lucretius Vespillo mondott felesége, Turia felett; teljes feliratú szövegét először közölte Mominsen úr a berlini akadémia közleményeiben, 1863, 456 és köv. 1. V. ö. a Murdia feletti gyászbeszédet (Orelli, *Inscr. lat.*, no. 4860) és Matidiáét Hadrian császártól (Béri, akad. közleményei, id. köt., 483 és köv. 1.). A figyelmet nagyon is igénybe veszik a latin szatirikusoknak azok a helyei, melyek élesen feltárják a nők hibáit. Olyan ez, mintha a XVII. század általános erkölcsi képét Regnier Mathurin és Boileau nyomán rajzolnák meg.

⁵ Orelli, no. 2647 és köv., főleg 2677, 2742, 4530, 4860; Henzen, no. 7382 és köv., főleg 7406; Renier, *Inscr. de l'Algéria*, no. 1987. Lehet, hogy e jelzők sokszor hazudtak, de legalább bizonyítják az értéket, melyet az erénynek tulajdonítottak.

⁶ Plinius, *Epist.*, VII, 19; IX, 13; Appianus, *Bell. Cin.*, IV, 36. Fannia két ízben követte férjét, Helvidius Priscus-t a száműzetésbe; harmadszor, ennek halála után, száműzték.

⁷ Arria hősiessége mindenki előtt ismeretes.

⁸ Suetonius, *Aug.*, 73; gyászbeszéd Turia felett, I, 30 sor.

⁹ Gyászbeszéd Turia felett, I, 31 sor.

tak befolyásosak. Nero alatt elsőrendű emberek töltöttek be nagy állásokat; a hatalomnak rossz császárokra való átszállása, bármily vészes volt is, nem tudta megváltoztatni az ügyek általános menetét és az állam alapelveit. A birodalom, nemhogy hanyatlásban lett volna, a legizmosabb ifjúság teljes erejében volt. A hanyatlás majd elkövetkezik, de csak kétszáz évvel utóbb és, különös! sokkal kevésbé rossz uralkodók alatt. Ha csak a politikát nézzük, a helyzet olyasféle volt, mint Franciaországé, mely bár a forradalom óta a hatalom átszármazásában hiányával van az állandóan követett szabálynak, vajmi veszedelmes kalandokon megy át, anélkül, hogy belső szervezete és nemzeti ereje valami nagyon szenvedne tőle. Erkölcsi tekintetben a kort, melyről szönlünk, a XVIII. századhoz lehet hasonlítani, melyet ha az emlékiratokból, a kéziratok irodalmából, a korbéli anekdota-gyűjteményekből ítélünk, merőben romlottnak tarthatnánk és amelyben bizonyos családok mégis oly szigorú erkölcsök szerint éltek.¹⁰

A bölcsészet szövetségre lépett a tisztességes római családokkal és nemes ellenállást fejtett ki. A stoikus iskola formálta meg Cremutius Cordus, Thraseus, Arria, Helvidius Priscus, Annaeus Cornutus, Musonius Rufus, az arisztokrata erény csodálatraméltó mestereinek nagy jellemét. Ez iskola me-revsége és túlzása a Caesarok kormányzásának kei-gyetlenségéből eredt. A jóra való embernek a kínszenvedéssel szemben való megkeményedés és a halálra való előkészülés volt az állandó gondolata.¹¹ Lucanus, rossz ízléssel, Persius, kimagasló tehetség-gel, egy nagy lélek legfenszárnyalóbb érzéseit jut-

¹⁰ Szent Pál túlságosan szigorú véleménye (Róm., I, 24 és köv.) szintén így értendő. Szent Pál nem ismerte az előkelő római társadalmat. Egyébiránt ez invectivák olyanok, minőket az egyházi szónokok szoktak hangoztatni és amelyeket soha-sem szabad betűszerint venni.

¹¹ Seneca, *Epist.*, XII, XXIV, XXVI, LVIII, LXX; *De ira.* III, 15; *De tranquillitate animi*, 10.

tatta kifejezésre. Seneca, a bölcsész, az idősebb Plinius, Papirius Fabianus a tudomány és a bölcsészet emelkedett hagyományát folytatta. Nem mindenki hajolt meg; voltak bölcsek is. De nagyon gyakran nem volt más segítségük, mint meghalni. Időnként az emberiség nemtelen részei kerültek felül. A szédület és kegyetlenség szelleme ilyenkor kicsapott medréből és igazi pokollá tette Rómát.¹²

E kormányzat, mely oly rémületesen pártos volt Rómában, a provinciákban sokkal jobb volt. Ott meglehetősen kevésbé érezték a rázkódtatásokat, melyek a fővárost megrengették. Minden hibája mellett is, a római közigazgatás többet ért a királyságoknál és köztársaságoknál, melyeket a hódítás megszüntetett. A souverain municipiumok kora már századok óta letelt volt. E kis államok önzésükkel, féltékenykedésükkel, tudatlanságukkal vagy a nemtörődomséggel, mellyel a magánjogok iránt viseltettek, önmaguk rombolták le magukat. A régi görög élet, mely csupa harc, csupa külsőség volt, már senkit se elégített ki. Elbűvölő volt a maga korában; de a fél-istenek e ragyogó Olymposa, miután elvesztette üdeségét, a jóság és szolid tisztesség hiányában valami száraz, hideg, jelentéktelen, hiú dologgá vált. Ez adta meg legitimitását a macedón uralomnak, majd később a római igazgatásnak. A birodalom még nem ismerte a központosítás tulságait. Egész Diocleianusig sok szabadságot hagyott meg a provinciáknak és a városoknak. Palesztinában, Syriában, Kis-Ázsiában, a kis Armeniában, Thraciában majdnem független királyságok voltak Róma protectoratusa alatt. E királyságok, Caligulától fogva, csak azért váltak veszedelmekké, mert elhanyagolták, hogy kövessék velők szemben a nagy és mély politika szabályait, melyeket Augustus megállapított.¹³ A szabad városok, és ezek nagy számmal voltak, saját törvényeik szerint kormányozták

¹² Apókul., XVII. V. ö. Seneca, *E]iat*, XLV, 1' és köv.

¹³ Suetonius, *Aug.* 48.

magukat; birtokában voltak az autonóm állam törvényhozó hatalmának és minden hatósági szervének; egész a III. századig a municipális rendeletek azzal a formulával kezdődnek, hogy: »A senatup és a nép...«¹⁴ A színházak nemcsak a színpadi élvezetek céljaira szolgáltak; mindenütt gyűjtőhelyei voltak a közvéleménynek és a mozgalmaknak. A városok legtöbbször, különféle címeken, kis köztársaság volt. A municipális szellem nagyon élénken élt bennök;¹⁵ csak a hadüzenet jogát veszítették el, a vészes jogot, mely mérsárszékké tette a világot. »A római nép jótéteményei az emberi nem iránt«, volt a themája a néha hízelkedő szónoklatoknak, amelyekből azonban igazságtalanság lenne megtagadni minden öszinteséget.¹⁶ A »római béke«¹⁷ kultusza, a nagy, Róma gyámsága alatt megszervezett demokrácia eszméje ott volt minden gondolat alapján.¹⁸ Egy görög rhetor roppant erudícióval bizonyította, hogy Róma dicsőséget olybá kell venni, mint a hellén faj összes hajtásainak közös örökségét.¹⁹ Ami Syriát, Kis-Ázsiát, Egyiptomot illeti, el lehet mondani, hogy a római hódítás ott nem rombolt le semmi szabadságot. Ez országokban a politikai élet már régen meghalt vagy soha nem is volt.

Mindent összevéve, a kormányzók zsarolásai és az abszolút uralomtól elválaszthatatlan erőszakosságok mellett is a világ sok tekintetben még sohasem volt ily boldog. A távoli központból irányított közigazgatás oly előny volt, hogy még a köztársaság vég-

¹⁴ A feliratok megszámlálhatatlanul sok példával szolgálnak.

¹⁵ Plutarchos, *Praec. ger. reipubl.*, XV, 3—4; *An seni sit ger. resp.* az egész.

¹⁶ Jos., *Ant.*, XIV, X, 22, 23. V. ö. Tacitus, *Ann.*, IV, 55—56; Rutilius Numatianus, *Itin.*, 63 és köv.

¹⁷ „Immensa romanae pacis majestas“. Plinius, *Hist. nat.*, XXVII, 1,

¹⁸ Aetius Aristides, *Róma dicsérete*, az egész; Plutarchos, *Fort., rom.*, az eleje; Philo, *Leg. ad Caiuin*, 21, 22, 39, 40 g.

¹⁹ Dionis. Halicarn., *Ant. rom.*, I, az eleje.

korabeli praetorok rablásai se tudták meggyűlöltetni. A *Julia*-törvény egyébiránt erősen megszüktette a visszaélések és megvesztegetések terét. A császár hóbortjai vagy kegyetlenkedései, kivéve Nero alatt, csak a római aristokrátiát és a fejedelem közvetlen környezetét érintették. Soha az olyan embernek, ki nem foglalkozott politikával, nem volt könnyebb élete. Az ó-kori köztársaságok, melyben mindenkinek részt kellett vennie a pártok tusáiban,²⁰ igen kényelmetlen helyek voltak. Szüntelen zavarták, proskribálták az embert. Most mintha egyenesen a széleskörű, a kis városok pörlekedései, a dinasztiai vetélykedései felett álló proselytismusnak virradt volna fel az ideje. A szabadság ellen való merényletek sokkal inkább a provinciák vagy községek függetlenségének maradványából, semmint a római közigazgatásból fakadtak.²¹ Már számos alkalmunk volt és lesz még ezután is ennek az észrevevésére.

Azokban a meghódított országokban, hol századok óta nem voltak politikai szükségletek és ahol az emberek csak attól a jogtól voltak megfosztva, hogy a folytonos háborúban marcangolják egymást, a császárság a virágzás és jólét oly korszaka volt, aminőt még sohasem ismertek;²² sőt paradoxon nélkül lehet mondani, egyszersmind a szabadságé is. Egyrészt lehetségessé vált a kereskedelem és ipar szabadsága, amiről a görög köztársaságoknak fogalmuk se volt. Másrészt a gondolkodás szabadsága is csak nyert az új uralom alatt. E szabadság mindig könnyebb helyzetben van, ha egy királlyal vagy fejedelemmel, semmint ha féltékeny és korlátolt nyárszolgákkal van dolga. A régi köztársaságok nem ismerték. A görögök, geniusuk hasonlíthatatlan erejének kegyelméből, nélküle is nagy dolgokat művel-

²⁰ Plutarchos, *Solon élete*, 20.

²¹ L. Athenaeus, XII, 68; Aelianus, *Var. Hist.*, IX, 12; Suidas az *Επίκουρος* szó alatt.

²² Tacitus *Ann.*, I, 2.

tek; de nem szabad feledni, Athénnek annak rendje és módja szerint megvolt az inquisitioja.²³ Az inquisitor az archon- király volt, a szent-officium a királycsarnok, hova az »istentelenség« miatt emelt vádak tartoztak. E bevádolások nagyon gyakoriak voltak; az attikai szónok legtöbbször ilyenféle ügyekkel foglalkozott. Nemcsak a bölcsész! vétkek, nevezetesen Isten vagy a Gondviselés tagadása, de a municipalis kultuszok legkisebb megsértése is, idegen vallások hirdetése, a mysteriumok aggályoskodó szertartásrendjének leggyermekesebb áthágásai oly bűncselekmények voltak, melyekért halál járt. Az istenek, kiket Aristophanes kifigurázott a színpadon, néha ölték is. Megölték Sokratést, majdnem megölték Alkibiadest, Anaxagoras, Protagoras, Theodoros az atheista., Melosi Diagoras, Keosi Prodikus, Stilpon, Aristoteles, Theophrastus, Aspasia, Euripides²⁴ többé-kevésbé komoly zaklatást szenvedtek. A gondolkodás szabadsága általában a macedón hódításból kisarjadt királyságok gyümölcse volt. Az Attalusok, a Ptolemaeusok voltak az elsők, kik a gondolkodóknak megadták a könnyítéseket, melyeket a régi köztársaságoktól nem kaphattak meg. A római uralom ugyanezt az irányt követte. A császárság alatt nem egyszer fordult elő önkényes kedés a philosop húsokkal szemben; de ez mindig abból eredt, hogy beleártották magukat a politikába.²⁵ A Konstantin előtti római törvények gyűjteményében hiába keresnénk a gondolkodás szabadsága ellen irányuló rendelkezési; a császárok történetében hiába valamely elvont tan miatt való eljárást. Egyetlen tudóst se háborgatnak. Emberek, kiket a középkor elégetett volna, mint például Galenus, Lucanus, Plotinus békén, a törvénytől védve

²³ L. Euthyphron alakját Platóban.

²⁴ Diog. Laert., II, 101, 116; V, 5, 6, 37, 38; IX, 52; Athenaeus, XIII, 92; XV, 52; Aelianus, *Var. Hist.*, II, 23; III, 36; Plutarchos, *Perikies*, 32; *De piac. philos.* I, VII, 2; Diód. Sic., XIII, VI, 7; Scol. Aristoph., in *Aves*, 1073.

²⁵ Különösen Vespasianns alatt; Illevidius Priscus esete.

éltek. A császárság szabadságot hozott, abban az értelemben, hogy véget vetett a család, a város, a törzs feltétlen uralmának és e kis fenhatóságokat az állammal helyettesítette vagy mérsékelte. Már pedig valamely abszolút hatalom annál zaklatóbb, minél szűkebb a kör, melyben érvényesül. A régi köztársaságok, a hűbériség sokkal inkább zsarnokoskodtak az egyén felett, semmint ahogy az állam tette. Bizonyos, hogy a római uralom bizonyos korszakokban keményen üldözte a kereszténységet.²⁶ de legalább nem akasztotta meg.. Holott a köztársaságok lehetlenné tették volna; a judaismus, ha nem állt volna a római hatóság nyomása alatt, elegendő lett volna az elfojtására. <A farizeusokat a római tisztviselők akadályozták meg a kereszténység megölelésében.²⁷

' Az egyetemes testvériség átfogó eszméi, melyek legnagyobbbrészt a stoicismusból sarjadtak,²⁸ valami általános érzése az emberiségnek, ez volt gyümölcse a kevésbé szűk kormánzatnak és kevésbé kizárólagos nevelésnek, melynek az egyén alá volt vetve.²⁹ Új korszakról és új világokról álmodoztak.³⁰ A közvagyonosság nagy volt és a kor gazdasági nézeteinek tökéletlensége mellett is a jó mód igen el volt terjedve. Az erkölcsök nem voltak olyanok, mint ahogy általában képzelik. Rómában, igaz, az összes bűnök

²⁶ Meg fogjuk azonban majd kísérelni kimutatni, hogy ez üldözéseket, legalább Deciuséig, nagyon túlzott színekkel festették.

²⁷ Aminthogy az első keresztények nagy tisztelettel is viseltek a római hatóság iránt. Róni., XIII, 1 és köv.; I Petri, IV, 14—16.

²⁸ Diog. Laert., VII, 1, 32, 33; Eusebius, *Prepar. euang.* XV, 15; általában Cicero *De legibus* és *De offleis*.

²⁹ Terentius, *Heautont.*, I, 77; Cic., *De finibus bon. el mai.*, V, 23; *Partit. orat.*, 16, 24; Ovidius, *Fasti*, II, 684; Lucanus VI, 54 és köv.; Seneca, *Epist.*, XLVIII, XCV, 51 és köv.; *De ira*, I, 5; III, 43; Arrianus, *Dissert Epictet.*, I, IX, 6; TI, V, 26; Plutarchos, *Fort. Rom.*, 2; *Fort. Alex.*, I, 8, 9.

³⁰ Virgil, *Egl.* IV; Seneca, *Medea*, 375 és köv.

felháborító cynismussal hivalkodtak;³¹ a mutatványok főként borzalmas rombolást vittek végbe. Némely ország, mint például Egyiptom, a legmélyebb aljasságba süllyedt. Azonban a provinciák legtöbbszörében volt egy középosztály, melyben a jóságot, a házastársi hűséget, a családi erényeket, a tisztességet elegendően meg lehetett találni.³² A^an-e valahol, kis városok tisztos polgári világában bájosabban eszményi családi élet, mint amelynek képét Plutarchos hagyta reánk? Mennyi kedély! Mily szolid erkölcsök! Mily tiszta és kedves egyszerűség!³³ És Cheronea nyilván nem volt az egyetlen hely, hol az élet ily tisztán és ártatlanul telt.

A szokásokban, Rómán kívül is, még mindig volt ugyan valami kegyetlen vonás, akár maradványaképpen az antik erkölcsöknek, melyek mindenütt oly vérengzők voltak, vagy pedig a római keménység sajátlagos befolyása folytán. Azonban e tekintetben is haladás mutatkozott. Hol van a szelíd és tiszta érzés, hol a búskomoly gyengédség, mely Vergilius vagy Tibullus tollán nem találta meg legfinomabb kifejezését? A világ hajlékonyabbá vált, elvesztette régi merevségét, lágyágra és érzékenységre tett szert. Embcriségi elvek terjedtek szét,³⁴ a stoikusok hango-

³¹ Tac., *Ann.*, II, 85; Suetonius, *Tib.*, 35; Ovidius, *Fast.*, II, 497—514.

³² A nőkről szóló feliratok a legmeghatóbb kifejezéseket tartalmazzák. „Mater omnium hominum, parens omnibus subveniens“, Renier, *Inscr., de L'Algérie*, no. 1987. V. ö. *ibid.*, no. 2756; Mommsen, *Inscr. R. N.*, no. 1431. „Duobus virtutis et castitatis exeinplis“. *Not. et mém. de la Soc. de Constantine*, 1865, 158. L. Urbanilla feliratát Guérin, *Voy archéol. dans la rég. de Tunis-ban*, I, 289 és az elbájoló feliratot Orelli, no. 4048. E szövegek egynemelyike későbbi az első századnál, de az érzések, melyeket kifejeznek, nem voltak újak, amikor megírták azokat.

³³ *Asztali beszélgetések*, I, V, 1; *Demosthenes élete*, 2; a *szerétéiről* szóló párbeszéd, 2, főként pedig a feleségének írt *vígasztalás*.

³⁴ „Caritas generis humani“, Cic., *De finibus*, V, 23. „Homo sacra res homini“, Seneca, *Epist.*, XCV, 33.

san hirdették az egyenlőséget, az emberi jogok elvont eszméjét.³⁵ A nő, a római jog hozomány-rendszere folytán, mindinkább maga rendelkezett magával; a rabszolgákkal való bánásmód szabályai tisztultak;³⁶ Seneca együtt étkezett rabszolgáival.³⁷ A rabszolga már nem az a szükségszerűen groteszk és gonosz lény, kit a latin komédia azért hoz színpadra, hogy nevetést támasszon és akiről Cato azt tanácsolja, hogy úgy kell vele bánni, mint az igavonó barommal.³⁸ Az idők alaposan megváltoztak. A rabszolga erkölcsileg egyenrangú gazdájával, elismerik, hogy képes az erényre, hűségre, önfeláldozásra és bizonyítékokkal is szolgál reá.³⁹ A születési nemesség felől való előítéletek elmosódnak.⁴⁰ Több, igen ember-séges és igen igazságos törvény keletkezik még a legrosszabb császárok alatt is.⁴¹ Tiberius ügyes pénzügyi ember volt; kitűnő alapokon létesített földhitelintézetet.⁴² Nero az addig méltánytalan és barbár adórendszeren oly javításokat eszközölt, melyek meg-

³⁵ Seneca, *Epist.*, XXXI, XLVII; *De benef.*, Ili, 18 és köv.

³⁶ Tacitus *Ann.*, XIV, 42 és köv.; Suetonius, *Claudius*, 25; Dio Cassius, LX, 29; Plinius, *Epist.*, VIII, 16; lanuviumi felirat, 2. col., 1—4 sor. (Mommsen, *De coll. et sod. Rom.*, ad ealcem); Seneca, a rhetor, *Controv.*, III, 21; VII, 6; Seneca, a bölcész, *Epist.*, XLVII; *De benef.*, III, 1 és köv.; Columella, *De re rustica*, I, 8; Plutarchos, *Az id. Cato élete*, 5; *De ira*, 11.

³⁷ *Epist.*, XLVII, 13.

³⁸ Cato, *De re rustica*, 58, 59, 104; Plutarchos, *Cato élete* 4, 5. V. ö. az *Ecclesiasticus* majdnem ugyanily kemény elveit, XXXIII, 25 és köv.

³⁹ Tacitus, *Ann.*, XIV, 60; Dio Cassius, XLVII, 10; LX, 16; LXII, 13; LXVI, 14; Suetonius, *Caius*, 16; Appianus *Bell. Civ.*, IV, a XVII fejezettől (főleg a XXXVI és köv. fej.) az LI fejezetig. Juvenalis, VI, 476 és köv. a legrosszabb körök erkölceit festi.

⁴⁰ Hor., *Sat.*, I, VI, 1 és köv.; Cic., *Epist.*, III, 7; Seneca, a rhetor, *Controv.*, I, 6.

⁴¹ Suetonius, *Caius*, 15, 16; *Claudius*, 19, 23, 25; *Nero*, 16; Dio Cassius, LX, 25, 29.

⁴² Tacitus *Ann.*, VI, 17; v. ö. IV, 6.

szégyencítik még a mi korunkat is.⁴³ A törvénykezés jelentékeny haladást tüntet fel, jóllehet még bután pazarolták a halálbüntetést. A szegények szeretete, a mindenki iránt való részvét, az alamizsnázkodás erényné vált.⁴⁴

A színház egyike volt azoknak a dolgoknak, melyek a tisztességes embereket leginkább megbotránykoztatták és elsősorban idézték fel a zsidók és mindenfajta zsidóságok ellenszenvét a kor világi civilizációja iránt. E roppant erjesztő telepek szenny-csatornáinak tűntek fel nekik, melyben ott főttek az összes bűnök. Gyakran míg az első sorok tapsoltak, a legfelsőbb lépcsőfokon az irtózat és visszaborzadás jutott megnyilvánulásra. A gladiátor-mérkőzések a provinciákban csak nehezen honosodtak meg. A hellén országok legalább ellenszenveztek velők és leggyakrabban megmaradtak a régi görög játékoknál.⁴⁵ Keleten a vérengző játékokon mindig igen jellegző nyoma maradt a római eredetnek.⁴⁶ Mikor az athéniak, a corinthusiakkal való versengésből⁴⁷ egy alkalommal elhatározták, hogy utánozni fogják e bárbar játékokat, egy bölcsész, mondják, felállt és azt indítványozta, hogy előbb döntsék le a Részvét ol-

⁴³ Tacitus *Ann.*, XIII, 50—51; Suetonius, *Nero*, 10.

⁴⁴ Evhodus ékszerész körfelirata (*hominis boni, misericordis, amantis pauperes*), *Corpus inscr. lat.*, no. 1027, Augustus Századából (V. ö. Egger, *Mém. d'hist. anc. et de phil.* 351 és (köv. 1.); Perrot, *Exploration de la Galatie*, etc. 118—119 1. Hadrian gyászbeszéde Matidia felett (*Béri, (πιωχού? φάέοντα) akad. közl.*, 1863, 489 1.); Mommsen, *Inscr. regni Neap.*, no. 1431, 2808, 4880; Seneca, a rhetor, *Controv.*, I, 1; III, 19; IV, 27; VIII, 6; Seneca, a bölcsész, *De clem.*, II, 5, 6; *De benef.*, I, 1; II, 11; IV, 14; VII, 31. V. ö. Leblant, *Inscr. chrét. de la Gaule*, II, 23 és köv. 1.; Orelli no. 4657; Fea, *Framm. de' fasti consol.*, 90 1.; Garrucci, R., *Cimitero deli ant. Ébrei*, 44 1.

⁴⁵ *Corpus inscr. graec.*, no. 2758.

⁴⁶ *Ibid.*, no. 2194b, 2511, 2759b.

⁴⁷ Ne feledjük el, hogy a római korbéli Corinthus idegenek kolóniája volt, melyet Caesar és Augustus telepített a régi város helyére.

tárát.⁴⁸ A színháztól, a stádiumtól, a gymnasiumtól, vagyis azoktól a nyilvános helyektől való irtózás, melyek a görög vagy római város lényegéhez tartoztak, egyik legmélyebben gyökerező érzés volt a keresztényekben és a legtöbb következménnyel járt. A régi civilisatio nyilvánossági civilisatio volt; mindent a szabad ég alatt intéztek, az egybegyűlt polgárok jelenlétében; a fordítottja volt ez a mi társadalmainknak, melyekben az élet merőben magánjellegű és a ház falain belül marad. A színház átvette az *agora* és a *forum* örökségét. Az anathéma, mely a színházat sújtotta, kiterjedt az egész társadalomra. Mély rivalitás állt elő egyfelől az egyház, másfelől a nyilvános játékok között. A rabszolga, kinek nem lehetett része a játékokban, az egyházhoz csatlakozott. Soha nem ültem e komor arénákban, melyek a legjobban megőrződött maradványai valamely antik városnak, anélkül, hogy elmémben magam előtt ne láttam volna a két világ harcát, — itt a tisztességes, félig már keresztényekben, ki a legfelső sorban kapott helyet, eltakarja arcát és megbotránykozva távozik — ott egy bölcsész, ki hirtelen feláll és szemrehányást tesz a tömegnek aljassága miatt.⁴⁹ Az első században ritkák voltak e példák. Mindazonáltal a tiltakozás kezdett felhangzani.⁵⁰ A színház nagyon rossz hírbe jutott.⁵¹

A birodalom törvénykezése és közigazgatása még valóságos chaos volt. A központi zsarnokság, a városi és tartományi kiváltságok, a kormányzók szeszélyei, a független községek erőszakosságai a legsajátságosabban kavartak össze-vissza. Azonban a vallási szabadság nyert ez összeütközésekből. A szép egyenletes közigazgatás, mely Trajannal kezdődött, sokkal

⁴⁸ Lukianos, *Demonax*, 57.

⁴⁸ Dio Cassius, LXVI, 15.

⁵⁰ L. főleg Aelius Aristides értekezését a *comedia* ellen (I, 751 és köv. 1., Dindorf-kiad.).

⁵¹ Figyelemre méltó, hogy Kis-Ázsia több városában az ókori színházak romjai még ma is a *prostitutio* bűvöhelyei. V. ö. Ovidius, *Ars. am.*, I, 89 és köv.

végzetesebb lesz az új kultuszra, mint a Caesarok korának szabályozatlan, váratlanságokkal telt, szigorú rendőrség nélkül való állapota.

A közsegélyezési intézmények, melyek azon az elven alapulnak, hogy az államnak vannak atyai kötelességei tagjai iránt, nagy mértékben csak Nerva és Trajan óta fejlődtek ki.⁵² Mindazonáltal némi nyomokat fel lehet lelteni az első században is.⁵³ Voltak már gyermeksegélyezések,⁵⁴ élelmiszerkiosztások a szűkölködőknek, kedvezményes pékdíjszabások, az élelmezés biztosítására irányuló intézkedések, jutalmak és biztosítások a hajómunkások számára, kenyérgyegyek, melyek olcsóbb gabona vásárlására jogosítottak.⁵⁵ Az összes császárok, kivétel nélkül, a legnagyobb gondoskodással voltak e dolgok tekintetében, melyeket lehet alsórendűeknek tekinteni, de amelyek bizonyos korszakokban többet nyomnak minden másnál. Az ősi ókorban, el lehet mondani, a világnak nem volt szüksége jótékonyagra. A világ akkor még fiatal és életerős volt; a kórház felesleges* volt. A jó és egyszerű homeri erkölcs, mely szerint a vendéget, a koldust Zeus küldi;⁵⁶ az izmos és víg ifjak erkölcse. Görögország, classikus korszakában, a részvét, jótékonyág, emberiség legszebb elveit juttatta kifejezésre, anélkül, hogy a társadalmi nyugtalanság vagy a búskomolyság bármely hátsó gondolatát vegyítette volna beléjük.⁵⁷ Az ember abban az

⁵² Orelli-Henzen, no. 1172, 3362 és köv., 6669; *Guérin, Vog. en Trinisie*, II, 59 1.; Borghesi, *Opp.* IV, 269 és köv. 1.; Desjardins, E., *De tabulis alimentaris* (Paris, 1854); Aurelius Victor, *Epitome*, Nerva; Plinius, *Epist.*, I, 8; VII, 18.

⁵³ Feliratok Desjardins-ban, *op. cit.*, II r. I. fej.

⁵⁴ Suet., *Aug.*, 41, 46; Dio Cassius, LI, 24; LVIII, 2.

⁵⁵ Tacitus, *Ann.*, II, 87; VI, 13; XV, 18, 39; Suetonius, *Aug.*, 41, 42; *Claudius*, 18. V. ö. Dio Cassius, LXII, 8; Orelli, no. 3358 és köv.; Henzen, 6662 és köv.; Forcellini, a *Tessera frumentaria* cikk.

⁵⁸ *Odyss.*, VI, 207.

⁵⁷ Euripides, *Suppl.* 773 és köv. v.; Aristoteles, *Rhetor.*, II, VIII; *Nicomachosi ethika*, VIII, I; IX, X, L. Stobaeus,

időben még egészséges és boldog volt; lehetséges volt nem venni számba a rosszat. A kölcsönös segélyre vonatkozó intézmények tekintetében egyébiránt a görögök nagy elsőbbségben voltak a rómaiakkal szemben.⁵⁸ Soha valamely szabadelvű, jóindulatú dispositió ki nem sarjadt abból a kegyetlen nemességből, mely a köztársaság uralma alatt oly elnyomóan élt a hatalommal. A korszakban, melynél tartunk, az aristokratia óriási vagyona, a fényűzés, a bizonyos pontokon összehalmozódott nagy embertömegek, mindenekfelett pedig az a rómaiaknak sajátos keményszívűség, az ellenszenv, mellyel a részvét iránt viseltettek,⁵⁹ megszülték a »pauperismus«-t. A kedvezés, melyet némely császár a római csöcselék iránt tanúsított, csak növelte a bajt. A sportula, a *tesseræ frumentariæ* pártolták a vétket, a lustaságot és mitsem orvosolták a nyomort. Mint sok másban, Kelet ebben is felette állott a nyugati világnak. A zsidóknak voltak igazi jótékony intézményeik. Az egyiptomi templomokban, úgy látszik, volt valami szegény alap-féle.⁶⁰ A memphisi Scrap æum barát- és apáca-collegiuma⁶¹ bizonyos tekintetben jótékonyossági intézmény volt. A szörnyű válság, mely az emberiség a birodalom fővárosában szenvedett, a távoli országokban, hol az élet egyszerűbb maradt, csak kevésbé volt érezhető. A szemrehányás, hogy megmérgezte a világot, Róma azonosítása a parázna nővel, ki tisztátlanságának italával részegítette a világot,⁶² sok tekintetben igazolt volt. A vidék többet ért, mint Róma, jobban mondvá, mint azok a tisztátlan elemek, melyek mindenünnen, mint valami csatornába folytak össze Rómába, fészket alkották a fertőzésnek,

Florileg., XXXVII és CXIII és általában Menander és a görög vígjátékírók töredékeit.

⁵⁸ Aristoteles, *Politika*, VI, III, 4 és 5.

⁵⁸ Cicero, *Tuséul.*, IV, 7, 8; Seneca, *De clem.*, II, 5, 6.

⁶⁰ Louvre-papyrus 37. sz., 1 col., 21 sor a *Notices et extraits-ben* XVIII, 2. r., 298 l.

⁶¹ L. fentebb l.

⁶² *Apók.*, XVII és köv.

mely elfojtotta a régi római erényeket és a más^ honnan odakerült jó magoknak meglassította a kicsi-rázását.

A birodalom különböző részeinek értelmi állapota kevéssé volt kielégítő. E tekintetben valóságos hanyatlás következett be. A szellemi kultúra nem oly független a politikai körülményektől, mint a magán-erkölcsiség. Egyébként is nem áll, hogy a szellemi és az erkölcsi kultúra párhuzamosak. Marcus-Aurelius bizonyára derekabb ember volt, mint az összes régi görög bölcsészek és mégis, a mindenség tényeiről való fogalmai elmaradnak Aristoteles, Epicur fogalmai mögött, mert néha az isteneket véges és külön személyeknek képzei és hisz az álmokban, az előjelekben. A világ a római korszakban erkölcsileg haladt, tudományosság tekintetében hanyatlott. Tiberiustól Nerváig e hanyatlás vitathatatlanul érezhető. A görög genius, azzal az eredetiséggel, erővel és gazdagsággal, mely mindmáig páratlan maradt, már századok óta megalkotta volt a rationalis encyclopaediát, a szellem normális iskoláját. E csodás tevékenység, amely Thales-szel és az első joniai iskolákkal (hatszáz évvel Krisztus előtt) indult meg, körülbelül 120 táján Krisztus előtt megállásra jutott. A lángelme ez ötszáz évének végső ivadékai: Pergosi Appoloniusz, Eratosthenes, Aristarchos, Heron, Archimedes, Hipparchos, Chrysiszpos, Carneades, Panetius meghaltak és nem hagytak utódokat. Csak Posidonius és néhány csillagász folytatja még Alexandria, Rhodos, Pergamos régi hagyományait. Görögország, mely_ oly jól értett a teremtéshez, se tudományából, se bölcsészeiből nem tudott leszűrni bizonyos népokatatást, mely ellenszere lett volna a babonáknak. Noha csodálatraméltó tudományos intézetek voltak a kebelében, Egyiptom, Kis-Ázsia, de még maga Görögország is kiszolgáltatta magát a legostobább hiedelmeknek. Már pedig ha a tudomány nem tudja uralma alá hajtani a babonát, a babona megfojtja a tudományt. E két ellentétes erő között életre-halálra szól a párbaj.

Italia, amikor magáévá tette a görög tudományt, egy pillanatra új érzéssel tudta azt megélni. Lucretius mintát adott a nagy philosophiai költeményre, mely egyszerre hymnus is meg blasphemia is, hol derűs nyugalmat nyújt, hol kétségbeesést ébreszt és telítve van az emberi sorsnak attól a mély átérésétől, mely a görögökből mindig hiányzott. Ezek, mint igazi gyermekek, oly vidáman fogták fel az életet, hogy soha eszökbe se jutott átkozni az isteneket, igazságtalannak találni a természetet és álnoknak az ember iránt. A latin philosophusok komorabb gondolatoknak adtak kifejezést. Azonban miként Görögország, Róma se tudta a tudományt alapjává tenni a népoktatásnak. Mialatt Cicero finom érzékkel csiszolt tökéletes formát az eszméknek, melyeket a hellénektől kölcsönzött, Lucretius, csodálatos költeményét írta, Horatius bevallotta Augustusnak, ki cseppet se lepődött meg rajta, nyílt hitetlenségét, mialatt a kor egyik legebájlóbb költője, Ovidius, elegáns világfí módjára kezelte a legtiszteletreméltóbb meséket, a nagy stoikusok levonták a görög philosophia gyakorlati következményeit: azalatt a legvadabb agyrémek találtak hitelre, határtalan volt a csodákban való hit. Soha annyit nem foglalkoztak próféciákkal, csodákkal.⁶³ Cicero szép eklektikus deismusa,⁶⁴ melyet Seneca folytatott és tökéletesbbített,⁶⁵ csak a századukra mi kihatással se volt emelkedett szellemek kis csoportjának a hite maradt.

A császárság egész Vespasianusig mit se mutatott fel, amit közoktatásnak lehetett volna nevezni.⁶⁶ Amit később e nemben létesítettek, jóformán a

⁶³ Virgilius, *Egl.*, IV; *Georg.*, I, 463 és köv.; Horatius, *Od.*, I, II; Tacitus, *Ann.*, VI, 12; Suetonius, *Aug.*, 31.

⁶⁴ L. például *De republ.*, III, 22, melyet Lactantius idéz és őrzött meg, *Inst. div.*, VI, 8.

⁶⁵ L. például a Luciliushoz írt csodálatraméltó XXXI. levelet.

⁶⁶ Suetonius, *Vesp.*, 18; Dio Cassius, VI k., 558 l. (Sturzkiaid.); Eusebius, *Chron.*: 89 év; Plinius, *Epist.*, I, 8; Henzen, pótl. Orellihez, 124 l., 1172.

grammatikusok ízetlen betűrágására korlátozódott; inkább sietette, semmint lassította az általános hanyatlást. A köztársasági kormányzat végkora és Augustus uralma a legszebb irodalmi fellendülések egyikét látta, amely csak valaha is volt. Azonban a nagy császár halála után gyorsan, jobban mondva rögtönösen következett a hanyatlás. A cicerók, Atticusok, Caesárok, Maecenások, Agrippák, Pollionok intelligens és művelt társasága úgy eltűnt, mint az álom. Persze voltak még felvilágosodott emberek, olyanok, kik lépést tartottak koruk tudományával és előkelő társadalmi állásokat foglaltak el, mint a Seneca-k és az az irodalmi társaság, melynek központját alkották, Lucilius, Gallion, Plinius. A római jog *corpusa*, mely maga a kodifikált *philosophia*, gyakorlatba való átültetése a görög racionalizmusnak, folytatta fenséges növekedését. A nagy római családokban megmaradt valami alapja az emelkedett vallásnak és az irtózás a babonától.⁶⁷ A geográfus Strabon és Pomponius Méla, az orvos és encyklopedista Celsus, a botanikus Dioscorides, a jogtudós Sempronius Proculus igen kitűnő agy velők voltak. De hát mindez kivétel volt. Néhány ezer felvilágosult embertől eltekintve, a világ teljes tudatlanságba merült a természet törvényeit illetőleg.⁶⁸ A hiszékenység általános betegség volt.⁶⁹ Az irodalmi műveltség valami üres retorikára korlátozódott, amiből mit se lehetett tanulni. A lényegileg erkölcsi és gyakorlati irány, melyet a *philosophia* követett, száműzte a nagy spekulációkat. Az emberi ismeretek, eltekintve a földrajztól, mit se haladtak. A teremtő tudósoknak a tanult és művelt amateur lépett a helyébe. A rómaiak nagy fogyatkozása itt érezte hatását. Ez a nép, mely oly nagy volt az uralomban, másodrendű volt a szellem tekintetében.

⁶⁷ Gyászbeszéd Turia felett, I, 30—31 sor.

⁶⁸ L. főleg Valerius Maximus első könyvét, Julius , *Obsequens* művét a csodákról és Aelius Aristides *Szent értekezéseit*.

⁶⁹ Augustus (Suetonius, Aug., 90—92), sőt állítólag Caesar is (Plinius, *Hist. Nett.*, XVIII, IV, 7, de nem hiszem) rabja volt.

A legtanultabb rómaiak, Lucretius, Vitruvius, Celsus, Plinius, Seneca a pozitív ismeretek tekintetében a görögöknek voltak a tanítványai. Sőt nagyon gyakran éppen a legközépszerűbb görög tudomány volt az, amit középszerűen másoltak.⁷⁰ Róma városának sohasem volt nagy tudományos iskolája. A szélháosság szinte ellenőrzés nélkül uralkodott benne. Végül pedig a latin irodalom, melynek kétségtelenül voltak ragyogó szakaszai, csak rövid ideig virágzott és nem lépett ki a nyugati világból.⁷¹

Görögország, szerencsére, hű maradt géniusához. A római hatalom nagyszerű ragyogása elkápráztatta, megnémította, de nem semmisítette meg. Ötven év múlva vissza fogja hódítani a világot, újból úrnőjük lesz mindazoknak, akik gondolkodnak, az Antoninusokkal ott fog ülni a trónon. Most azonban Görögország is fáradt óráinak egyikét éli. A lángelme ritka benne; az eredeti tudomány alsóbbrendű, mint amilyen volt a megelőző századokban és amilyen lesz a következő században. Az alexandriai iskola, mely közel két század óta hanyatlásra jutott, de Caesar korában még Sosigenes-re hivatkozhatott, most már néma.

Augustus halálától Traján trónraléptéig az idő tehát az emberi elme időleges süllyedésének volt a korszaka. Az antik világ még távolról se mondta ki az utolsó szót; de a kegyetlen válság, mellyel vívódott, megfosztotta hangjától és szívétől. Jöjjenek csak el a jobb napok és a Caesarok kétségbeejtő uralmától szabadult szellem majd mintha új életre támadna. Epictetes, Plutarchos, Dió Chrysostomos, Quintilianus, Tacitus, az ifjabb Plinius, Juvenalis, Ephesusi Rufus, Areteus, Galenus, Ptolomaeus, Hypsicles, Theon, Lucianos visszahozzák Görögország legszebb napjait, nem azért a Görögországot, mely, kétségbeesésére és gyönyörére azoknak, kik szeretik a szépet, csak egy-

⁷⁰ Manilius, Hyginus, Aratus fordításai.

⁷¹ Cicero, *Pro Archia*, 10.

szer volt, de egy meg gazdag és termékeny Görögországét, mely adományait összeolvasztván a római szellem adományaival, eredetiséggel teljes új gyümölcsöket fog teremni.

Az általános ízlés nagyon rossz volt. Hiányoznak a nagy görög írók. A latin írók, kiket ismerünk, kivéve a satíraíró Perseiust, középszerűek és lángelme nélkül valók. A szónokolás megrontott mindent. Az elv, mely szerint a közönség a szellem műveit megítélte, körülbelül ugyanaz volt, mint napjainkban. Csak a kifejezés fényét keresték. A szó már nem volt egyszerűen a gondolat ruhája, mely abban lelte az eleganciát, hogy tökéletesen reá volt szabva a kifejezendő eszmére. A szavakat önmagukért csiszolgatták. Az írónak az volt a célja, hogy kimutassa a tehetségét. Valamely »recitatio« vagy nyilvános felolvasás kitűnőségét aszerint mérték, hogy a mondások közül, melyekkel meg volt tűzdelve, hányat tapsoltak meg. A nagy elvet, hogy a művészetben mindennek díszül kell szolgálnia, de minden, amit egyenesen dísznek szántak, rossz, ezt az elvet mélységesen elfeledték. A kor, ha úgy tetszik, nagyon irodalmi volt. Egyébről se beszéllek, mint ékesszólásról, jó stylusról és amellet alapjában szinte mindenki rosszul írt; nem volt egyetlen szónok se; mert a jó szónok, a jó író olyan emberek, kik nem iparos módra csinálják a dolgot. Színházban a főszereplő foglalt le minden érdeklődést; a darabokat lecsónkították, hogy csak a hatásos részek, a *cantica* maradtak meg. Az irodalom szelleme valami együgyű »dilettantismus« volt, mely még császárokat is hatalmába kerített, valami ostoba hiúság, mellyel mindenki azt igyekezett bizonyítani, hogy van tehetsége. Innen a roppant ízetlenség, végtelen »Theseis«-ek, kis körben való felolvasásra készült drámák, merő költőiskedő banalitás, mely csak a hatvan év előtti hőskölteményekhez és classikus tragédiákhoz hasonlítható.

Még maga a stoicismus se tudta elkerülni e hibát, vagy legalább Epictetes és Marcus-Aurelius

előtt nem találta meg a szép formát, melybe tanait beleöltöztesse. Vajmi furcsa művek Seneca tragédiái, melyekben a legfelszárnyalóbb érzések az irodalmi charlatanizmus merőben fárasztó nyelvén szólnak meg, mutatói egyszerre az erkölcsi haladásnak és az ízlés gyógyíthatatlan hanyatlásának. Ugyanezt kell mondani Lucanusról is. A lélek feszültségéből, ami természetes következménye volt a kiváltképpen tragikus helyzetnek, dagályos műfaj született, melyben az egész iparkodás a szép mondásokkal való tündöklésre irányult. Valami hasonló volt ez ahhoz, ami nálunk a forradalom alatt történt; a legnagyobb válság, mely valaha is volt, csak szónoklással tele rhetorikát produkált. Ezen nem való fennakadni. Az új gondolatok néha nagy igényességgel jutnak kifejezésre. Seneca stylusa mértékletes, egyszerű és tiszta Szent Ágostonéhoz képest. Már pedig Szent Ágostonnak szép érzései kedvéért megbocsátjuk gyakorlati rettenetes stylusát, ízetlen *conchetti-ieit*.

Mindenesetre e nevelés, mely sok tekintetben nemes és választékos volt, nem jutott el a néphez. Ez még nem lett volna nagy hátrány, ha a népnek van legalább bizonyos vallási tápláléka, valami ahhoz hasonló, amit a templomban a mi társadalmunk legkitagadottabb elemei is megkapnak. Azonban a vallás nagyon aláhanyatlott a birodalom minden részében. Róma, fölényes értelemmel, meghagyta a régi kultuszokat, csak annyit nyesve le belőlük, ami embertelen,⁷² pártos vagy másokra nézve sérelmes volt.⁷³ Valamennyit bevonta valami hivatalos mázzal, aminek következtében hasonlókká váltak és jól-rosszul összeolvadtak egymással. Szerencsétlenségre ez igen különböző eredetű régi kultuszoknak volt egy közös vonásuk: egyformán képtelenek voltak, hogy eljuszanak a theologiai oktatáshoz, a gyakorlati erkölcsstanhoz, az épületes hithirdetéshez, a nép számára való-

⁷² Suetonius, *Claudius*, 25.

⁷³ Josephus, *Aid.*, XIX, V, 3.

ban gyümölcsöző lelkipásztor kodáshoz. A pogány templom sohasem volt az, ami szép korszakában a zsinagóga és az egyház volt, vagyis közös ház, iskola, vendéghely, hajlék, hol a szegény menedéket talál.⁷⁴ Hideg *cella* volt, hova az ember nem lépett be, hol nem tanult semmit. A római kultusz volt talán a legkevésbé rossz azok között, amelyek még érvényben voltak. A szív és a test tisztasága úgy szerepelt benne, hogy hozzátartozik a valláshoz.⁷⁵ Komolysága, illedelmessége, szigorúsága révén e kultusz, eltekintve némely, a mi carnevalunkhoz hasonló bohóckodástól, felette állt a bizarr és nevetséges szertartásoknak, melyeket a keleti rögeszmék hatalmába került személyek titokban meghonosítottak. Mindazonáltal az erőlködés, mellyel a római patríciusok a »valláist«, vagyis az ő kultuszukat, megkülönböztették a »babonádtól, vagyis az idegen kultusztól,⁷⁶ meglehetősen gyermekesnek tűnik fel. Az összes pogány kultuszok lényegileg babonások voltak. A mai paraszt, ki garast dob a csodatékony kápolna perselyébe, ökrét vagy lovát ennek vagy annak a szentnek az oltalmába' ajánlja, bizonyosféle vizet iszik a betegség ellen: pogányságban leledzik. Jóformán összes babonáink maradványai valamely régi vallásnak, mely a kereszténységet megelőzte és amelyet ez nem tudott teljesen k<i>ir</i>lani. Ha ma fel akarnék lelni a pogányság képét^ a legelmaradtabb vidék valamelyik eldugott zugában kellene azt keresni.

A pogány kultuszoknak, nem lévén más őrzőjük, mint az ingadozó néphagyomány és a sekrestyések érdeke, alantas bálványozásba kellett elfajulniuk.⁷⁷

⁷⁴ *Beresc.hith rabba*, LXV fejt., fol. 65b; du Cange a *matri-cularius* szónál. .

⁷⁵ Cicero, *De leyibus*, II, 8; Vopiscus, *Aurelianus*, 19.

⁷⁶ „Religio sine superslitione”. Gyászbeszéd Turia felett, I, 30—31 sor. L. Plutarehos értekezését *A babonáról*.

⁷⁷ L. Meliton, *Hsip állhü'í-ia*^ Cureton *Spicilegium syria-ezun-jában*. 43 I., vagy dóin Pitra *Spicil. Solesmense-jében*, II k., XLI 1., hogy , ez milyen benyomást tett a zsidókra és a keresztényekre.

Augustus, jóllehet bizonyos tartózkodással, elfogadta, hogy a provinciákban már életében imádják.⁷⁸ Tiberius a maga jelenlétében hagyta letárgyaltatni a nemtelen vetélykedést, melyben Ázsia városai azért a dicsőségért veszekedtek, hogy neki templomot emelhesse nek.⁷⁹ Caligula különösen istenkáromlásai⁸⁰ mi visszahatást se keltettek; a judaismuson kívül nem akadt egy pap se, ki ez örületeknek ellenszegüljön. A pogány kultuszok, melyek legtöbbször a természeti erők primitív kultuszából fakadtak és mindenféle keverődés meg a nép képzelme folytán tízszer is átalakultak, nem terjedhettek tovább, mint ahogy múltjuk engedte. Nem lehetett belőlük kifejleszteni, ami sohasem volt bennök: a deismust, az épülést. Az egyházatyák mosolygásra készítenek, mikor azt fejtegetik, hogy Saturnus rossz családapa, Zeus rossz férj volt. Csakhogy azonban még nevetségesebb lett volna Zeust (vagyis a léggört) morális istenné tenni, aki parancsol, tilt, jutalmaz, büntet. Oly világban, mely catechismust akart, mit kezdhettek volna például Venus kultuszával, mely a Földközi-tengert járó első phoeníciai hajósok társaséleti szükségletéből eredt és az idők folyamán megbecsztelenítésévé vált annak, amit mind jobban és jobban a vallás lényegének tekintettek?

Mert hát mindenfelől erélyes megnyilvánulással mutatkozott a szükségérzete egy monotheista vallásnak, mely isteni meghagyásokra alapítja az erkölcsöt, így szokott elérkezni az idő, mikor a merő gyermekeségekre, boszorkány-hókuszpókuszokra csökkent naturalista vallások már nem tudják kielégíteni a társa-

⁷⁸ Suetonius, *Aug.*, 52; Dio Cassius, LI, 20; Tacitus, *Ann.*, I, 10; Aurél. (Victor, *Cues.*, 1; Appianus, *Bell. Chu.*, V, 132; Jos., *B. J.*, I, XXI, 2, 3, 4, 7; Noris, *Cenotaphia Pisana*, dissert. I, c. 4; *Kalendárium Cumanum* a *Corpus inscr.* Zaf.-ban, I, 310 1.; Eckhel, *Doctrina num. pet.*, p. 2; VI k., 100, 124 és köv. 1.

⁷⁹ Tacitus, *Ann.*, IV, 55—56; V. ö. Valerius Maximus, prol.

⁸⁰ L. fentebb 129 és köv. 1.

dalmat, amikor az emberiség erkölcsi, philosophikus vallást óhajt. A buddhismus, a zoroasterismus Indiában, Perzsiában megfelelt e szükségletnek. Az orphismus, a mysteriumok megpróbálkoztak vele a görög világban, de nem értek maradandó sikert. A korszakban, melynél tartunk, a probléma ünnepléses egyhangúsággal és parancsoló nagysággal kívánt megoldást az egész világon.

Igaz, Görögország e tekintetben kivétel volt. A hellenismus sokkal kevésbé volt elkopva, mint a birodalom többi vallása. Plutarchos, beotiai kis városában, békén, boldogan, gyermeki megelégedettséggel, a legnyugodtabb vallási öntudattal élt a hellenismusból. Nála nyoma sincs a válságnak, a meghasonlásnak, a nyugtalanságnak, a küszöbön álló forradalomnak. Azonban erre az oly gyermeki derűre csak a görög szellem volt képes. Görögország, mindvégig megelégedve magával, büszkén múltjára és arra a ragyogó mythológiára, melynek összes szent helyei a birtokában voltak, nem vett részt azokban a belső vívódásokban, melyek a világ többi részét gyötörték. Egyedül ő nem hívta a kereszténységet; egyedül ő akart ellenni nélküle; egyedül ő állította, hogy jobbat tud nála.⁸¹ Abból az örök ifjúságból, hazafiasságból, vidámságból eredt ez, mely az igazi hellént mindig jellemezte és amely még ma is a görög embert mintegy idegenné teszi azoktól a súlyos gondoktól, melyek bennünket gyötörnek. A hellenismus ilyenképpen vállalkozni mert, hogy megkísérelje az újjászületést, mellyel a birodalom egyetlen más kultusza se próbálkozhatott volna meg. Időszámításunk II., III. és IV. századában a hellenismus, a mythologia és a görög philosophia valamiféle összeolvastásával rendszeres vallásként fog fellépni és thaumaturg bölcseszeivel, prófétákká kinevezett régi bölcseszeivel, Pytha-

⁸¹ Corinthus, Görögország egyetlen városa, melynek az első századokban jelentékeny keresztény gyülekezete volt, ez időben rá nem volt hellén város.

gorashoz és Apolloniushoz fűzött legendáival oly versenyt fog kifejteni a kereszténységgel szemben, mely bár eredménytelen maradt, mégis a legveszedelmesebb akadály volt, amit Jézus vallása útjában talált.

A Caesarok korában e kísérlet még nem mutatkozott. Az első bölcsek, kik valami szövetségfélét próbáltak a philosophia és a pogányság között, Tyrusi Euphrates, Tyanai Apollonius és Plularchos, a század végéről valók. A legenda annyira beburjánozta Apollonius igazi életrajzának vázát, hogy az ember nem tudja, a bölcsek, a vallásalapítók vagy a szélhámósok közé kell-e sorolnia? Ami Plutarchost illeti, ő nem annyira gondolkodó, újító, mint inkább a mérséklet embere, ki a philosophiát félenkké, a vallást pedig egyszerűvé tévén, mindenkit össze akar bekíteni. Semmi sincs benne Porphyriosból, se Julianusból. A stoikusok⁸² allegorikus exegesis'-kísérletci vajmi gyenge dolgok. A mysteriumok, mint például Bacchuséi, melyekben kecses jelképek alatt a lélek halhatatlanságát tanították,⁸³ csak bizonyos országokra korlátozódtak és nem voltak szélesebb kihatással. A felvilágosult osztályok a hivatalos vallás iránt általános hitetlenséggel viseltettek.⁸⁴ A politikusok, kik leghangosabban iparkodtak fentartani az állam kultuszát, nagyon elmés mondásokkal gúnyolódtak rajta.⁸⁵ Nyíltan hirdették az erkölcstelen elvet, hogy a vallási mesék csak a népnek valók és miatta kell fentartani azokat.⁸⁶ Vajmi kárbaesett beszéd,

⁸² Heraclides, Cornulus. V. ö. Cic., *De natura deorum*, III, 23—25, 60, 62—69.

⁸³ Plularchos, *Consolatio ad uxorem*, 10; *De sera numinis vindicta*, 22; Heuzey, *Mission de Macedoine*, 128 1.; *Revue archéologique*, 1864 április, 282 1.

⁸⁴ Lucretius, I, 63 és köv.; Sallustius, *Catil.*, 52; ' Cic., *De naivra deorum*, II, 24, 28; *De divinat.*, II, 33, 35, 57; *De haruspicum responsis* majdnem az egész; *Tuséul.*, I, 16; *Juvenalis, Sat.*, II, 149—152; Seneca, *Epist.*, XXIV, 17.

⁸⁵ „Sua cuique civíali roigio esi, nostra nobis“. Cic., *Pro Flacco*, 28.

⁸⁶ Cic., *De nat. deorum*, I, 30, 42; *De divinat.*, II, 12, 33, 35, 72; *De harusp. resp.*, 6 sib.; *Ti tus -Livius-*, I, 19; Quintus

mert a nép hite maga is mélységesen meg volt rendítve.⁸⁷

Igaz, hogy Tiberius trónraléptétől fogva valami vallási reakciót lehet észlelni. Úgy látszik, mintha a világ megrettent volna Caesar és Augustus korának nyílt hitetlenségétől; előjátéka kísértett Julianus szerencsétlen próbálkozásának; az államérdek az összes babonákat rehabilitálja.⁸⁸ Valerius Maximus elsőnek mutat példát a zsákutcába jutott theologusoknak segítő alsórendű íróról, ki eladó vagy bepiszkolt tollát a vallás szolgálatába bocsátja. Azonban leginkább az idegen kultuszok húznak hasznot e fordulatból. A görög-római kultusznak kedvező komoly visszahatás majd csak a II. században következik el. Ez idő szerint a vallási nyugtalanságtól bántott osztályok a Keletről jött kultuszok felé fordulnak.⁸⁹ Isis és Scra-pis népszerűbbek, mint bármikor.⁹⁰ Mindenféle fajta ámitok, thaumaturgok, mágusok fölözik le a szük-ségletet és ahogy rendszerint olyankor és azokban az országokban történni szokott, mikor és amelyekben az állam-vallás meggyengült, mindenütt csak úgy hem-zsegnek;⁹¹ emlékezzünk Tyanai Apollonius, Abonotica-i Alexander, Peregrinus, Gittoni Simon valóságos vagy képzelt alakjára.⁹² E tévedések, de még az agyrémek is

Curlius, IV, 10; Plutarchos, *De piac. phi!*, I, VII, 2; Diód. Sic., I, II, 2; Varró Szent Ágostonban, *De civil. Dei*, IV, 31, 32; VI, 6; Dionys. Halic., II, 20; VIII, 5; Valerius Maximus, I, II.

⁸⁷ Cic., *De divinat.*, II, 15; Juvenalis, II, 449 és köv.

⁸⁸ Tacitus, *Ann.*, XI, 15; Plinius, *Epist.*, X, *sub fin.* Tanulmányozandó Sérapion alakja Plutarchos, *De Pythiae oraculis* han. V. ö. *De El apud Delphos*, init. L. főként Valerius Maximus, I. k., az egész. >

⁸⁹ Juv. *Sat.*, VI, 489, 527 és köv.; Tacitus, *Ann.*, XI, 15. V. ö. Lucianos, *Az istenek gyűlése*; Tertullianus, *Apolog.*, 6.

⁹⁰ Jos., *Ant.*, XVIII, III, 4; Tacitus *Ann.*, II, 85; Le Bas *Inscr.*, p. V, no. 395.

⁸¹ Plutarchos, *De Pyth. orac.*, 25.

⁹² L. Lucianos, *Alexander seu pseudomantis* és *De morte Peregrini*.

mintegy a vajúdo föld imái voltak, természetlen próbálkozásai egy világnak, mely az utat keresi és amelynek görcsös erőlködései néha feledésre kárhoztatott monstroozításokat szülnek.

Mindent összevéve: az első század közepe az ó-kori történet egyik legrosszabb időszaka. A görög és római társadalom hanyatlást tüntet fel ahhoz képest, ami előbb volt és nagyon hátra van ahhoz viszonyítva, ami azután lett. Azonban a válság nagysága már önmagában tanúságot tett, hogy valami különös és titkos alakulás van folyamatban. Az élet mintha telvesztette volna mozgató rugóit; az öngyilkosságok megsaporodtak.⁸³ Soha század ily küzdelmét nem mutatta a jónak és a rossznak. A rossz, a szörnyű despotismus, mely a világot vérengző és örült emberek kezére adta; az erkölcsök romlottsága, mely Kelet bűneinek Rómába való beviteléből eredt; hiánya a jó vallásnak és a komoly népoktatásnak. A jó, egyfelől a philosophia, mely kitárt mellel küzdött a zsarnokok ellen, dacolt a szörnyetegekkel és egy félszázad folyamán (Nero, Vespasianus, Domitianus alatt)⁸⁴ háromszor vagy négyszer került proscriptióra; másfelől a népben lakozó erény erőfeszítései, e legitim áhítozás egy jobb vallási alapokra, törekvés a társulások, a monotheista kultuszok felé, rehabilitálása a szegénynek, ami mind főként a zsidóság és a kereszténység takarója alatt történt. E két nagy tiltakozás távolról; se volt egyetértésben egymással; a philosophus-párt és a keresztény-párt nem ismerték egymást és oly kevéssé tudtak törekvéseik egyező voltáról, hogy a philosophus-párt, mikor Nerva trónraléptével hatalomra jutott, éppenséggel nem kedvezett a kereszténységnek. Az igazat megvallva, a keresztények szándékai

⁸³ Seneca, *Epist.*, XII, XXIV, LXX; Lanuviumi felirat 2 col. 5—6 sor; Orelli, 440h.

⁸⁴ Dio Cassius, JAVI, 13; LXVII, 13; Suetonius, *Domit.*, 10; Tacitus, *Agricola*, 2, 45; Plinius, *Epist.*, III, 21; Philostratos, *Apollonius élete*, VII, k. az egész; Eusebius, *Chron.*, ad ann. Chr. 90.

sokkal radikálisabbak voltak. A stoikusok, miután uraivá lettek, megreformálták és az emberiség történetének száz legszebb évén át igazgatták a birodalmat. A keresztények, miután Constantinnal ők lettek a birodalom urai, beteljesítették tönkremenetelét. Az egyik fél hősiessége mellett nem szabad megfeledkezni a másik féléről. A kereszténység, mely oly igaztalan a pogány erények iránt, feladatául vállalta, hogy becsmérelje azokat, kik ugyanazzal az ellenséggel harcoltak, mint ő. A philosophia ellenállásában, az első században ugyanannyi nagyság volt, mint a kereszténységében; de a jutalom mily egyenlőtlenül jutott ki az egyiknek és a másiknak! A vértanúnak, aki felrúgta a bálványképeket, megvan a legendája; miért, hogy Annaeus Cornutusnak, ki szemébe mondta Nerónak, hogy könyvei sohasem fognak felérni Chrysipposéival;⁸⁵ Helvidius Priscusnak, ki odavágta Vespasianusnak: »Neked hatalmadban áll ölni, nekem meghalni«;⁸⁶ a cynikus Demetriusnak, ki a felbőszült Nerónak azt felelte: »Te halállal fenyegetsz engem; de a természet azzal fenyeget téged is«, miért, hogy ezeknek nincs ott a képük a népszerű hősök között, kiket mindenki szeret és üdvözöl? Vájon az emberiség annyi sok erőt állíthat csatasorba a bűn és az aljasság ellen, hogy az erény mindegyik iskolája visszautasíthatja a többinek a segítségét és azt hirdetheti, hogy csak neki van joga bátornak, büszkének, megadóknak lenni? A

⁸⁵ Dio Cassius, LXII, 29.

⁸⁶ Arrianus, *Dissert. Epiclet.* I, II, 21.

XVIII. FEJEZET.

Vallási törvény hozás az apostolok korában.

A császárság az első században, jóllehet ellenséges magatartást tanúsított a Keletről származó vallási újítások iránt, meg nem folytatott kitaró harcot pllcnök. Az állam-vallás elveit meglehetősen langyosan szorgalmazták. A köztársaság alatt ismételten betiltották az idegen rítusokat, különösen Sabazius, Izis, Serapis rítusát.¹ Mitsem használt. A népet mintegy ellenállhatatlan vonzás sodorta e kultuszok felé.² Mikor Róma fennállásának 535-ik évében elrendelték Izis és Serapis templomának lerombolását, nem akadt munkás, ki a rendeletet foganatosítsa és a consul maga volt kénytelen szekercecsapásokkal betörni az ajtót.³ Világos, hogy a latin kultusz már nem elégítette ki a tömeget. Azt hiszik, és nem ok nélkül, hogy Caesart a néphangulat iránt való hízalgés vezette, inikör visszaállította Izis és Serapis kultuszát.⁴

¹ Valerius Max., I, III, Titus Livius, XXXIX, 8—18; Cicero, *De legibus*, II, 8; Dionys. Halic., II, 90; Dio Cassius, XL, 47; XLII, 26; Tertullianus, *Apol.*, 6; *Adv. nationes*. I. 10.

² Propertius, IV, I, 17; Lucanus VIII, 831; Dio Cassius, XLVII, 15; Arnobius, II, 73i.

³ Valerius Maximus, I, III, 3.

⁴ Dio Cassius, XLVII, 15.

A mély és liberális intuitio, mely őt jellemezte, c nagy embert a teljes lelkiismereti szabadság barátjává tette.⁵ Augustus jobban ragaszkodott a nemzeti valláshoz.⁶ Ellenszenvvel volt a keleti kultuszok iránt;⁷ sőt megtiltotta az egyiptomi szertartások terjesztését Itáliában;⁸ de azt akarta, hogy minden kultusz, különösen pedig a zsidó, úr legyen a maga hazájában.⁹ A zsidókat mentesítette mindentől, ami vallási érzésüket sértette volna, különösen a szombati napra való törvénybcidézéstől.¹⁰ Környezetének néhány tagja kevésbé volt türelmes és szerette volna, ha vallási üldözéseket hajt végre a latin kultusz javára.¹¹ Úgy látszik, nem hajlott c vészes tanácsokra. Sőt Josephus, aki azonban gyanús, hogy tújoz, azt beszéli, hogy szent edényeket ajándékozott a jeruzsálemi templomnak.¹²

Tiberius volt az első, ki határozottan felállította az állam-vallás elvét és komoly rendszabályokat fogantatosított a zsidó és keleti propaganda ellen.¹³ Ne feledjük, hogy a császár »pontifcx maximus« volt és mikor a régi római kultuszt védte, olybá tűnt fel, hogy hivatalos kötelességet teljesíti. Caligula visszavonta Tiberius rendeleteit;¹⁴ de örültsége nem engedte, hogy bármiben is következetes legyen. Claudius, úgy látszik, Augustus politikáját utánozta. Ró-

⁵ Jos., XIV, X. V. ö. Cicero, *Pro Flacco*, 28.

⁶ Suet., *Aug.*, 31, 93; Dio Cassius, LII, 36.

⁷ Suet., *Aug.*, 93.

⁸ Dio Cassius, LIV, 6.

⁸ Jos., *Ant.*, XVI, VI.

¹⁰ *Ibid.*, XVI, VI, 2.

¹¹ Dio. Cassius, LII, 36.

¹² Jos., *B. J.*, V, XIII, 6. V. ö. Suetonius, *Aug.*, 93.

¹³ Suetonius, *Tib.*, 36; Tac., *Ann.*, II, 85; Jos., *Ant.*, XVIII, III, 4, 5; Philo, *In; Flaccum*, 1 §; *Leg. ad Caium*, 24 Seneca, *Epist.*, CVIII, 22. Tertullianus kijelentése (*Apolog.* 5.), melyet utána más egyházi írók is ismételtek, hogy Tiberius Jézus Krisztust az istenek rangjára akarta emelni, szóra se érdemes.

¹⁴ Dio Cassius, LX, 6.

mában erősítette a latin kultuszt; úgy mutatta, hogy aggasztja az idegen vallások terjedése,¹⁵ szigorú eljárást alkalmazott a zsidókkal szemben¹⁶ és kitartóan üldözte a társulásokat.¹⁷ Júdeában, ezzel szemben, jóindulattal volt a benszülöttek iránt.¹⁸ A kegy, melyben a két utóbbi uralom alatt az Agrippák Rómában álltak, hatalmas pártfogást biztosított hitsor sósáiknak, kivéve azokat az eseteket, mikor a római rendőrség biztonsági intézkedéseket követelt.

Ami Nérót illeti, kevésbé foglalkozott a vallással.¹⁹ A keresztények ellen elkövetett gyalázatos cselekedeti atrocitások voltak, nem pedig törvényhozási intézkedések.²⁰ Az üldözési esetek, melyeket az e korbéli római társadalomból idéznek, inkább a családi, semmint a politikai fenhatóság művei.²¹ És még ezek az esetek is csak a római nemes-házakban fordultak elő, ahol megőrizték a régi hagyományokat.²² A provinciáknak teljesen szabadságukban állott követni kultuszokat, azzal az egy feltétellel, hogy nem sértik más országok kultuszait.²³ A provinciabeliek²⁴ Rómában is birtokában voltak e jognak, feltéve, hogy nem okoztak botrányt. Az egyedüli két vallás, mely ellen a császárság az első században harcot viselt, a druidismus és a judaismus, vár volt, melyben nemzetiségek védték magukat. Mindenki meg volt győződve, hogy a judaismus hitvallása együtt járt a polgári

¹⁵ Tacitus, *Ann.*, XI, 15.

¹⁶ Dio Cassius, LX, 6; Suetonius *Claudius*, 25; *Cseleked.*, XVIII, 2.

¹⁷ Dio Cassius. LX, 6.

¹⁸ Jos., *Ant.*, XIX, V. 2; XX, VI, 3; *B. J.*, II, XII, 7.

¹⁹ Suet., *Nero*, 56.

²⁰ Tacitus *Ann.*, XV, 44; Suetonius, *Nero*, 16. Ezt még majd bővebben kifejtiük,

²¹ Tacitus, XIII, 32.

²² V. ö.: Dio Cassius (Xiphilin), *Domit.*, sub. fin.; Suetonius, *Domit.*, 15. A Digesla-ban formálisan megvan e megkülönböztetés, I. XLVII, tit. XXII, *de Coll. et Corp.*, 1 és 3.

²³ Cic., *Pro Flacco*, 28.

²⁴ E megkülönböztetés jelzésére nézve 1. *Cseleked.*, XVI, 20—21. V. ö. XVIII, 13.

törvények megvetésével és az Állam jóléte iránt való közömbösséggel.²⁵ Amikor a judaismus egyszerűen egyéni vallás akart lenni, nem üldözték.²⁶ A Serapis-kultusz ellen irányuló szigorú rendszabályok talán a monotheista jellegből eredtek, melyet feltüntetett²⁷ és amely miatt összezavarták a zsidó és a keresztény kultusszal.²⁸

Semmiféle meghatározott törvény²⁹ se tiltotta tehát az apostolok korában a monotheista hitvallást. E vallásokat ugyan egész a syriai császárok trónra-léptéig mindig szemmel tartották; de csak Trajántól fogva látjuk, hogy a császárság rendszeresen üldözi azokat, mint amelyek ellenségei a többinek, türelmetlenek és tagadják az államot. Végeredményben az egyetlen, aminek a római birodalom a vallási dolgok tekintetében hadat üzent, a theocratia. Irányító elve a laikus állam volt; nem fogadta el, hogy valamely vallásnak bármily mérvben is polgári vagy politikai következményei legyenek, főként pedig nem engedett az államban semmi az államon kívül álló társulást. Ez az utóbbi pont igen lényeges; igazában ez a gyö-¹kere az összes üldözéseknek. A társulásokról szóló törvény, sokkal inkább, semmint a vallási türelmetlenség, volt végzetes oka az erőszakosságoknak, melyek meggyalázták a legjobb fejedelmek uralmát.

Á társulatok tekintetében, mint minden *jó és szíves* dologban, a görög tartományok felette álltak a rómaiaknak. Az athéni, rhodosi, az archipelagosi szigetekben *eranos-ok* vagy *thiasis-ok* szép kölcsönösen segítő, hitelnyújtó, tűzkár ellen biztosító, jótékony-

²⁵ Cic., *Pro Flacco*, 28; Juvenalis, XIV, 100 és köv.; Tacitus, *Hist.*, V, 4, 5; Plinius *Epist.*, X, 97; Dio Cassius, LII, 36.

²⁶ Jos., *B. J.*, VII, V, 2.

²⁷ Aelius Aristides, *Pro Serapide*, 53; Julianus, *Orat.*, IV, 136 1. Sparheim-kiad. és a faragott kövek, melyeket Leblant úr állított össze, *Bulletin de la Soc. des Antiqu. de Fr.*, 1859, 191-195 1.

²⁸ Tac., *Ann.*, II, 85; Suet., *Tib.*, 36; Jos., *Ant.*, XVIII, III, 4-5; Hadrian levele Vopiscus *Vita Saturnini*-ban, 8.

²⁹ Dio Cassius, XXXVII, 17.

sági, tisztos szórakozásra alakult egyesületek voltak.³⁰ Mindegyiknek megvolt a maga stólákra vésett alapszabálya, levéltára, közös pénztára, mely önkényes adományokból vagy gyűjtésekből kapta a jövedelmet. Az eranisták vagy thiasisták bizonyos ünnepeket együtt ülték meg, kedélyes lakomákat rendeztek.³¹ A tag, ha pénzzavarban volt, visszafizetés terhe mellett kölcsönt kaphatott a pénztárból. Női tagok is voltak, akiknek külön fejük volt (*proéranistrie*). Az összejövetelek teljesen titkosak voltak; szigorú szabályzat biztosította a rendet; úgy látszik, csarnokoktól, vagy kis építményektől körülvett, zárt kertekben folytak le, melyek közepén állt az áldozást oltár.³² Végül minden gyülekezetnek volt előljáró testületé, melynek tagjait sorshúzással választották egy év tartamára (*clerolok*),³³ a régi görög demokráciák módjára és ahonnan talán a keresztény »klérus«³¹ elnevezés is származik. Választani csak az elnököt választották.

³⁰ L. a *Revue Archéol.*-ban közzétett vagy helyesbített feliratokat, 1864, nov., 397 és köv.; dec., 460 és köv.; 1865. jún., 451—452 és 497 (és köv., 1.; 1866 ápr.; Ross, *Inscr. graec. ined.*, II. f., 282, 291, 292 sz.; Hamilton, *Researches in Asia Minor*, II. k., 301 sz.; *Corpus inscr. graec.*, 120, 126, 2525b, 2562 sz.; Rhangabé, *Antiqu., hellén.*, 811 sz.; Henzen, 6082 sz.; Virgilius, *Eccl.*, V, 30. V. ö. Harpocralon, *Lex.*, az szónál; Festus, a *Thiasitas* szónál; *Digesta*, XLVII, XXII, *de Coll, et Corp.*, 4; Plinius, *Epist.*, X, 93, 94.

³¹ Aristoteles, *Nicom. eth.*, VIII, IX, 5; Pint, *Görög kérések*, 44.

³² Wescher, *Archives des missions scientif.*, 2. sor., I k., 432 l. és *Rev. arch.*, 1865, szept., 221—222 l. V. ö. Aristoteles, *Oeconom.*, II, 3; Strabon, IX, I, 15; *Corpus insc. gr.* 2271 sz., 13—14 sor.

³³ *Κληρωτοί*.

³⁴ *Κλήροσ*. A *Ki-ggoi* egyházi etymológiája más és célzást foglal magában Levi törzsének helyzetére Izraelben. Nem lehetetlen azonban, hogy az elnevezést eredetileg a görög társulattoktól kölcsönözték el. (V. ö. *Cseleked.*, I, 25—26; I. Petri, V, 3; Alex. Kelem., Eusehiusban, *H. E.*, III, 23.) Wescher úr e társulatok előljárói között talált egy *ἐπίοχοπος-ι* is (*Revue arch.*, 1866, április). Az összejövetelnek néha *αναγαγωγή* volt a neve (*Revue arch.*, 1865, szept., 216 l.; Pollux, IX, VIII, 143).

A tisztviselők a felvételre jelentkezőt bizonyos vizsgafélének vetették alá és tanusítaniok kellett, hogy az »szent, jámbor és jó«. ³⁵ Az időszámításunkat megelőző két-három évszázadban e kis egyesületek szinte ugyanoly változatos mozgalmat tükröztek, mint amely a középkorban a sokféle szerzetesrendet és ezek alosztályait hozta létre. Csak magán Rhodos szigetén tizenkilencről ³⁶ tudunk, mely közül több alapítójának vagy újjászervezőjének a nevét viselte. Némelyek, főként a Bacchusnak szenteltek, fenkölt elveket vallottak és némi vigasztalást igyekeztek nyújtani a jóakaratói embereknek. Ha a görög világban még maradt valami szeretet, jámborság, vallásos erkölcs, az az ilyen magánkulluszok szabadságának volt köszönhető. E kultuszok mintegy versenyeztek a hivatalos vallással, melynek magáramaradottsága napról-napra érezhetőbbé vált.

Rómában az efajta egyesületek több nehézséggel, ³⁷ a kitagadott osztályok részéről azonban nem kisebb rokonszenvvel találkoztak. A római politikának a társulatokat illető elveit elsőízben a köztársaság alatt (Kr. e. 186) promolguállák a bacchanáliák alkalmából. A rómaiak természeti hajlamból nagyon vonzódtak egyesületek alakítására, ³⁸ főként vallási egyesületekére; ³⁹ de ez állandó jellegű congregatiók nem tettezttek a patríciusoknak, ⁴⁰ a közhatalom letéteményeseinek, kik az életről való szűk és száraz felfogásukkal csak a családot és az államot ismerték el társadalmi csoportozatnak. A legaprólékosabb elővigyázati rendszabályokhoz folyamodtak, aminők: előzetes engedély-

³⁵ *Corpus inser. gr.*, 126 sz. V. ö. *Rev. arch.*, 1865, Szepl, 216 l. '.

³⁶ Wescher, *Revue archéol.*, 1864, dec., 460 és köv. 1.

³⁷ A görög egyesületek sem voltak teljesen mentek ezektől. Felirat a *Revue archéol.*-ban 1864, december, 462 és köv. 1.

³⁸ *Digesta XLVII, XXII, de Coll, et Corp.*, 4.

³⁹ Titus Livius, XXIX, 10 és köv.; Orelli és Henzen, *Insc. lai.*, C. V, § 21.

⁴⁰ Dio Cassius, LH, 36; LX, 6.

kérés, a tagok számának korlátozása, a *magister sacromm* állandó voltának és közös pénzalap aláírások útján való gyűjtésének tilalma.⁴¹ Ugyanez a vigyázatlanság nyilvánul ismételtén a császárság történetében. A törvények fegyvertárában volt szöveg minden elnyomásra.⁴² Azonban a hatalomtól függött, hogy éljen-e vele vagy sem? A proscibált kultuszok gyakran csak alig pár évvel a proscriptio után már újból előtűnnek.⁴³ Egyébiránt az idegen bevándorlás, főként a syriaiaké, szünet nélkül új és új táplálékot adott a hitvallásoknak, melyeket hiába igyekeztek kirtani.

Az ember csodálkozva látja, hogy egy ily színre másodrangú tárgy mennyire foglalkoztatta a legerősebb elméket. Caesar és Augustus egyik főtürevése volt megakadályozni új collegiumok alakulását és megszüntetni a már megalakultakat.⁴⁴ Egy rendelet, melyet, úgy látszik, Augustus alatt bocsátottak ki, megkísérelte határozottan megvonni az egyesülés és társulás jogának határait. E határok roppant szűkre voltak szabva. A *collegium-ok* tisztára csak temetkezési társulatok lehettek. Havonta csak egyszer gyűlhetnek egybe; nem foglalkozhatnak mással, mint csak az elhúnyt tagok sírjaival; semmiféle szín alatt se tágíthatnak működési körükön.⁴⁵ A császárság a lehetlent akarta megvalósítani. Az államról való túlzott fogalmának következképek isólán akarta az egyént,

⁴¹ Titus Livius, XXXIX, 8—18. V. ö. a feliratos rendeletet *Corp. inser. lat.*, I, 43—44; Cic., *De legibus*, II, 8.

⁴² Cic., *Pro Sext.*, 25; *In Pis.*, 4; Asconius, *In Cornelianam*, 75 (ed. Orelli); *In Pisonianam*, 7—8 L; Dio Cassius, XXXVIII, 13, 14; Digesta, III, IV, *Quod cujus.*, 1; XLVII, XXII, *De Coll. et Corp.*, az egész.

⁴³ Suetonius, *Domit.*, 1; Dio Cassius, XLVII, 15; LX, 6; LXVII, 24; Tertullianus és Arnobius fentebb idézett helyei.

⁴⁴ Suetonius, *Caesar*, 42; *Aug.*, 32; Jos., *Ant.*, XIV, X, 8; Dio Cassius, LII, 36.

⁴⁵ „Kaput ex S. C. P. R. Quibus coire, convenire, collegiumque habere liceat. Qui stipem menstruum conferre volent in funera, ii in collegium coeant, neque sub specie ejus collegi

elszakítani mind az erkölcsi kötelekeket az emberek között, legyűzni a szegények legitim vágyát, azt, hogy valami kis helyen egymáshoz simuljanak és felmelengessék egymást. A régi Görögországban a város nagyon zsarnokoskodó volt; de zaklatásaiért annyi élvezetet, fényt, annyi dicsőséget adott cserébe, hogy senkinek se jutott eszébe panaszkodni ellene. Az emberek örömmel haltak meg érte; mukkanás nélkül túrték legigazságtalanabb szeszélyeit is. A római birodalom hazának nagyon is nagy volt. Nagy anyagi előnyöket nyújtott; de nem adott semmit, amit szeretni, lehetett volna. Az elviselhetetlen szomorúság, mely ettől az élettől elválaszthatatlan volt, rosszabbnak tűnt fel, mint a halál.

Éppen ezért az egyesületek, a politikusok minden erőfeszítése ellenére is, roppant hódítottak. Teljesen ugyanaz volt ez, mint a mi középkorbeli egyesületeink dolga, szent patronusaikkal és közös lakomáikkal. A nagy családoknak ott volt buzgólkodásra a nevek, a haza, a hagyomány; de a szegényeknek, a kicsinyeknek nem volt másuk, mint a *collegium*. Ezt dédelgették. Az összes szövegek úgy tüntetik fel e *collegium-cikái* vagy coeius-okat, hogy rabszolgák,⁴⁶ veteránok,⁴⁷ kisemberek (*teniiiores*) voltak a tagjaik. Szabadok, felszabadultak és szolgaságban levők között teljes egyenlőség uralkodott bennök.⁴⁹ Nők is számosan voltak tagjaik között.⁵⁰ Minden háborgatás, sőt néha igen szigorú büntetés ellenére is az emberek be akartak

nisi semel in mense coeant conferendi causa unde defuncti sepeliantur.“ Lanuviumi felirat, 1. col., 10—13 sor, Mommsen, *De collegiis et sodaliciis Romanorum* (Kiliae, 1843), 81—82 l. és *ad calcem*. V. ö. Digesta, XLVII, XXII, *de Coll, et Corp.*, 1; Tertullianus, *Apolog.*, 39.

⁴⁶ Lanuviumi felirat, 2 col., 3, 7 sor; Digesta, XLVII, XXII, *de Coll, et Corp.*, 3.

⁴⁷ Digesta, XLVIII, XI, de Extr. crim., 2.

⁴⁸ *Ibid.*, XLVII, XXII, de Coll, et Corp., 1 és 3.

⁴⁹ Heuzey, *Mission de Macédoine*, 71 és köv. 1.; Orelli, *Inscr.* 4093 sz.

⁵⁰ Orelli, 2409; Melchiorri és P. Visconti, *Silloge d'iscrizioni antiche*, 6 l.

jutni egy-egy ily *collegium-ba*, melyben kellemes tagtársi élet folyt, kölcsönös segítséget lehetett találni és a halálon túlterjedő kapcsok fogták át az embert.⁵¹ A helyiség, melyben egybegyültek, vagyis a *schola collegii* rendszerint egy *tetrastylus-ī* (négyoldalas oszlopcsarnok)⁵² foglalt magában, ahol a véd-isten oltára mellett ki volt függesztve a collegium szabályzata és egy *triclinium-ot*, melyben a lakomákat tartották. A lakomák nagyon népszerűek voltak; alkalmul a patronális ünnepek szolgáltak, vagy bizonyos társak évfordulóí, akik alapítványokkal szereztek érdemeket maguknak.⁵³ A lakomához mindenki elhozta a maga hozzájárulását; a kellékeket, úgymint a nyugagyakat, tányérokat, a kenyeret, bort, szardíniát, meleg vizet felváltva egy-egy tagtárs szolgáltatta.⁵⁴ A rabszolgának, kit felszabadítottak, egy amphora jó bort kellett hoznia baj társainak.⁵⁵ Nyájas jókedv derítette a lakomát; határozottan tiltva volt bármiféle, a collegiumra vonatkozó ügynek a tárgyalása, nehogy valami is Jnegzavarja az öröm és nyugalom pár percét, melyet szegény emberek maguknak szakítottak.⁵⁶ Minden rendezavarásért vagy sértő szóért büntetést kellett fizetni.⁵⁷

Látszatra e collegiumok nem voltak mások, mint

⁵¹ L. az Aeseulap és Hygia, Jupiter Cernenus és Diana és Antinous collegiumára vonatkozó helyeket Mommsen *id. m.*-ben, 93 és köv. l. V. ö. Orelli, *Inscr. lat.*, 1710 és köv., 2394, 2395, 2413, 4075, 4079, 4107, 4207, 4938, 5044 sz.; Mommsen, *id. m.*, 96, 113, 114 L; de Rossi, *Bullettino di archeol. eristiana*, 2 évf., 8 sz.

⁵² Lanuviumi felirat, 1. col., 6—7 sor; Orelli, 2270; de Rossi, *Buliéit, di archeol. erist.*, 2 évf., 8 sz.

⁵³ Lanuviumi felirat, 2. col., 11—13 sor; Orelli, 4420.

⁵⁴ Lanuviumi felirat, 1. col., 3—9, 21 sor; 2. col., 7—17 sor; Mommsen, *Inscr. regni Neap.*, 2559; Marini, *Atli*, 398 l.; Muratori, 491, 7; Mommsen, *De coll. et sód.*, 109 és köv., 113 l. V. ö. I Cor., XI, 20 és köv. A keresztény egyházak fejé nek a pogányoknál *Θιασάρχηρ* „ neve. Lucianos, *Peregrinus*, 11.

⁵⁵ Lanuviumi felirat, 2. col., 7 sor.

⁵⁶ Lanuviumi felirat, 2. col., 24—25 sor.

⁵⁷ *Ibid.*, 2. col., 26—29 sor. V. ö. *Corpus inscr. gr.*, 126 sz.

csak temetkezési egyesületek.⁵⁸ Azonban ni ár ez egy-magában is elegendő lett volna, hogy erkölcsi jelleget adjon nekik. A római időkben csak úgy, mint ma és mint minden korszakban, melyben a vallás meggyengüli, a sírok iránt való kegyelet volt jóformán az egyetlen, melyet a nép megőrzött. Jól esett a gondolat, hogy az embert nem dobják majd a rémes közös gödörbe,⁵⁹ a collegium gondoskodni fog a temetésről és a tagtársak, kik eljönnek a máglyához, kapnak ezért valami kis díjat,⁶⁰ körülbelül húsz fillért.⁶¹ Főként a rabszolgáknak kellett a meggyőződés, hogy ha gazdáik a pöcegödörbe dobatnák őket, lesznek barátaik, kik »képletes temetést«⁶² rendeznek nekik. A szegény ember havonta egy garast fizetett a közös perselybe, hogy halála után egy kis urnát biztosítson magának valamely *columbarium*-ban, márványtáblával, melyre reávéssik a nevét. A rómaiaknál a temetés, benső kapcsolatban lévén a *sacra genlilitia*-^{val}, vagyis a családi rítusokká], roppant fontos volt. A kiket egy helyre temettek, benső összeköttetésbe és rokonságba léptek egymással.⁶³

Íme, miért volt, hogy a kereszténység Rómában sokáig olybá tűnt fel, mint valamiféle temetkezési *collegium* és hogy az első keresztény szentélyek a vér-

⁵⁸ Orelli, *Inscr. lat.*, 2399, 2400, 2405, 4093, 4103 sz.; Mommsen, *De coll. et sód. Horn.*, 97 I. Heuzey, idézett hely. L. még ma is a kis egyesületi temetőket Rómában.

⁵⁹ Hor., *Sat.*, I, VIII, 8 és köv.

⁶⁰ *Funeraticium*.

⁶¹ Lanuviumi felirat, 1. col., 24, 25, 32 sor.

⁶² Lanuviumi felirat, 2. col., 3—5 sor.

⁶³ Cicero, *De offic.*, I, 47; Schol. Bobb. ad Cic., *Pro Archia*, X, 1. V. ö. Plutarchos, *De frat. amore*, 7; Digesta, XLVII, XXII, *de Coll. et Corp.*, 4. Egy római feliratban a sírhely alapítója kiköti, hogy azok, kiket oda helyeznek nyugalomra, az ő vallásához tartozzanak, *ad religionem pertinei Ues meam* (de Rossi, *Bullettino dl archeol. erist.*, 3. évf., 7. sz., 54 l.).

tanuk sírjai voltak.⁶⁴ Ha a kereszténység csak ez lett volna, nem bántak volna vele oly szigorúan; csakhogy más is volt; voltak közös pénztárai;⁶⁵ azzal dicsekedett, hogy teljes várost alkot; meg volt győződve, hogy övé a jövő. Ha az ember szombat este belép valamely törökországi görög templom falai közé, például Szent Photini templomába Smyrnában, elámul, mily hatalmas van az ily társulási vallásoknak az üldöző vagy rosszindulatú társadalom közepette. E szabálytalan épülethalmaz (templom, presbyterium, iskolák, börtön), a kis zárt városukban ide-oda járkáló hívek, a frissen hányt sírhalmok, melyeken lámpa ég, a halottas szag, a nedves rothadás érzése, az imádság mormoló hangja, a kéregető szavak mind valami puha és meleg légkört formálnak, melyet az idegen egy-egy pillanatra meglehetősen ízetlennek tarthat, de amely vajmi kedves az odatartozónak.

A társulatok, ha már elnyerték az engedélyezést, Rómában fel voltak ruházva a polgári személyeket illető összes jogokkal;⁶⁶ az engedélyezést azonban csak nagyon nehezen adták meg, ha az egyesületnek pénztára volt és nem temetkezési célból alakult.⁶⁷ Vallásnak, vagy fogadalmak közötten való teljesítésének ürügye világosan azok között a ténykörülmények között szerepel, melyek valamely összejövotelt delictumnak bélyegeznek;⁶⁸ s pedig e delictum nem volt kevesebb, mint felségsértés, legalább annak a terhére,

⁶⁴ Tertullianus, *Ad Scapulum*, 3; de Rossi, *op. cit.*, 3. évf., 12. sz.

⁶⁵ Sz. Justinus, *Ápol.*, I, 67; Tertullianus, *Apológ.*, 39.

⁶⁶ Ulpianus, *Fragm.*, XXII, 6; *Digesta*, III, IV, *Quod cujusc.*, 1; XLVI, I, *de Fid. et Mond.*, 22; XLVII, II, *de Furtis*, 31; XLVII, XXII, *de Coll. et Corp.*, 1 és 3; Gruter, 322, 3 és 4; 424, 12; Orelli 4080; Marini, *Atti*, 95 1.; Muratori, 516, 1; *Nem. de la Soc. des Antiqu. de Fr.*, XX, 78 1.

⁶⁷ Dig. XLVII, XXII, *de Coll. et Corp.*, az egész; Lanuviumi felirat, 1 col., 10—13 sor; Marini, *Atti*, 552 1.; Muratori, 520, 3; Orelli, 4075, 4115, 1567, 2797, 3140, 3913; Heuzey, 6633, 6475; más feliratok Mommsen, *op. cit.*, 80 és köv. 1,

⁶⁸ *Digesta*, XLVII, XI, *de Extr. erim.*, 2.

ki az összejövetelet rendezte.⁶⁹ Claudius odáig ment, hogy bezáratta a korcsmákat, melyekben a társulati tagok gyülekezni szoktak, betiltotta a kis kiméréseket, melyekben a szegények olcsón kaphattak meleg vizet és főtt ételt.⁷⁰ Trajan és a legjobb császárok is bizalmatlanul nézték az egyesületeket.⁷¹ Hogy a vallási egy bej öve telt megengedjék, ahhoz lényeges kellék volt a tagok nagy fokban alárendelt helyzete és még ilyenkor is tömérdék kikötéssel járt a dolog.⁷² A legisták, kik a római jogot összeállították, ha még oly kiváló jogtudósok voltak is, alapos tudatlanságról tettek tanúságot az emberi természet felől, mikor minden módon, még halálbüntetéssel való fenyegetéssel is üldözték és szegyenletes vagy gyermekies óvintézkedésekkel korlátozták a lélek egyik örök szükségletét.⁷³ Mint a mi »Polgári törvénykönyv«-ünk szerzői, halálos hidegen nézték azéletet. Ha az élet abból állana, hogy az ember felsőbb parancs szerint szórakozzon, a hatóság szája íze szerint egye kenyerét, lelje mulatságát: mindez nagyon jól beválna. De a társadalmaknak, melyek átengedik magukat e hamis és korlátolt irányításnak, először az unalom a büntetésük, azután pedig a vallási pártok vehemens diadala. Az ember sohasem fog bele-

⁶⁹ *Ibid.*, XLVII, XXII, *de Coll. et Corp.*, 2; iXLVIII, IV, *ad Leg. Jul. majest.*, 1.

⁷⁰ Dio Cassius, LX, 6. V. ö. Suetonius, *Nero*, 16.

⁷¹ L. Plinius és Trajanus administratív levelezését. Plinius, *Epist.*, X, 43, 93, 94, 97, 98.

⁷² „Permittitur tenuiribus stipem menstruum conferre, dum tamen semel in inense coeant, ne sub pratextu hujusmodi illicitum collegium coeant (Dig., XLVII, XXII, *de Coll. et Corp.*, 1).“ „Servos quoque licet in collegia tenuiorum recipi volentibus dominis (*ibid.*, 3).“ V. ö. Plinius, *Epist.*, X, 94; Tertullianus, *Apol.*, 39.

⁷³ Digesta, I, XII, *de Off. praef. urbi*, 1, § 14 (v. ö. Mommsen, *op. cit.*, 127 1.); III, IV, *Quod cujusc.*, 1; XLVII, XX, *de Coll. et Corp.*, 3. Meg kell jegyezni, hogy a kitűnő Marcus-Aurelius, amennyire módjában állt, tágította az egyesülési jogot. Dig., XXXIV, V, *de Rebus dubiis*, 20; XL, III, *de Manumissionibus*, 1, sőt XLVII, XXII, *de Coll. et Corp.*, 1.

nyugodni, hogy ezt a jeges levegőt szívja; a kis kör, az egyesület kell neki, melyben együtt él és hal társai-val. A mi nagy, elvont társadalmaink nem tudják ki-elégíteni a sociabilitas összes ösztöneit, melyek az emberben lakoznak. Engedjék, hogy szívvel ragaszkodjon valamihez, hadd keresse vigasztalódását ott, ahol megtalálja, szerezzen magának testvéreket, szőjön szívbeli kötelekeket. Az állam hideg keze ne avatkozzon be a lélek országába, mely a szabadság országa. Az élet, az öröm majd csak akkor támad fel újra a világban, amikor a *collég ium-ok* iránt való bizalmatlanságunk, a római jog e szomorú öröksége elmúlt belőlünk. Az államon kívül, de az állam lerontása nélkül való egyesülés a jövő főbenjáró kérdése. Az egyesülésről alkotandó törvény fogja eldönteni, hogy a modern társadalomnak az lesz-e a sorsa vagy nem, ami a régié? Tanulhatnánk a példából: a római birodalom a *coetus illiciti*, az *illicita collegia* felől intézkedő törvényhez fűzte a sorsát. A keresztények és a barbárok, az emberi lelkiismeret művének beteljesítésén munkálva, szétzúzták e törvényt; a birodalom, mely hozzákötötte magát, vele együtt merült alá.

A görög, és római világ, a laikus és profán világ, mely nem tudta, mi a pap, melynek nem volt se isteni törvénye, se kinyilatkoztatott könyve, itt oly problémák előtt állott, melyeket nem tudott megoldani. Tegyük hozzá, ha lettek volna papjai, lett volna szigorú theológiájú, erősen megszervezett vallása, nem teremtette volna meg a laikus államot, nem inaugurálta volna a racionális, az egyszerű emberi szükségletekre és az egyéneknek egymáshoz való természetes viszonyára alapított társadalom eszméjét. A görögök és rómaiak vallási alsóbbrendűsége politikai és értelmi felsőbbbségükből következett. Viszont a zsidó nép vallási felsőbbbsége volt az oka e nép politikai és filozófiai alsóbbrendűségének. A judaismus és az őskereszténység a polgári helyzet tagadását vagy inkább: gyámság alá helyezését foglalta magában. Miként az

islamismus, a társadalmat a vallásra alapította. Ha az ember így veszi a dolgokat, alapíthat nagy egyetemes proselytaságokat, lehetnek apostolai, kik bejárják és megtérítik a világot; de nem alapít politikai intézményeket, nemzeti függetlenséget, dinasztíát, törvénykönyvet, népet. i

XIX. FEJEZET.

A missiók jövője.

Ilyen volt a világ, melynek a keresztény misszionáriusok a megtérítésére vállalkoztak. Azt hiszem, látható, hogy e vállalkozás nem volt őrültség és sikere nem volt csoda. A világ erkölcsi szükségletekkel vajúdott, melyeknek az új vallás kitűnően megfelelt. Az erkölcsök szelídebbekké váltak; az emberek tisztább kultuszt óhajtottak; az emberi jogok fogalma, a társadalom javulásának eszméi mindenfelé hódítottak. Másfelől a hiszékenység roppant nagy volt, a tanult emberek száma pedig igen kevésbé jelentékeny. Álljanak csak elő buzgó apostolok, kik zsidók, vagyis monotheisták, Jézus tanítványai, vagyis áthatottak a -legszelídebb erkölcsi oktatástól, amit emberi fül addig hallott és ez a világ bizonytalán meg fogja hallgatni őket. Az álmok, melyek tanításukba vegyülnek, nem fogják: akadályozni sikerüket; azoknak a száma, kik nem hisznek a természetfeletiben, a csodában, igen kicsi. Ha alrendnek és szegények, annál jobb. Az emberiség azon a ponton van, hogy csak a népből kiinduló erőfeszítés mentheti meg. A régi pogány vallások nem reformálhatók; a római állam olyan, amilyen mindig az állam: merev, száraz, igazságos és kemény. E világban, melyet megöl, hogy hiányzik belőle a szeretet, a jövő azé, ki megnyitja a nép jám-

borságának eleven forrását. A görög liberalizmus, a régi római méltóság teljességgel képtelen e feladatra.

Ebből a szempontból a kereszténység megalapítása a legnagyobb mű, melyet a népből való emberek valaha is megalkottak. Kétségtelen, hogy római főnemes férfiak és nők is hamarosan csatlakoztak az Egyházhoz. Már az első század végén Flavius Clemens és Flavia Domitilla tanúbizonyságot tesznek, hogy a kereszténység behatolt szinte a Caesarok palotájába.¹ Az első Antoninusoktól fogva vannak gazdag emberek a gyülekezetben. A II. század vége felé a birodalom néhány legjelentékenyebb embere ott található tagjai között.² Eleinte azonban valamennyien vagy majdnem valamennyien alantas sorbeliek voltak. A legrégibb Egyházakban, épp úgy, mint Galileában, Jézus körül, nem voltak nemesek, befolyásos emberek.³ Már pedig az ily nagy alkotásokban a kezdeti óra a döntő. A vallások dicsősége teljes egészében az alapítótól illeti. A vallások a hit dolgai. Hinni közönséges valami; a nagy dolog: hitet kelteni tudni.

Ha az ember el akarja képzelni e csodálatos kezdetet, rendszerint a mi korunkbeli dolgok mintája után indul és ezzel súlyos tévedésekbe botlik. A népbeli ember időszámításunk első századában, főként a görög és a keleti országokban, éppenséggel nem hasonlít a maihoz. A nevelés akkor még nem határolta el oly élesen az osztályokat egymástól, mint ma. A Földközi-tenger körüli fajok, eltekintve a latiumi lakosságtól, mely amióta a római birodalom, meghódítván a világot, a legyőzött népeké lett, egé-

¹ L. de Rossi, *Bullettino di archeol. cristiana*, 3. évf., 3, 5, 6, 12 sz. Már Pomponia Graecina esete is (Tac., *Ann.*, XIII, 32), Nero alatt, jellemző; de nem bizonyos, hogy Pomponia Graecina keresztény volt.

² L. de Rossi, *Roma sotteranea*, I, 309 l. és XXI t.; 12 sz.; továbbá Renier Leon felirati egybevetéseit, *Comptes rendits de l'Acad. des Inscr. et B. L.*, 1865, 289 és köv. 1., Creuly tábornokéit, *Reu. arch.*, 1866, január, 63—64 l. V. ö. de Rossi, *Bull.*, 3. évf., 109, 77—79 l.

³ I. Cor., I, 26 és köv.; Jak., II, 5 és köv,

szcn eltűnt vagy merőben elvesztette jelentőségét, e fajok kevésbé voltak szilárdak, de könnyedébbek, élénkebbek, szellemesebbek, idealistábbak voltak, mint a mieink. A mi kitagadott osztályaink nehézkes; materialismusa, az a komor és fakó szín, amely éghajlatunk hatása és a középkor végzetes hagyatéka és amely a mi szegényeinknek oly gyászos kifejezést ad, nem volt meg az akkori szegényekben. Nagyon tudatlanok és nagyon hiszékenyek voltak, de semmivel se jobban, mint a gazdag és előkelő emberek. A kereszténység megalakulását nem való tehát akként képzelnünk, mintha valami mai mozgalomról volna szó, mely a népből indul ki és végül (nekünk teljes képtelen valami) elnyeri a tanult osztályok hozzájárulását. A kereszténység alapítói a néphez tartoztak, abban az értelemben, hogy közönséges ruhában jártak, egyszerűen éltek, pongyolán beszéltek vagy inkább a beszédben csak arra ügyeltek, hogy élénk kifejezésre juttassák gondolatukat. Intelligencia tekintetében azonban csak egy igen kis és mindjobban ritkuló csoportnak álltak mögötte, melynek tagjai Caesar és Augustus nagy korából maradtak meg. A bölcsészek elitejéhez képest, mely Augustus szavadát összekapcsolta az Antoninusokéval, az első keresztények együgyűek voltak. A császárság alattvalóinak nagy tömegéhez képest felvilágosult emberek számába mentek. Néha szabadgondolkodók gyanánt kezelték őket; a csőcselék azt kiabálta ellenük: »Halál az atheistákra!»⁴ És ez nem meglepő. A világ elremítően süllyedt mindjobban a babonáságba. A pogányok kereszténységének két fővárosa: Antiochia és Ephesus volt a birodalomnak az a két városa, mely legjobban hódolt a természetfeletti való hitnek. A II. és III. század egész az őrjöngésig fokozta a csodásért való szomjúhozást és a hiszékenységet.

A kereszténység a hivatalos világon kívül született,

⁴ *Αιρε τους ἀθεϊστας*, L. Szent Polykarp martysága 3, 9, 12 §, Ruinart, *Acta sincera*-ban, 31 és köv. 1.

de nem éppen ennek a szintje alatt. Látszatra és a világias előítéletek szerint Jézus tanítványai kis emberek voltak. A világfi azt szereti, ami büszke és erős; a szerény sorsúval szívélyesség nélkül beszél; a becsület az ő felfogása szerint abban áll, hogy nem tűr sértést; lenézi, ki gyengének vallja magát, ki mindent elszenved, mindeneknek alárendeli magát, odaengedi a tunikáját, arcát odatartja a pofonnak. Itt a tévedése; mert a gyenge, kit megvet, rendszerint felette áll; az erény summája azokban, kik engedelmeskednek (szolgák, munkások, katonák, tengerészek, stb.) nagyobb, mint azokban, akik parancsolnak, élveznek. És ez szinte rendjén is van így, mert a parancsolás és az élvezés nem hogy segítene az erénynek, inkább megnehezíti, hogy erényes legyen az ember.

Jézus csodálatosan megértette, hogy a nép keblében megvan a nagy tartálya az odaadásnak és lemondásnak, mely megmenti a világot. Ezért nyilvánította boldogoknak a szegényeket, tudván, hogy nekik könnyebb jónak lenni, mint másoknak. Az első keresztények lényegileg szegények voltak. »Szegények«, ez volt a nevök.⁵ Még amikor a II. és III. században, gazdag volt is a keresztény, lélekben *tenuior-nak* számított;⁶ a *collegia tenuiorum* felől intézkedő törvény mentette meg. A keresztények bizonyára nem voltak csupa rabszolgák és alantas helyzetű emberek; de a kereszténynek a rabszolga volt a társadalmi *aequivalense*; amit a rabszolgáról mondtak, azt mondták a keresztényről is. Mindketten ugyanazokat az erényeket becsülték: a jóságot, az alázatosságot, a megadást, a szelidséget. A pogány írók e tekintetben egyértelműen nyilatkoznak. Kivétel nélkül úgy találják, hogy a keresztényben szolgálai vonások vannak, közömbös a nagy ügyek iránt, szomorú és bánkódó arcú, komor szemmel nézi a századot, ellenszenvvel

⁵ *Ebionim. L. Jézus élete*, 179 és köv. 1., egybevetve Jak., II, 5 és köv.-vel. V. ö. a *πρωχοί το πνευματί*. Máté, V, 3.

⁶ L. fentebb 239, 243 l.

viseltetik a játékok, a színházak, a gymnasiumok, a fürdők iránt.⁷

Szóval: a pogányok voltak a világ; a keresztények nem tartoztak a világhoz. Kis külön csoportot alkottak, melyet a világ gyűlölt, mely a világot rossznak tartotta⁸ és igyekezett »mocsoktalan maradni a világtól.«⁹ A kereszténység eszménye ellentéte lesz a világfíának.¹⁰ A tökéletes keresztény szeretni fogja a megvetést; a szegénynek, az egyszerű embernek, az olyanoknak az erényei lesznek meg benne, ki nem igyekszik érvényesülni. Azonban meglesznek benne erényeinek hátrányai is; üresnek és hiúnak fog bélyegezni sok dolgot, ami nem az; összezsugorítja a mindenséget; ellenségesen és megvetéssel fogja nézni a szépséget. Oly rendszer, melyben a milói Venus csak bálvány-szobor, hamis vagy legalább is elfogult rendszer; mert a szépség majdnem felér a jóval és az igazzal. Mindenesetre ilyen eszmék mellett elkerülhetetlen, hogy a művészetben hanyatlás álljon be. A keresztény nem fog igyekezni se jól építeni, se jól faragni, se jól rajzolni; nagyon is idealista ehhez. Kevéssé fog törekedni tudásra; a kíváncsiság hiú dolognak tűnik fel előtte. A végtelen megérintésének nagy lelki gyönyörét összetévesztve a közönséges élvezettel, megfogja tiltani magának az élvezést. Nagyon is erényes hozzá.

Egy másik törvény is megmutatkozik már, amely majd dominálni fog a történelemben. A kereszténység megalapítása egybeesik a Földközi-tengert környező világ politikai életének elnyomásával; a keresztény-

⁷ Tacitus, *Ann.*, XV, 44; Plinius, *Epist.*, X, 97; Suetonius, *Nero*, 16; *Domit.*, 15; az egész *Philopatris*; Rutilius Numatianus, I, 389 és köv.; 440 és köv.

⁸ János, XV. 17 és köv.; XVI. 8 és köv.; 33; XVII. 15 és köv.

⁹ Jak., I, 27.

¹⁰ A kereszténység lényegbeli és őseredeti irányzatairól beszéltek, nem pedig arról a, főként a jezsuitáktól, tökéletesen átalakított kereszténységről, melyet ma hirdetnek,

ség oly korszakban születik meg és terjed el, amikor már nincs többé haza. Ha van valami, mi teljességgel hiányzik az Egyház alapítóiból, az a hazafiság. Nem cosmopoliták; mert az egész föld száműzetés! hely nekik; idealisták a legfeltétlenebb értelemben. A haza testnek és léleknek a keveréke. A lelket teszik a közös emlékek, szokások, legendák, csapások, remények, bánatok; a test: a föld, a faj, a nyelv, a hegyek, a folyók, a jellegzetes termények. Nos, sohasem vetettek mindegyikre kevésbé ügyet, mint ahogy az első keresztények tették. Nem törődnek Judeával; pár év múlva feledték Galileát; Görögország és Róma dicsősége közömbös nekik. A tartományok, melyekben a kereszténység először vert gyökeret, Syria, Cyprus, Kis-Ázsia már nem is emlékeztek az időre, mikor szabadok voltak. Görögországnak és Rómának még nagy nemzeti érzése volt. Azonban Rómában a hazafiság a hadseregben és néhány családban élt; Görögországban pedig a kereszténység csak Corinthusban vált termővé, abban a városban, mely amióta Mummius lerombolta és Caesar újjáépítette, mindenféle fajú emberek gyüledéke volt. Az igazi görög helyek, melyek mint ma, akkor is nagyon féltékenyek voltak és belemerültek múltjuk emlékeibe, csak kevésbé hajoltak az új ígéretekre; mindig középszerűen voltak keresztények. Ezzel ellentétben Ázsia, Syria puha, jókedvű, kéjes országai* a multság, szabad erkölcsök, könnyenvevés ez országai, melyek megszokták, hogy máshonnan kapják az életet és a kormányzatot, mit se voltak kénytelenek feladni büszkeség és hagyományok tekintetében. A kereszténység legrégebb metropolisai, Antiochia, Ephesus, Thessalonika, Corinthus, Róma, ha szabad így mondanom, közös városok voltak, olyanfélék, mint a modern Alexandria, melybe mindenféle fajbeliek tódulnak össze és ahol az embernek és a földnek az a házassága, mely a nemzetet teszi, teljesen felbomlott.

A társadalmi kérdéseknek tulajdonított fontos-

ság mindig fordított arányban van a politikai érdeklődéssel. A socializmus akkor kerekedik felül, mikor a hazafiság alábbhagy. A kereszténység társadalmi és vallási eszméknek volt az exploziója, melyet várni lehetett, amióta Augustus véget vetett a politikai küzdelmeknek. A kereszténység, miként az islamismus, egyetemes kultusz lévén, alapjában ellenségük lesz a nemzetiségeknek. Sok század és sok schisma kell majd, amig sikerülni fog nemzeti Egyházakat alapítani oly vallással, mely kezdetben tagadása volt minden földi hazának, oly korszakban született, mikor már nem voltak a világon önálló városok és polgárok és amelyet Italia és Görögország régi, merev és erős köztársaságai mint az államra nézve halálos mérget Vetettek volna ki magukból.

És itt volt egyik oka az új kultusz nagy jövőjének. Az emberiség vegyes, változékony, ellentétes vágyaktól ráncigáit valami. Nagy a haza, és szentek Marathon, Thermopyle, Valmy és Fleúrus hősei. Mindazonáltal a haza nem minden a földön. Mielőtt francia vagy német, előbb ember és Isten fia az ember. Isten országa, az örök álom, melyet nem lehet kitépni az ember szívéből, tiltakozás az ellen, ami nagyon is kizárólagos a hazafiságban. Az emberiségnek nagyobb boldogság és erkölcsi megjavítás irányában való szervezése keresztény és legitim gondolat. Az állam nem tud és nem tudhat mást, csak egyet: az önzés megszervezését. Ez nem közömbös dolog, mert az önzés a leghatalmasabb és legmegfoghatóbb emberi indíték. Azonban nem minden. A kormányok, melyek abból a feltevésből indultak ki, hogy az ember csak kapzsi ösztönökből áll, tévedtek. A fenszofajú embernél az odaadás épp oly természetes, mint az önzés. Az odaadás megszervezése: ez a vallás. Ne reméljék, hogy el lehet majd lenni vallás és vallási társulatok nélkül. A modern társadalmak haladásának minden lépése csak még parancsolóbbá fogja tenni e szükséglet érzését.

Íme, miként lehet e különös események előadása.

számunkra okulással telve. Ne akadjunk meg bizonyos vonásokon, melyeket az idők különbsége bizarrá tesz előttünk. Ha a nép hitéről van szó, mindig ropant aránytalanságot láthatunk az eszményi cél között, melyre a hit irányul és az anyagi körülmények kicsisége között, melyeken a hit alapul. Innen az a sajátosság, hogy a vallástörténelemben megbotránkoztató részletek és az örültséghez hasonló cselekedetek vegyülhetnek a legfenségesebb dolgokkal. A szerzetes, ki a szent ampullát kitalálta, egyike volt a francia királyság megalapítóinak. Ki ne szeretné kitörölni Jézus életéből a gergesai ördögösök epizódját? Soha hidegvérű ember meg nem fogja cselekedni, amit Assisi Ferenc, D'Arc Johanna, Péter remete, Loyola Ignác véghezvittek. Semmi se viszonylagosabb értelmű, mint az örültség szó, ha az emberi elme múltjára alkalmazzák. Ha a mai eszmék szerint járjak volna el, nincs próféta, nincs apostol, nincs szent, kit ne kellett volna bezárni. Azokban a korszakokban, melyekben a reflexió még fejletlen, az emberi öntudat nagyon állhatatlan; az ily lélekállapotban a jó észrevétlen átmenetekkel válik rosszá, a rossz jóvá, a szép határos a rúttal és a rút visszaváltozik széppé. Ennek számbavétele nélkül lehetetlen igazságosnak lenni a múlt iránt. Ugyanaz az isteni lehellet hatja át az egész történelmet és teszi csodálatosan egységessé; de a kombinációk változatossága, melyet az emberi képességek idéznek elő, végtelen. Az apostolok kevésbé különböznek tőlünk, mint a buddhizmus alapítói, akik pedig nyelvre és alkalmasint fajra is közelebb voltak hozzánk. Századunk tanúja volt vallási mozgalmaknak, melyek ugyanolyan rendkívüliek, akár az egykoriak, ugyanolyan lelkesedést támasztottak, aránylag máris több volt a vértanú jók és még nem lehet tudni, mi lesz a jövőjük.

Nem szólok a mormonokról, erről a bizonyos tekintetben oly ostoba és oly szégyenletes szektáról, hogy az ember habozik, komolyan vegye-e? Mindazonáltal tanulságos, hogy a XIX. században ezren

és ezen a mi fajunkhoz tartozó emberek közül benne élnek a csodában és vak hittel csüggnék mesés dolgokon, melyekről azt mondják, hogy szemökkel látták és kezökkel tapintották azokat. Már egész irodalom bizonyítja a mormonismus egybehangzását a tudománnyal, sőt, mi több, ez az együgyű ámitásokon alapult vallás a türelem és a lemondás csodatényeire tudta rábírní híveit; ötszáz év múlva a doktorok majd megszilárdulásának csodásságával fogják bizonyítani isteni voltát. Még figyelemreméltóbb jelenség a babismus Perzsiában.¹¹ Egy szelíd és igények nélkül való ember, olyan szerény és jámbor Spinoza-féle, szinte akarata ellenére odajutott, *hogy* thaumaturgi, isten-megtestesülési rangra emelték és a feje lett egy számos tagú, lángolóheví és fanatikus szektának, mely kevésbe múlt, hogy nem idézett elő oly forradalmat, amilyen az islamé volt. Ezernyi és ezernyi vértanú rohant érte víg kedvvel a halál torkába. A világtörténetben talán páratlan a babisták teherani lemészárlásának napja. »Teheran utcái és bazárjai, mondja egy olyan ember, ki közvetlen közelből mérítette értesüléseit,¹² e napon oly képet nyújtottak, melyet a lakosság sohasem feledhet. Még ma is, ha a beszélgetés e tárgyra fordul, kiteszik a borzalommal vegyült csodálat, melyet a tömeg érzett és amelyet az évek nem csökkentettek. Gyermekek és asszonyok lépdeltek a hóhérok között, tátongó sebekkel, melyekbe égő, lángoló fáklyák voltak tűzdelve. Kötéllel vonszolták az áldozatokat és ostorcsapásokkal hajtották őket. A nők és gyermekek menetközben egy versort énekeltek, mely így hangzott: »Bizony, Istentől jövünk és hozzá térünk vissza!« Hangjuk élesen szállt

¹¹ L. a babismus eredetének történetét de Gobineau úr előadásában *Les Relig. et les Philos. dans l'Asie centrale* (Paris, 1865), 141 és köv. l., továbbá Mirza Kazem bejtől a *Journal asiatique-ben*. Konstantinápolyban két személytől, ki közéről be volt avatva a babismus történetébe, magam is oly értesüléseket szereztem, melyek megerősítik a két tudós előadását.

¹² Gobineau, id. munka, 301 és köv. l.

a tömeg mély hallgatása felett. Ha egy-egy megkínzott elbukott és ostorcsapásokkal vagy bajonettszúrásokkal feltápászkodásra kényszerítették, amennyire az egész testen patakzó vértől maradt még ereje, táncra kerekedett és még lelkesültebben kiáltotta: »Bizony, Istené vagyunk és hozzá térünk vissza!« Néhány gyermek menetközben adta ki lelkét. A hóhérok holttesteiket odavetették apáik és nővéreik elé, kik kevélyen léptek át rajtuk és egy pillantást se vetettek reájuk. Mikor elérkeztek a kivégzés helyére, az áldozatoknak még egyszer felkínálták az életet, ha megtagadják hitüket. Az egyik hóhérnak az az ötlete támadt, hogy azt mondta egy apának, ha nem hajlik a szóra, a keblén vágja el a két fiának a torkát. Két kis fiú volt, tizen-négy éves a nagyobbik és véruktól pirosan, összepörkölt tagokkal hidegen hallgatták a párbeszédet; az apa a földre terülve, azt felelte, hogy készen van és a nagyobbik fiú hevesen ragaszkodva idősebb voltának jogaihoz, követelte, hogy őt öljk meg először.¹³ Végre megvult minden; az éj alaktalan hullák halmazára szállt le; a fejek csomókban voltak kitűzve a szegény-póznára és a külvárosi kutyák csapatosan loholtak a hely felé.«

Ez 1852-ben történt. Mazdek szektáját Chosroes Nouschirvan alatt hasonló vérfürdőbe fojtották. A naiv természeteknek az abszolút odaadás a legkiválasztottabb gyönyör és mintegy szükséglet. A babisták esetében voltak emberek, kik alig tartoztak a szektához és maguk jelentették fel magukat, hogy ők is az áldozatok sorsára jussanak. Az embernek oly édes szenvedni, hogy sok esetben a vértanuság csábítása elegendő a hívővé változtatásra. Egy tanítvány, ki a kivé-

¹³ Egy másik részlet, melyet első forrásból tudok, a következő. Néhány szektáriust, kit megtérésre akartak bírni, ágyúk torkához kötöttek, melyek hosszú huzala meg volt gyújtva és lassan égett. Kijelentették nekik, hogy elvágják a ' huzalt, ha megtagadják a Bab-ot. ők azonban a tűz felé fordultak és esdekelve kérték, égjen gyorsabban és teljesítse be hamarosan boldogságukat.

geztetésben társa volt Babnak, ahogy ott függött mellette Tebriz bástyáin és várta a halált, csak annyit mondott: »Meg vagy velem elégedve, mester?«

Azok, akik csodásnak vagy chimcrikusnak néznek mindenkit, ami a történelemben eltér a köznapi józan ész számításaitól, megmagyarázhatatlannak vélhetik az ilyen eseteket. A kritika alapvető feltétele^ hogy megtudja érteni az emberi elme különböző állapotait. A feltétlen hit nekünk teljesen idegen valami. A bizonyos tekintetben anyagi bizonyossága pozitív tudományokon kívül előttünk minden vélemény csak valami hozzátetés-féle, melyben van egy rész igazság és egy rész tévedés. A tévedésre cső rész lehet még oly kicsi; nullára sohasem csökken, ha erkölcsi dolgokról, művészetről, nyelvről, irodalmi formáról, valamely személyről van szó. A szűkkörű és makacs elmék, aminők például a keletiek, nem ezzel a felfogással néznek. Ez emberek szeme nem olyan, mint a miénk; a mozaik-alakok szeme az, fénytelen, merev. Egyszerre csak egy dolgot tudnak látni; ez a dolog megigézi, hatalmába keríti őket; többé már nem tőlük függ, hogy higgyenek vagy ne higgyenek; valamely mérlegelő hátsó gondolat számára nincs bennök hely. Ha az ember ekként magáévá tett egy véleményt, akár meg is öleti magát érte. A vértanú a vallásban az, ami a pártember a politikában. Nagyon értelmes vértanuk nem nagy számmal voltak. Diocletianus korának hitvallói az Egyház békéjének bekövetkezése után vajmi kényelmetlen és zsarnokoskodó személyek lehettek. Az ember sohasem valami nagyon türelmes, ha azt hiszi, hogy neki teljesen igaza van, a többieknél pedig teljesen hiányzik az igazság.

A nagy vallási fellángolások, a dolgok igen körülhatárolt felfogásának lévén a következményei, így válnak rejtélyekké az oly század szemében, melyben, mint a miénkben, alábbhagyott a meggyőződések merevsége. Nálunk az őszinte ember szüntelen módosítja véleményeit; először, mert a világ változik, másodsor

pedig, mert maga a vélekedő is változik. Mi egyszerre több dolgot hiszünk. Szeretjük az igazságosságot és az igazságot; készek vagyunk, hogy érték kockára tegyük életünket; de nem fogadjuk el, hogy a helyes és igaz egy szektának vagy pártnak kizárólagos tulajdona. Jó franciák vagyunk; de elismerjük, hogy a németek, az angolok sok tekintetben felülmúlnak bennünket. Nem így van a dolog azokban a korszakokban és országokban, amikor és ahol mindenki teljes egészen a hitvallásáé, fajáé, politikai iskolájáé és ez az oka, hogy az összes nagy vallási alakulatok oly társadalmakban keletkeztek, melyek általános szelleme többékevésbé hasonló a keletiéhez. Aminthogy eddig csak a feltétlen hit tudott hatása alá vonni másokat is. Egy jámbor lyoni szolgáló, Blandinc, ki ezerhétszáz év előtt megölette magát hitéért, egy durva csapatvezér, Clodvig, ki körülbelül ezernégyszáz éve helyesnek találta, hogy áttérjen a katholicismusra, szab még mindig törvényt számunkra.

' Ki nem állt meg már, modernné vált régi városainkat járva, az egykori idők hitének gigászi emlékművei előtt? Köröskörül minden megváltozott; a régi szokásoknak semmi nyomuk; a cathedralis megmaradt, magasságában kissé tán megfogyatkozva az ember kezének műveitől, de mélységesen belegyökerезve a talajba. *Mole sua stat!* A saját súlya tartja! Megállt a vizözönben, mely mindent elmosott körülié; a hajdani emberek között, ha valamelyikök visszajönne megtekinteni a helyet, ahol élt, egy sincs, aki megtalálná a házát; egyedül csak a szent épület tetőin fészkelő holló nem látott csákányt sújtani a lakóhelyére. Sajátságos rendelés! E jámbor vértanuk, e durva megtértek, e templomépítő kalózok uralkodnak még mindig rajtunk. Keresztények vagyunk, mert nekik úgy tetszett, hogy azok legyenek. Ahogy a politikában csak a barbár alapítások dacolnak az idővel, a vallásban csak a spontán és, ha szabad így mondanom, fanatikus hitmegvallások contagiosusak. Mert a vallások merőben népi művek. Sikerük nem a többé-

kevésbé nyomós bizonyítékoktól függ, melyekkel isteni voltukat igazolgatják; sikerük azzal arányos, amit a nép szívének mondanak.

Az következik ebből, hogy a vallás az apránként való összezsugorodásra és eltűnésre van ítélve, mint ami a mágiáról, boszorkányságról, szellemekről szóló népi tévedések sorsa? Bizonyára nem. A vallás nem népies tévedés; a vallás nagy ösztönös igazság, ahogy a nép ezt megpillantotta és kifejezte. Az összes symbolumok, melyek arra szolgálnak, hogy a vallásos érzésnek formát adjanak, hiányosak és sorsuk, hogy egymásután elvetésre kerüljenek. Azonban semmi se hamisabb, mint némely emberek álma, kik az emberiséget tökéletesnek akarván elképzelni, úgy képzelik el, hogy nincs vallása. Épp az ellenkezőt kell mondani. Khina, mely alsóbbrendű emberiséget jelent, jóformán hiányával van a vallásnak. Ezzel szemben képzeljünk el egy bolygót, melyen értelmileg, erkölcsileg, physikailag a földi emberiségnél kétszerre erősebb emberiség lakik, ez az emberiség legalább is kétszeri vallásosabb lenne, mint a miénk. Azt mondom »legalább,« mert valószínű, hogy a vallási képességek növekedése nagyobb méretű lenne, mint az értelmi képessége és nem az egyszerű haladvány menetét követné. Képzeljünk el egy a miénknél tizszerte külön emberiséget; ez az emberiség végtelenül vallásosabb lenne. Sőt, valószínű, hogy e fenséges magaslaton, megszabadulva minden anyagi gondtól és minden önzéstől, tökéletes tapintat és istenien finom ízlés birtokában, látva az alacsonyságát és semmis voltát mindannak, ami nem az igaz, a jó vagy a szép, az ember tisztára csak vallásos lenne, aki örök imadásba merül el, extasisból extasisba ragadtatja magát, gyönyör-zuhatagban születik, él és hal meg. Mert az önzés, mely a lények alsóbbrendűségének mértéke, abban a mértékben csökken, amennyire az ember eltávolodik az állattól. Tökéletes lény már nem lenne önző; merőben vallásos lenne. A haladásnak tehát a vallás meg-

növekedése, nem pedig rombadólése vagy megcsökkenése lesz a következménye.

Ideje azonban visszatérnünk a három misszionáriushoz, Pálhoz, Barnabáshoz, Márk-Jánoshoz, kiket ott hagyunk el, hogy a Scleucia felé vezető kapun kiléptek Antiochiából. Harmadik könyvemben megkísérlem nyomon követni az üdvösséges újság e három hírvivőjét, vizen és szárazon, csendben és viharban, jó és rossz napokban. Sietek elbeszélni e páratlan epopéát, lefesteni Ázsia és Európa e végtelen útjait, melyeken hintették az Evangélium magjait, e hullámokat, melyeken oly sokszor és oly különböző viszonyok között keltek át. Kezdődik a nagy keresztény odyssea. Az apostoli bárka már kifeszítette vitorláit; a szél fúj és azt várja, hogy szárnyaira vehesse Jézus szavait. *

Vége.